

БЕЛОРУССКИЙ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ

ЖУРНАЛ
БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

ФИЛОЛОГИЯ

ЧАСОПІС
БЕЛАРУСКАГА ДЗЯРЖАЎНАГА ЎНІВЕРСІТЭТА

ФІЛАЛОГІЯ

JOURNAL
OF THE BELARUSIAN STATE UNIVERSITY

PHILOLOGY

Издается с января 1969 г.
(до 2017 г. – под названием «Вестник БГУ.
Серия 4, Филология. Журналистика. Педагогика»)

Выходит три раза в год

3

2019

МИНСК
БГУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор   **ЗАПРУДСКИЙ С. Н.** – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры истории белорусского языка филологического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
E-mail: zaprudski@gmail.com

**Заместители
главного редактора**   **ГОНЧАРОВА-ГРАБОВСКАЯ С. Я.** – доктор филологических наук, профессор; заведующий кафедрой русской литературы филологического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
E-mail: goncharova_s@tut.by
АРСЕНТЬЕВА М. Ф. – кандидат педагогических наук, доцент; заведующий кафедрой германских языков факультета международных отношений Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
E-mail: arsentsyeva@mail.ru
ПРИГОДИЧ Н. Г. – доктор филологических наук, профессор; заведующий кафедрой истории белорусского языка филологического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
E-mail: mik197@tut.by

**Ответственный
секретарь**   **ЛЕНКЕВИЧ Е. В.** – кандидат филологических наук; старший преподаватель кафедры истории белорусского языка филологического факультета Белорусского государственного университета, Минск, Беларусь.
E-mail: alena.liankevich@gmail.com

Аллинэль К. Гренобльский университет 3 им. Стендаля, Гренобль, Франция.
Воевода Е. В. Московский государственный институт международных отношений, Москва, Россия.
Володина Т. В. Институт искусствоведения, этнографии и фольклора им. Кондрата Крапивы Центра исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Волочко А. М. Национальный институт образования, Минск, Беларусь.
Волынец Т. Н. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Гладкова Г. Карлов университет, Прага, Чехия.
Даниленко А. Университет Пейс, Нью-Йорк, США.
Дубинко С. А. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Золтан А. Будапештский университет им. Лоранда Этвёша, Будапешт, Венгрия.
Ивашкевич И. Н. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Карпилович Т. П. Минский государственный лингвистический университет, Минск, Беларусь.
Коваль В. И. Гомельский государственный университет им. Франциска Скорины, Гомель, Беларусь.
Колер Г.-Б. Ольденбургский университет им. Карла фон Осецкого, Ольденбург, Германия.
Кречмер А. Венский университет, Вена, Австрия.
Лукашанец А. А. Центр исследований белорусской культуры, языка и литературы Национальной академии наук Беларуси, Минск, Беларусь.
Мечковская Н. Б. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Поплавская Т. В. Минский государственный лингвистический университет, Минск, Беларусь.
Ровдо И. С. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Саевич М. Государственный университет им. Марии Кюри-Склодовской, Люблин, Польша.
Стариченок В. Д. Белорусский государственный педагогический университет им. Максима Танка, Минск, Беларусь.
Тараненко А. А. Институт языковедения им. А. А. Потебни Национальной академии наук Украины, Киев, Украина.
Халипов В. В. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.
Хаустович Н. В. Варшавский университет, Варшава, Польша.
Хенцшель Г. Ольденбургский университет им. Карла фон Осецкого, Ольденбург, Германия.
Цзян Цюнь Даляньский политехнический университет, Далянь, Китай.
Шамякина Т. И. Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь.

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Галоўны рэдактар ЗАПРУДСКІ С. М. – кандыдат філалагічных навук, дацэнт; дацэнт кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: zaprudski@gmail.com

Намеснікі галоўнага рэдактара ГАНЧАРОВА-ГРАБОЎСКАЯ С. Я. – доктар філалагічных навук, прафесар; загадчык кафедры рускай літаратуры філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: goncharova_s@tut.by
АРСЕНЦЬЕВА М. Ф. – кандыдат педагагічных навук, дацэнт; загадчык кафедры германскіх моў факультэта міжнародных адносін Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: arsentsyeva@mail.ru
ПРЫГОДЗІЧ М. Р. – доктар філалагічных навук, прафесар; загадчык кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: mik197@tut.by

Адказны сакратар ЛЯНКЕВІЧ А. У. – кандыдат філалагічных навук; старшы выкладчык кафедры гісторыі беларускай мовы філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Мінск, Беларусь.
E-mail: alena.liankevich@gmail.com

- Аліньель К.* Грэнобльскі ўніверсітэт 3 імя Стэндаля, Грэнобль, Францыя.
Ваявода А. У. Маскоўскі дзяржаўны інстытут міжнародных адносін, Масква, Расія.
Валодзіна Т. В. Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя Кандрата Крапівы Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Валочка Г. М. Нацыянальны інстытут адукацыі, Мінск, Беларусь.
Валынец Т. М. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Гладкава Г. Карлаў універсітэт, Прага, Чэхія.
Даніленка А. Універсітэт Пэйс, Нью-Ёрк, ЗША.
Дубінка С. А. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Золтан А. Будапешцкі ўніверсітэт імя Лоранда Этвёша, Будапешт, Венгрыя.
Івашкевіч І. М. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Карпіловіч Т. П. Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Коваль У. І. Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, Гомель, Беларусь.
Колер Г.-Б. Альдэнбургскі ўніверсітэт імя Карла фон Асецкага, Альдэнбург, Германія.
Крэчмер А. Венскі ўніверсітэт, Вена, Аўстрыя.
Лукашанец А. А. Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь.
Мячкоўская Н. Б. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Паплаўская Т. В. Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Роўда І. С. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Саевіч М. Дзяржаўны ўніверсітэт імя Марыі Кюры-Складоўскай, Люблін, Польшча.
Старычонок В. Д. Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка, Мінск, Беларусь.
Тараненка А. А. Інстытут мовазнаўства імя А. А. Патабні Нацыянальнай акадэміі навук Украіны, Кіеў, Украіна.
Халінаў В. В. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.
Хаўстовіч М. В. Варшаўскі ўніверсітэт, Варшава, Польшча.
Генцэль Г. Альдэнбургскі ўніверсітэт імя Карла фон Асецкага, Альдэнбург, Германія.
Цзян Цюнь Далянскі політэхнічны ўніверсітэт, Далян, Кітай.
Шамякіна Т. І. Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск, Беларусь.

EDITORIAL BOARD

Editor-in-chief

ZAPRUDSKI S. M., PhD (philology), docent; associate professor at the department of history of the Belarusian language of the faculty of philology of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.
E-mail: zaprudski@gmail.com

Deputy editors-in-chief

GONCHAROVA-GRABOVSKAYA S. Y., doctor of science (philology), full professor; head of the department of Russian literature of the faculty of philology of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.

E-mail: goncharova_s@tut.by

ARSENTIEVA M. F., PhD (pedagogics), docent; head of the department of German languages of the faculty of international relations of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.

E-mail: arsentsyeva@mail.ru

PRYHODZICH M. R., doctor of science (philology), full professor; head of the department of history of the Belarusian language of the faculty of philology of the Belarusian State University, Minsk, Belarus.

E-mail: mik197@tut.by

Executive secretary

LIANKIEVICH A. U., PhD (philology); senior lecturer at the department of history of the Belarusian language of the faculty of philology of the Belarusian State University (Minsk, Belarus).

E-mail: alena.liankevich@gmail.com

<i>Allignol C.</i>	Stendhal University, Grenoble 3, Grenoble, France.
<i>Voevoda E. V.</i>	Moscow State Institute of International Relations, Moscow, Russia.
<i>Valodzina T. V.</i>	Kandrat Krapiva Institute of Arts Studies, Ethnography and Folklore of the Center for the Belarusian culture, language and literature research of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
<i>Valochka H. M.</i>	National Institute of Education, Minsk, Belarus.
<i>Volynets T. M.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Gladkova H.</i>	Charles University, Prague, Czech.
<i>Danylenko A.</i>	Pace University, New York, USA.
<i>Dubinko S. A.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Zoltan A.</i>	Eötvös Loránd University of Budapest, Budapest, Hungary.
<i>Ivashkevich I. N.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Karpilovich T. P.</i>	Minsk State Linguistic University, Minsk, Belarus.
<i>Koval V. I.</i>	Francisk Skorina Gomel State University, Gomel, Belarus.
<i>Kohler G.-B.</i>	Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Oldenburg, Germany.
<i>Kretschmer A.</i>	University of Vienna, Vienna, Austria.
<i>Lukashanets A. A.</i>	Center for Belarusian culture, language and literature research of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus.
<i>Mechkovskaya N. B.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Poplavskaya T. V.</i>	Minsk State Linguistic University, Minsk, Belarus.
<i>Rovdo I. S.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Sajewicz M.</i>	Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland.
<i>Starichenok V. D.</i>	Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank, Minsk, Belarus.
<i>Taranenko A. A.</i>	A. A. Potebnya Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
<i>Khalipov V. V.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.
<i>Khaustovich M. V.</i>	University of Warsaw, Warsaw, Poland.
<i>Hentschel G.</i>	Carl von Ossietzky University of Oldenburg, Oldenburg, Germany.
<i>Jiang Qun</i>	Dalian Polytechnic University, Dalian, China.
<i>Shamyakina T. I.</i>	Belarusian State University, Minsk, Belarus.

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ЛИТЕРАТУРАЗНАЎСТВА

LITERARY RESEARCH

УДК 821.162.1 (092)

БЕЛОРУССКО-ПОЛЬСКОЕ ПОГРАНИЧЬЕ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ МАРИИ РОДЗЕВИЧ 1920–30-х гг.: СПЕЦИФИКА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОТОБРАЖЕНИЯ

Н. Н. ХМЕЛЬНИЦКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Изучается проблематика белорусско-польского пограничья в произведениях Марии Родзевич 1920–30-х гг. с учетом исторических событий и социокультурного контекста. Выявлено, на каких уровнях в творчестве польской писательницы присутствуют и функционируют белорусские реалии, образы и мотивы. Особое внимание обращено на художественные стратегии воплощения в произведениях М. Родзевич быта и традиций жителей белорусского Полесья. Определено, каким образом автору удалось максимально реалистично воссоздать жизнь на белорусско-польском пограничье в драматические периоды (Первая мировая война, оккупация, Советско-польская война), а также актуализировать проблемы социальной и национальной дискриминации в межвоенной Польше. Предметом исследования являются специфика повествования, пейзажные картины, образно-стилевые приемы, психологизм, автобиографический дискурс, белорусские герои и реалии в произведениях М. Родзевич 1920–30-х гг.

Ключевые слова: белорусско-польское пограничье; художественный образ; культурный диалог; автобиографизм; автор; рассказчик; реализм; белорусские реалии; дискурс.

Образец цитирования:

Хмельніцкі ММ. Беларуска-польскае памежжа ў творах Марыі Радзевіч 1920–30-х гг.: спецыфіка мастацкага адлюстравання. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2019;3:5–14.

For citation:

Khmalnitski MM. The Belarusian-Polish borderland in the works of Maria Rodziewiczówna of 1920–30s: the specifics of the artistic display. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:5–14. Belarusian.

Автор:

Николай Николаевич Хмельницкий – кандидат филологических наук, доцент; заведующий кафедрой китайской филологии филологического факультета.

Author:

Mikalai M. Khmalnitski, PhD (philology), docent; head of Chinese philology department, faculty of philology. khmelnickinn@bsu.by

БЕЛАРУСКА-ПОЛЬСКАЕ ПАМЕЖЖА Ў ТВОРАХ МАРЫІ РАДЗЕВІЧ 1920–30-х гг.: СПЕЦЫФІКА МАСТАЦКАГА АДЛЮСТРАВАННЯ

М. М. ХМЯЛЬНИЦКІ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Вывучаецца праблематыка беларуска-польскага памежжа ў творах Марыі Радзевіч 1920–30-х гг. з улікам гістарычных падзей і сацыякультурнага кантэксту. Выяўлена, на якіх узроўнях у творчасці польскай пісьменніцы прысутнічаюць і функцыянуюць беларускія рэаліі, вобразы і матывы. Асабліва ўвага звернута на мастацкія стратэгіі ўвасаблення ў творах М. Радзевіч быту і традыцый жыхароў беларускага Палесся. Вызначана, якім чынам аўтару ўдалося максімальна рэалістычна ўзнавіць жыццё на беларуска-польскім памежжы ў драматычныя перыяды (Першая сусветная вайна, акупацыя, Савецка-польская вайна), а таксама актуалізаваць праблемы сацыяльнай і нацыянальнай дыскрымінацыі ў міжваеннай Польшчы. Прадметам даследавання з’яўляюцца спецыфіка апаведу, пейзажныя карціны, вобразна-стылявыя прыёмы, псіхалагізм, аўтабіяграфічны дыскурс, беларускія героі і рэаліі ў творах М. Радзевіч 1920–30-х гг.

Ключавыя словы: беларуска-польскае памежжа; мастацкі вобраз; культурны дыялог; аўтабіяграфізм; аўтар; апавядальнік; рэалізм; беларускія рэаліі; дыскурс.

THE BELARUSIAN-POLISH BORDERLAND IN THE WORKS OF MARIA RODZIEWICZÓWNA OF 1920–30s: THE SPECIFICS OF THE ARTISTIC DISPLAY

М. М. KHMIALNITSKI^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The article is devoted to the study of the problems of the Belarusian-Polish borderland in the works of Maria Rodziewiczówna of 1920–30s in light of the historical events and socio-cultural context. It has been revealed, at what levels the Belarusian realities, images and motives are presented and function in the work of Polish writer. Particular attention is drawn to the artistic strategies of implementation of life and traditions of the inhabitants of Belarusian Polesie in the works of M. Rodziewiczówna. The author was able to recreate the life on the Belarusian-Polish borderland during dramatic periods (World War I, occupation, Soviet-Polish War) in the most realistic manner. The subject of the research in the article are the specificity of the narration, landscape paintings, figurative-style techniques, psychologism, autobiographical discourse, Belarusian heroes and realities in the works of M. Rodziewiczówna of the 1920–30s.

Keywords: Belarusian-Polish borderland; artistic image; cultural dialogue; autobiography; author; narrator; realism; Belarusian reality; discourse.

Марыя Радзевіч (Maria Rodziewiczówna, 1863–1944) – вядомая польская пісьменніца, жыццё і творчасць якой самым непасрэдным чынам былі звязаны з беларускай зямлёй. Прырода, самабытныя традыцыі і культура жыхароў палескага рэгіёна знайшлі адлюстраванне ў многіх яе творах («У снежаньскую ноч», «Знахары», «Першая куля», «Дзевайці», «Грыўда», «Кудзеля» і інш). «Тут [на Палессі], – слухна падкрэслівае В. Ляшук, – фарміраваліся ідэалы, тут выпяваў талент М. Радзевіч, тут клалася на паперу большасць яе твораў, тут разгортвалася яе грамадская, рэлігійная, гаспадарчая дзейнасць» [1, с. 3]. Творчасць гэтай польскай пісьменніцы – ураджэнкі беларускай зямлі – з’явілася адметнай спробай адлюстравання суіснавання насельніцтва шматнацыянальнага і поліканфесійнага Палесся.

Мастацкая спадчына М. Радзевіч – з’ява, абумоўленая як агульнымі заканамернасцямі развіцця польскага прыгожага пісьменства канца XIX – першай трэці XX ст., так і сацыякультурнай спецыфікай памежнага рэгіёна. Творчасць гэтай вельмі папулярнай у свой час пісьменніцы да сённяшняга дня не стала аб’ектам асобнага даследавання ў айчынным літаратуразнаўстве: існуе толькі некалькі публікацый аглядна-краязнаўчага і навукова-папулярнага характару (А. Асташонак [2], А. Мальдзіс [3; 4], В. Ляшук [1; 5], А. Сушчук [6; 7], А. Ківака [8; 9], Ц. Ліякумовіч [10], Г. Малажай [11], А. Каралевіч [12],

Г. Снітко [13], Я. Чарняўская [14] і інш.). Сучасны чытач дагэтуль не мае магчымасці пазнаёміцца з творамі М. Радзевіч у перакладах на беларускую мову (выключэнне складаюць дзве навалы [15; 16]). Брэсцкі краязнавец А. Сушчук яшчэ ў 1990-я гг. са шкадаваннем заўважаў: «Дзіўна і горка цяпер усведамляць, што кнігі пісьменніцы і яе імя, вядомыя ўсяму беламу свету, амаль нікому невядомыя ў нас. Здзіўляцца гэтаму наўрад ці трэба, калі ўспомніць нашыя аднабокія адносіны да сваёй гісторыі ў апошнія дзесяцігоддзі» [6, с. 3]. Таму наспела аб'ектыўная неабходнасць звароту да канкрэтных твораў польскай пісьменніцы з мэтай іх сістэмнага разгляду праз прызму беларускасці. Як паказаў аналіз наяўных літаратуразнаўчых крыніц, больш увагі даследчыкі надавалі раманам і аповесцям М. Радзевіч, напісаным у перыяд яе творчай актыўнасці і славы (канец XIX – пачатак XX ст.) [17–24]. Але творы 1920–30-х гг. адкрываюць новыя грані таленту гэтай пісьменніцы, абумоўленыя як яе ідэйна-мастацкай эвалюцыяй, так і тагачаснай гісторыка-палітычнай сітуацыяй.

У сваіх творах 1920–30-х гг. – «Недабітоўскі з гранічнага бастыёна» («Niedobitowski z granicznego bastionu», 1926), «Фларыян з Вялікай Глушы» («Florian z Wielkiej Hłuszy», 1929), «Гняздо Белазора» («Gniazdo Białozora», 1931) – М. Радзевіч адлюстравала адметнасць светаўспрымання і жыцця палешукоў беларуска-польскага памежжа не толькі ў мірны час, але і ў эпоху міждзяржаўных і лакальных канфліктаў першай трэці XX ст. Пісьменніца ў вышэйзгаданых творах зафіксавала ўнікальны сацыяльна-гістарычны і культурны вопыт насельніцтва Брэсцкага Палесся ў ваенны і міжваенны перыяды. Калі ў аповесцях і раманах другой паловы XIX ст. больш увагі звярталася на апісанне традыцый і этнаграфічных асаблівасцей рэгіёна (фальклор, штодзённыя клопаты, будні і святы, прылады працы, назвы страў і адзення), спецыфіку міжродавых і сямейных сувязей, адносіны панскага двара і сялян-палешукоў, то ў творах 1920–30-х гг. акцэнт выразна змяшчаецца на адлюстраванне разбуральнай сілы ваенна-палітычных катаклізмаў. Аўтар не раз заклікала аб'яднацца перад знешняй небяспечай, не пакідаць роднага гнязда, верыць у лепшую будучыню менавіта на бацькоўскім кавалку зямлі. Важнае месца ў творах гэтага перыяду займае сацыяльна-крытычны дыскурс, скіраваны супраць бюракратычнай сістэмы і дзяржаўнага ўладкавання ў Другой Рэчы Паспалітай.

Прыкладам такога адлюстравання падзей можа служыць раман М. Радзевіч «Фларыян з Вялікай Глушы», у якім гісторыя канкрэтнай сям'і Верашынскіх і іх сядзібы прадстаўлена як летапіс двароў гэтага памежнага рэгіёна ў перыяд сацыяльна-палітычных супрацьстаянняў. У польскай і беларускай літаратурах мы амаль не знойдзем твораў, дзе даецца апісанне часоў Першай сусветнай вайны і Грамадзянскай вайны 1917–1922 гг. на Палессі, таму ў гістарычнай перспектыве пазнавальная каштоўнасць гэтага рамана М. Радзевіч відавочная. Польская пісьменніца перажыла ваенную навалу, таму многія карціны яна апісвае з веданнем справы, рэалістычна, часам, можа, занадта эмацыянальна, але чытач хоча верыць аўтару. Кампазіцыйны прынцып аб'ектыўна-лагічнай паслядоўнасці ў развіцці падзей, выкарыстаны М. Радзевіч у гэтым і іншых творах, дазволіў захаваць часова-прасторавую і прычинную суаднесенасць у падзейным ланцугу, у фіксацыі побытавага субстрату. У выніку гэтага мастацкая аб'ектыўнасць у многіх сцэнах максімальна адпавядае формам жыцця.

Назва і фабула рамана «Фларыян з Вялікай Глушы» звязаны з паданнем, якое на працягу некалькіх стагоддзяў фарміравала лакальныя грамадскія каштоўнасці. М. Радзевіч па-майстэрску выкарыстала гэты матэрыял, надаўшы яму ўзвышана-патрыятычны характар. Твор пачынаецца гісторыяй пра каралеву Бону, якая аднойчы быццам ехала па палескім краі, але яе карэта загрузла ў багне каля Вялікай Глушы, *мястэчка на далёкіх крэсах даўняй Рэчы Паспалітай*¹ [25, с. 2]. Польская каралева была вымушана застацца ў мястэчку аж на тры дні, караючы ці ўзнагароджваючы тутэйшых падданных. Мясцоваму ж асілку Верашынскаму, які вынес каралеўскую асобу на руках з небяспечнага месца і выцягнуў карэту, Бона падаравала два ўрочышчы – Мурашнік і Чорнае Возера. З таго часу род Верашынскіх на гэтай зямлі і ўкараніўся. А яшчэ каралева ў знак удзячнасці ахвяравала мясцоваму касцёлу волат-звон, які атрымаў імя Фларыян і ўжо амаль чатыры стагоддзі служыў вяскоўцам: *Яго голас-звон мясцовыя чулі рэдка: перад гадавымі святамі і па значных выпадках. Звычайна ён думаў, нямы і магутны, а праз аркі звон было відаць далёка сярод раўніннага пясчана-воднага краявіду ваколіцы, якую ён ахоўваў каля чатырохсот гадоў* [25, с. 2–3]. Парафіян у мястэчку засталася няшмат, *але ў касцёле часта гучала ларэтанская літанія на два жаночыя галасы, такія чыстыя, моцныя і згодныя, што аж было дзіўна, адкуль гэтакі цуд мог існаваць у дзікім палескім мястэчку* [25, с. 6].

Вялікая Глуша, як падае пісьменніца, з'яўлялася тыповым пасяленнем на беларуска-польскім памежжы (*шэрае, бруднае, соннае* [25, с. 4]). Галоўнае месца ў ім займала рыначная плошча, якая выглядала наступным чынам: *Гэта быў вялікі пясчаны пляц з квадратам драўляных крам пасярэдзіне і з высокай зялёнай царквой у супрацьлеглым ад касцёла баку. Рэштку бакавой тэрыторыі аздаблялі яўрэйскія дамы і корчмы з гасцінымі дварамі* [25, с. 4].

¹Тут і далей пераклад наш. – М. Х.

У рамане М. Радзевіч з сімпатыяй малое жыхароў палескага краю з іх адметнымі жыццёвым укладам і заняткамі (*палешукі, рыбакі на крыві і касцях* [25, s. 33]). Напрыклад, адзін з герояў твора досыць эмацыянальна заяўляе пра сваё паходжанне, адстойваючы тым самым права на грамадскае прызнанне: *Я тутэйшы, палешук, з рыбінай крывёй і здаровым сялянскім сэнсам. Мой прапачур сядзеў тут, у балотце, варыў дзёгаць, сушыў рыбу, лазу вырабляў на лапці і ні аб кім не дбаў. Цэлае няшчасце, калі вы сюды прыйшлі. Д'ябал у торбе вас у пекла нёс, але вы, шэльмы, торбу перагрызлі і каля Чэрска павыпадалі на зямлю, а пасля распаўзліся на боскую кару тутэйшага краю* [25, s. 47]. Пра этнакультурную самабытнасць гэтага рэгіёна і яго насельніцтва не раз выказваюцца героі кнігі. Так, напрыклад, адзін нямецкі афіцэр наступным чынам сфармуляваў сваё ўражанні аб палескай зямлі: *Знаходжуся тут, можа, якіх дзён дзесяць, адразу са шпітэля, і канстатую дзіўную амальгаму тутэйшага насельніцтва. Асноўную масу складаюць «панішы», напачатковыя аўтахтоны, далей густа аселяю семіты – пабрацімы галіцыян* [25, s. 104].

Шляхце, якая з даўніх часоў жыла тут, апаўдальнік дае наступную характарыстыку: *Гэта былі амаль аўтахтонныя жыхары, якія даўно сядзелі тут, у гэтых балотах і пясках, але мала ведалі пра Карону і мала адчувалі агульнасць з ёй. Яны размаўлялі па-польску, былі католікамі, плацілі кантрыбуцыю за паўстанне, а моладзь, асабліва жаночую яе частку, пасылалі ў варшаўскія школы* [25, с. 43–44].

Мясцовыя землеўласнікі на старонках рамана часта дысцутуюць па пытаннях гісторыі, самаідэнтыфікацыі. Прыкладам гэтаму можа служыць наступны дыялог двух герояў:

- Сюды вы, дарэчы, прыбылі з Кароны.
- У шаснаццатым стагоддзі.
- Хоць бы і ў дзясятым, усё роўна.
- Яўрэі яшчэ даўней прыйшлі.
- Кроў застанеца крывёй, а вы – мазурамі. Улезлі тут паміж нас і заганарыліся.
- Чым? – закрычала яна, чырвоная як рак.

– Вось, уласна, гарачкай! Усе венгерскае віно пілі, госці пілі, вось вам у кроў і ўвайшло, таму ніколі не бываеце цвярозымі, польская кроў! [25, s. 46].

Адно з галоўных месцаў у рамане «Фларыян з Вялікай Глушы» займаюць апісанні падзей, звязаных з Першай сусветнай вайной, бо тэрыторыя Палесся, як вядома, аказалася на перакрываванні ваенных шляхоў. Маштабы бяды не могуць не ўразіць сучаснага чытача. Спачатку мясцовыя жыхары не верылі ў блізкасць бяды: *Дзе вайна, а дзе мы! <...> Мы за Бугам і Брэстам у бяспецы* [25, s. 6]. Але калі што і здарыцца, разважалі яны, то нашы ўлюбёныя балоты і лясны дадуць нам укрыццё [25, s. 58]. Так паступова ў творы з'яўляецца тэма бежанства і выгнанніцтва: *Шырокія, абсаджаныя чатырма радамі бяроз пясчаныя гасцінцы Палесся, якія вядуць на ўсход, гэтым летам зараіліся, падобна да перасялення народаў. Сяляне, якія збіралі ўраджай, спыняліся ў задуменні, гледзячы на дзіўныя, чужыя ім табары, казалі: «Палякаў цар гоніць з Польшчы»* [25, s. 58]. Гэтыя патокі бежанцаў прыносілі шмат клопатаў мясцовым жыхарам. Напрыклад, стары аканом Рыгор, тутэйшы, так іранічна характарызаваў выгнаннікаў, якія спыніліся ў іх двары: *Паночку, а каб у нас адзін такі парабак, якіх там сямёра, то я і году не вытрымаў бы. Каб хутчэй гэтай вайне канец, а то аб'ядуць нас начыста. <...> Але ж добра і багацця ў той Польшчы, я і не думаў, што гэта такі заможны край, а людзей там – як мурашоў!* [25, s. 53–54].

З горыччу і жалем піша М. Радзевіч пра наступствы такой навалы для роднай зямлі: *Шляхамі знішчэння і смерці сталі дарогі паходаў: з'едзеныя палі збожжжа, патапаныя лугі, высечаныя на абагрэў або заў прыдарожныя дрэвы* [25, s. 60]. Пісьменніца робіць экскурс у гісторыю, каб перадаць трагедыю Палесся, якое так часта апыналася на раздарожжы ваенных шляхоў: *Быў гэта патап, які столькі разоў у гісторыі заліваў гэтыя няшчасныя крэсы Польшчы, а людзі, безабаронныя і слабыя, як лозы іх краю, прыціскаліся да зямлі пад націскам урагану, трымаючыся глебы з пакорлівасцю* [25, s. 76].

Тэма аднасі з роднай зямлёй ключавая ў рамане. Нездарма адзін з герояў прамаўляе: *Я застануся на гэтай зямлі і вам тое самае раю зрабіць! Людзі, апамятайцеся! Няшчасны і дурны той, хто пакіне свой кут і родную зямлю. Войскі пройдуць, мінецца навальніца, а хто застаўся, пачне адбудоўвацца і кідаць у зямлю зерне* [25, s. 59]. Так у рамане ўзнікае і сцвярджаецца матыў вернасці роднай зямлі, якая асвечана працай продкаў: увосень шляхта і сяляне з зацятай упартасцю аруць, а пасля засяваюць ніву дзеля будучага ўраджаю: *Ой ты, зямля наша няшчасная! Чаго ты толькі не зведала – і мы з табой. Так і будзе, як Вяргігара і святы Андрэй Баболя прадказвалі. Маскаль ужо сышоў, счэзне і немец! Трэба да сяўбы брацца!* [25, s. 91].

Як вядома, падчас Першай сусветнай вайны штаб расійскай арміі прыняў загад аб эвакуацыі насельніцтва прыфрантавой зоны ў глыб краіны, але палешукі не паддаюцца ні паніцы, ні ўгаворам, не верачы абяцанням улады, і вырашаюць заставацца да апошняга на сваёй зямлі. Больш за тое, мясцовыя хлопцы-патрыёты знялі з касцельнай вежы ў Вялікай Глушы легендарны звон Фларыян і схавалі

яго ў чароце, каб святыню не вывезлі на патрэбы войска, бо ён для іх з'яўляецца сімвалам захаванай традыцыі і вернасці айчыне [25, s. 53].

Паступова ў творы ўсё больш відавочнай становіцца ваенная катастрофа, пра што сведчаць многія сцэны, рэалістычнасць і драматызм якіх не можа не ўражваць: *Паўсюль оргія рабунку і салдацкага хаосу, бруд, смецце, рассыпанае зерне, гной і кішкі быдла, распораныя пярэны, парабаваныя для вогнішчаў мэбля і рыштунак – руіны!* [25, s. 81]; *...гналі на ўсход шматтысячны статак быдла: змучаная і спужаная жывёла, быццам аслеплая, то збіралася ў завіхронныя заторы, то разбегалася па баках дарогі, дзіка равучы... Нарэшце непаслухмяны статак збочыў у чорны балоцісты яр і патрапіў у ваду, пхаючыся, топчучы больш слабых, якія танулі ў глыбіні* [25, s. 72].

Са зменай сітуацыі на фронце Палессе акупіравалі немцы, усталяваўшы свае парадкі. Звычайнай практыкай стала рабаванне мясцовага насельніцтва: *Немцы завітвалі пастаянна, жадаючы кожны раз чаго-небудзь іншага: рыштунку, бялізны, каструль, фарфору, яек, свіней, алею, курэй, гарэлкі, аўса. Занялі кухню, было іх шмат у кожным кутку сядзібы* [25, s. 88]; *...рыбу вынішчалі; немцы – ручнымі гранатамі* [25, s. 143].

У рамане «Фларыян з Вялікай Глушы» М. Радзевіч праўдзіва адлюстравала тагачасную агульную атмасферу на Палессі і перажыванні палешукоў, якія балюча рэагавалі на тое, што адбывалася вакол: *Калі вярталіся ўвечары, ніхто не спяваў, такім быў спакоўвечны звычай. Падчас вайны поле нібы анямела – не згаджалася! Людзі, якія засталіся, не спявалі: ні пастух, ні араты, ні дзяўчаты. Не было хрэсьбінаў і вяселляў, не было вечарніц у нядзелю – над пусткаю і руінамі панавала ціша, быццам вывезеныя званы забралі з сабой усялякі голас* [25, s. 131].

Пасля апісаных вышэй падзей Палессе апынулася ў сітуацыі безуладдзя: *Па корчмах тут было шмат збеглых ад бальшавікоў – гаварылі пра камуну, канфіскацыю зямлі. Падобна, нейкія банды таксама гулялі на памежжы* [25, s. 179]. Кожны дзень быў пазначаны новаўвядзеннямі: *Пасляўтра нейкая банда прыйшла з суседняй вёскі – і яе кіраўнік прачытаў Верашынскаму «маніфест», сілай якога маёнтак пана будзе адабраны на карысць «працоўнага людю», які на працягу стагоддзяў сваёю крывёй і потам гэтую зямлю паліваў і апрацоўваў* [25, s. 196].

М. Радзевіч рэалістычна малюе сцэны, у якіх мясцовыя сяляне-палешукі спрачаюцца, нават б'юцца, каб атрымаць лепшы кавалак зямлі і частку забудовы мясцовай шляхты. Праз некалькі тыдняў у Новай Глушы абвясцілі стварэнне Камуністычнай рэспублікі. Бальшавікі і сяляне працягвалі рабаваць двары, а камісар, каб паказаць, хто сапраўдны гаспадар у мястэчку, нават выстраліў у абраз Божай Маці. У хуткім часе Палессе пераходзіць пад уладу польскіх легіёнаў, надыходзіць, як сцвярджае пісьменніца, больш-менш спакойны і мірны час: вернікі ў мясцовым касцёле праводзяць богаслужэнне, пасля якога спяваюць польскі патрыятычны гімн – «Роту» М. Канапніцкай і святкуюць 3 Мая – Дзень Канстытуцыі. У Новай Глушы польскія ўлады нарэшце ўсталёўваюць парадак, а легендарны звон Фларыян займае месца на касцёльнай званіцы: *Гаворка раптам сціхла: усе паднялі галовы і скіравалі позірк на касцёльную вежу, на шчыце якой ажыў зеленавата-залаты звон, закалыхаўся, заклікаючы і абвешчаючы. А голас яго быў магутны, і звонкі, і далёкі, ішоў хваляю ягелонскай волі і думкі на ўвесь гэты пусты, раўнінны край пяскаў, вады і сумна-ўбогіх балот* [25, s. 231].

У гэтым рамане, як і ў іншых творах М. Радзевіч 1920–30-х гг., амаль адсутнічаюць разгорнутыя апісанні палескай прыроды, што, відаць, можна патлумачыць наступным чынам: аўтар свядома канцэнтравала сваю ўвагу менавіта на ўзаемаадносінах і штодзённых клопатах мясцовага насельніцтва на шырокім сацыяльным фоне. Пацвярджэннем гэтаму можа служыць кніга «Недабітоўскі з гранічнага бастыёна», якая складаецца з дзесяці апавяданняў-гісторый пра нялёгкае жыццё на памежнай тэрыторыі падчас Другой Рэчы Паспалітай тых, хто вяртаўся з далёкіх дарог выгнання, перажыўшы шмат нечалавечых выпрабаванняў («Niedobitowscy płacą», «Sprawa jednorurki nr. 3080», «Przekroczenie obowiązujących ustaw», «“Obywatel” Kuźma Suprunik», «Czterech małych Mystkowskich» і інш.). Прозвішча героя першага апавядання дало назву выданню, але гэты персанаж, падкрэслім, сустракаецца і ў іншых творах кнігі. Дзеянне адбываецца непадалёку ад гарадка Жабрынь, у якім угадваецца палескі Кобрын (у апавяданнях не раз згадваюцца рэальныя тапонімы: Брэст, Баранавічы і інш.). М. Радзевіч непакоіла палітыка асуджэння, якую праводзілі тагачасныя польскія ўлады, бюракратычныя перашкоды, а таксама адсутнасць рэальнай дапамогі тутэйшаму насельніцтву з боку новай дзяржавы. «Абсурд і крыўды, якія чыніліся мясцовымі землеўладальнікамі як праз тупую фармалістыку, так і праз дрэнную дэмакратычную волю на крэсах, кляймо М. Радзевіч у «Недабітоўскім»» [26, s. 48]. У радавых гнёздах палешукоў, разбураных войнамі і лакальнымі канфліктамі, цяпер у выніку зямельнай рэформы гаспадарылі асуджэнні.

Пад прамом польскай пісьменніцы прозвішча Недабітоўскі пераўтвараецца з уласнага ў агульнае: такіх, як ён, на гэтым памежным бастыёне было шмат, і менавіта ім, часта з рызыкай для жыцця, прыходзілася весці барацьбу за права быць тут і займацца гаспадаркай на сваёй зямлі, нягледзячы на

цяжжасці, якія пастаянна ўзнікалі. У выніку геапалітычных працэсаў, як падкрэслівае М. Радзевіч, адбылася змена грамадзянскай місіі мясцовай шляхты: цяпер яна тут, на гэтых усходніх рубяжах, становіцца захавальніцай польскай дзяржаўнасці і яе традыцый.

Героі кнігі М. Радзевіч «Недабітоўскі з гранічнага бастыёна» – людзі вялікіх дарог, якіх ліхалецце і вайна выгналі з роднага гнязда. Паступова яны вяртаюцца дадому ў глухі палескі куток: *Сакавіцкая ноч была без зорак, хмурай, ветранай і дажджлівай, калі Север Недабітоўскі і Ян Алеша выбраліся з гразкай лясной грэблі на паляну, на якой перад вялікай вайной стаяла сямейнае Недабітоўскага Гарадзішча. Ад далёкай чыгуначнай станцыі ішлі пешы, бо не знайшлі фурманкі, але гэта была дробязь для людзей, якія за сем гадоў сталі Расію, Сібір, Манголію, Кітай і шмат іншых дзікіх куткоў* [27, s. 3].

Як аказалася, усе сваякі галоўнага героя памерлі ці былі забітыя падчас ваенных падзей. Родны дом таксама выглядаў не самым лепшым чынам: *Север акінуў позіркам сваё бацькоўскае гняздо. Двор застаўся, бо быў на вякі пабудаваны з камення і цэглы, дом, крыты старой чарапіцай, быў сапсаваны замураванымі вокнамі і дзвярыма. <...> З фальварка засталіся толькі абпаленыя мураваныя слупы стадолы і стайні, а таксама драўляная абора. Засталіся таксама пара старых вербаў, сад без плоту і высокая таполя з буслянкай. Фальварак стаяў на ўзгорку, аддалены ад вёскі і гасцінца; на захадзе быў лес, на ўсходзе – багністае ўрочышча Стыбелька і мяжа з бальшавікамі. Апошні бастыён Польшчы* [27, s. 9].

Стары служба так распавядаў гаспадару сядзібы Недабітоўскаму пра гады акупацыі і сучасную сітуацыю: *Сядзім тут і баронімся. Мала якой ночы не нападаюць – мяжа побач. <...> Народ тады быццам адурэў. Усе пакінулі сваё дабро і пайшлі. Казакі папалілі вёскі, спалілі і леснічоўку. Я тады ў двор перабраўся, бо так загадаў пан. Германца баяцца не было чаго. Строгія, але выхаваныя былі людзі. Секлі, калі было за што, але парадак быў. Потым прыйшлі галадранцы! Каб палац быў драўляны, то мы не далі б рады – ані я, ані ваша ягамосць, ці хоць баба-сокал! Але камень не ўгрызлі. А што зараз паніч думае рабіць? Бо ўжо заўтра Дабравесце – значыць, на ўзгорках можна сеяць авёс і гарох. Кароў навучылі араць, а маладая Карабелька ў баране ўжо ходзіць* [27, s. 7–11].

Север Недабітоўскі цвёрда вырашае аднаўляць бацькоўскую гаспадарку і заўзята бярэцца за працу: *Пайшлі плугі на зарослых пустазеллем палях, стаў сам Север з сякерай і матыкай і працаваў з вялікім душэўным уздымам і ўпартасцю. Сяляне, гледзячы на гэта, пляваліся, бурчэлі: «Чорт ляха не возьме», – але наймаліся да яго на працу, бо плаціў сумленна і падтрымліваў гэтых галодных бежанцаў, якія вярнуліся з Расіі* [27, s. 19].

У апісанні бюракратычных прыгод галоўнага героя М. Радзевіч, безумоўна, увасобіла і свой вопыт выжывання і вядзення гаспадаркі на тагачасных крэсах: *Мясцовая адміністрацыя некалькі разоў адмаўляла ў дапамозе аднавіць пасяўныя абшары і настолькі ж сквапна паказвала сваю заклапочанасць у здабыванні падаткаў. Град «платных прадпісанняў» біў Гарадзішча. Север, ашалелы ад сваёй працы, чытаў гэтыя рознакаляровыя паперкі з нейкай адурэлай упартасцю. Былі тут нейкія пакаранні і аплаты за ваенныя часы, былі падаходныя падаткі за год бальшавіцкай акупацыі, а таксама нейкія фантастычныя сумы за прадметы збыту – цэлая маса напасці, ад якой трэба было бараніцца, тлумачыць, высвятляць, пратэставаць* [27, s. 19].

Паступова сітуацыя пачала мяняцца, але лягчэй мясцоваму жыхару не стала: *Мы самі не можам ні апамятацца, ні зразумець, за што і чаму нас апусцілі ў маральную і матэрыяльную прорву, спрадвечку аселях тут палякаў. Перад вайной тут жылі тры народы: мы, селянін русін і чыноўнік расіянін. Мы ўсе ладзілі між сабой, ладзілі з селянінам, але не з расіянінам. Цяпер з'явілася новая Польшча. Чыноўнікам з'яўляецца паляк, настаўнік – паляк, дэпутат – з польскага Сейму, паліцыянт – паляк, жайнер – паляк і мы. Усе прыйшлі і глядзяць на нас з нянавісцю, аб якой мы да гэтага часу не мелі ўяўлення* [27, s. 58]. Нават старая пакаёўка з тутэйшых сялян-палешукоў з горыччу пытаецца: *За што яны, паночку, так ненавідзяць нас? Чаму хочуць нас адсюль выціснуць, замучыць, выгнаць?! Мучыў маскаль-вораг, здэкаваўся немец-п'яўка, здэкаваўся бальшавік-шатан, але навошта здэкуецца з нас кожны з гэтых новых палякаў? У чым мы вінаватыя перад Польшчай? Мы ж за яе маліліся, мы яе выглядалі як збавення!* [27, s. 28].

Галоўнага героя, нягледзячы на цяжжасці і перашкоды, не пакідае надзея на адраджэнне роднай сядзібы: *Вялікая была радасць, калі першы раз завуркатала малатарня і Север самастойна пачаў засяваць крывавай працай і потам здабытае зерне. Быў цудоўны вераснёвы дзень, такі ціхі, што шэлект зерня, якое падала ў зямлю, гучаў, як срэбныя званочкі. І спявала душа гэтага крэсцовага паляка, і нараджаліся ў ёй добрыя і моцныя думкі* [27, s. 21].

Вуснамі героя М. Радзевіч выказвае і сваё разуменне гістарычнай і сацыяльнай місіі такіх, як яна, спрадвечных жыхароў беларуска-польскага памежжа: *Польшча – гэта я, гэта вы! А гэта проста шум пасля вялікай буры, хваля, якая знясе ўсё подлае і дурное, але нас – не! Адсюль жывімся, таму не дамося выкараніць нас, ані кроку не ўступім вылюдкам. У шэрай імгле гэтага восеньскага дня Недабітоўскі,*

як і кожны год у гэтую пару, засяваў сваю зямлю. Перад ім прасціралася ўлюбёная сівая, убогая палеская зямля, а ён ішоў баразной загона і сціскаў серабрыстае жыта. З боку пахлі мёдам верасы; на позніх кветках бурытынавага рапсу гулі пчолы, а ў хмарах развіталіся са сваімі летнімі выраямі журавы. Калі сейбіт павярнуўся на ўсход, уявіліся шатанскія вочы бальшавіка, які чхаць хацеў на гэтую яго працу, калі паварочваўся на захад – бачыў зайздросныя вясковыя хаты, гатовыя да рабунку чужога дабра. Над ім навісла змрочнае неба, пагражаючы слатой, снегам, градам і доўгай, без сонца, зімой у пустэчы і самоце. Здаваўся сабе такім дробным, малым, адзінокам на гэтым крэсовым фар-посце Рэчы Паспалітай. А ён сеяў, сеяў – у сваёй каменнай зацятасці, у сваім жалезным рашэнні цярэнец. Уся сіла і моц продкаў, якія перажылі цярыцу Кацярыну, Мураўёва-вешальніка і столькі іншых, сканцэнтраваліся ў гэтым гаротніку, якому былі наканаваны, па прычыне новых законаў і часоў, выгнанне і канфіскацыя; ён кідаў зерне ў зямлю, верачы, што вытрымае [27, s. 29].

На старонках кнігі М. Радзевіч не раз дае апісанне спустошаных пасля вайны і акупацыі тутэйшых зямель. Напрыклад, варшаўскі доктар Кулеша, які едзе на Палессе ў госці да сваякоў, назірае наступную карціну: *Дарога была досыць далёкай – цэлыя дванаццаць гадзін. І цяпер тут, за Бугам, доктара ўразіла розніца краявідаў, пустэча і руіны. Чыгуначная станцыя – гэта некалькі буданоў, разбураных акупантамі, сярод руінаў былых будынкаў палі, зарослыя бярозавым ці альховым кустоўем, вёскі, хаты якіх засталіся без вокнаў, з дзіркамі ў стрэхах; месцамі на пустках квітнеючыя сады абазначалі месцы колішніх сядзіб. На станцыях было мала людзей: troхі яўрэйскай беднаты і сялян у бальшавіцкіх лахманах, на выганах пасвілася нешматлікае быдла, на дарогах зрэдку ехалі вазы, запрэжаныя схуднелымі коньмі. Ваенныя раны, ужо бачныя ў Кангрэсаўцы, тут былі яшчэ больш адкрытымі, крывавымі і бязмежнымі* [27, s. 34].

Падкрэслім, што М. Радзевіч у «Недабітоўскім з гранічнага бастыёна», нягледзячы на выразна актуалізаваны беларускі хранатоп, толькі некалькі разоў выкарыстоўвае словы «Беларусь» і «беларускі», але выключна ў дачыненні да тэрыторыі на ўсход ад польска-савецкай мяжы: *Нарэшце гэты край занялі палякі і мінула пагроза смерці. Вярнуўся ў двор і стала асеў тут мой сваяк з Беларусі, які быў закатаваны бальшавікамі і выгнаны са свайго маёнтка* [27, s. 89].

У кнізе М. Радзевіч расказвае некалькі гісторый пра тутэйшых беларусаў, напрыклад, пра Кузьму Супруніка, які дзесяць месяцаў вяртаўся з бежанства праз савецкую Расію ў сваю зруйнаваную хату. Пасля вяртання на радзіму ён хутка зарыентаваўся ў сітуацыі: *Але і гэта для селяніна было багаццем, бо між іншым застаўся двор, да якога ён накіраваўся за паратункам. «Пан» напакнуў яго за ўцёкі і пакінутае дабро, на што Кузьма сказаў, што каецца, яшчэ раз паслаў праклёны пану і «начальству», якія яго прымусілі да такога кроку, пахваліў польскія межы, войска, апеку, якую тут зведаў, і шчасце, бо ў «Польшчы» ёсць як у раі. «Пан» яшчэ troхі набурчэў, але хутка змоўк і, хоць сам меў зрабаваны двор, даў Кузьме пару дошак, troхі цэглы, дроў, бульбы і бохан чорнага хлеба са свайго стала* [27, s. 107]. Селянін, як убачым далей, аказаўся кемлівым: усімі праўдамі і няпраўдамі, нават крадзяжом, разжыўся і быў на добрым рахунку ў мясцовай улады. Нездарма адзін з герояў, беларус-вясковец Мікіта, па-народнаму трапна заключае: *Вялікая Польшча да неба, а дурная, як трэба* [27, s. 90].

М. Радзевіч паказвае наступную тыповую з’яву: многія сем’і, якія вярталіся ў родныя палескія вёскі з Расіі, перабіраліся з рызыкай для жыцця праз мяжу, часцей знаходзілі сваю сядзібу ці зруйнаванай, ці аддадзенай на карыстанне асаднікам. Галоўную ідэю твора польская пісьменніца перадае праз разважанні аднаго з герояў кнігі: *Падчас акупацыі было галодна і холадна, але Сурын у глыбіні душы захоўваў вялікую Веру ва ўваскрэсенне Айчыны, а як з дзеда-прадзеда быў звыклы да варожага агрэсіі, пераносіў цяжкія пакуты, спадзеючыся, што гэта ўжо апошняя бяда* [27, s. 120].

У рамане «Гняздо Белазора» М. Радзевіч працягвае мастацкае даследаванне памежнай рэчаіснасці 1920-х гг. на прыкладзе жыцця галоўнага героя Міхала Белазора, які доўгі час вяртаўся з Далёкага Усходу дадому, у глухую палескую вёску сярод лясоў і балот. Пасля вяртання ён доўга не мог атрымаць дакументы на грамадзянства ў новай краіне, а таксама дазвол на зброю, без якой у такім месцы выжыць было цяжка. Міхал Белазор многія рэчы і з’явы спрабуе патлумачыць на свой лад. У творы шмат яго выказванняў, якія, бяспрэчна, перадаюць думкі пісьменніцы, яе канцэпцыю справядлівага грамадскага ўладкавання ў Другой Рэчы Паспалітай: *З радасцю прадаў бы частку маёнтка. Але ахвочых на гэтыя пяскі і багну не было, бо сяляне жылі вераю, што ў любы дзень урад забярэ ў паноў землі і бясплатна аддасць ім. Усе агітатары і кандыдаты ў дэпутаты ўнушалі ім гэта на сходах і пісалі гэтакія ж брашуры і «ўкраінскія» лісты, якія шчодро рассылаліся па гмінах. Зямельная рэформа, статут гміны і самакіравання, ваяводства, сеймік, стараствоўства, сістэма падаткаў, дарожны статут, тысячы новых указанняў, аплат, абмежаванняў адабралі ў палякаў-землеўласнікаў энергію і літаральна цяро-засць думкі* [28, s. 55]. Галоўны герой твора не раз сцвярджае: Палессе мае вялікую будучыню, бо калі на яго землях правесці меліярацыю, то з’явіцца больш урадлівай зямлі і Польшча зможа накарміць свае цэнтральныя рэгіёны [28, s. 13].

Мястэчка, дзе разгортваецца дзеянне твора, было як сотні да яго падобных на крэсах: *Рынак – у сярэдзіне квадрата крам, прыгожая царква, занябаны касцёл, паабанал яўрэйскія дамы і мяшчанскія вулічкі, якія разыходзіліся ў чатыры бакі і заканчваліся балоцістымі ці пясчанымі дарогамі ў далечыні пустога краю. Аздобаю былі бяскрайныя возера і старыя ліны, якія атулялі касцёл і плябанію. Узбоч рынку ішоў гасцінец, пазначаны свежымі знакамі і дарогаўказальнікамі. Шлях гэты, дастаткова па-кручасты для аб'езду багнаў, стваралі сухія пяскі і доўгія грэблі на не менш бяздонных балотах, сярод якіх ляніва сачыліся многія прытокі Прыпяці, Стыры, Стаходу, утвараючы водную сетку, у якой мог зарыентавацца толькі мясцовы чалавек* [28, s. 35]. Раніца ў мястэчку штодня пачыналася традыцыйна: *Скрыпелі жураўлі ля студняў, цяляты і коні патрабавалі ежы, смявалі пеўні, снавалі людзі. Палешукі – людзі, якія нікуды не смяшаюцца, размаўляюць тут па-руску, па-русінску ці на дыялекце. Але калі была патрэба, маглі і па-польску пагаварыць* [28, s. 17]. Паколькі дзеянне ў «Гняздзе Белазора» адбываецца на памежжы, то ў творы не раз сустракаем размовы на кант нацыянальнай прыналежнасці тутэйшага насельніцтва. У пацвярджэнне прывядзем адзін з дыялогаў мясцовых хлопцаў:

- Аднак святла не засціце мне, палешукі.
- Мы не палешукі – мы ўкраінцы.
- Украінцы! Як жа вы так далёка завандравалі, калі – хахлы? Значыць, вы нетутэйшыя?
- Тутэйшыя ад веку ўкраінцы!
- То, можа, вы балгары ці сербы? Выберыце і вызначцеся. Можна выбіраць, калі хто не ведае, кім з'яўляецца.
- Мы ўкраінцы! – упарта паўтарыў хлопец.
- Для чаго ж ён Вошчанка, а бацька Заяц?
- Бо тут кожны мае тры прозвішчы.
- То і не дзіва, што ён мае некалькі нацыянальнасцей [28, s. 53–54].

А яшчэ мясцовы люд заўсёды з ахвотаю распаўядаў легенды і паданні, здарэнні, якія бачыў на свае вочы: *Міхась тлумачыў Адасю аб чалавечым жыццё на такіх выспах ці лугах сярод азёр. Адаць жа распаўядаў аб з'явах і агнях, якія танцуюць над тонямі, аб несамавітых галасах, аб ваўках і змеях з каронамі на галаве, аб мурашніках, у якіх ляжаць кавалкі бурытыну, і аб духу мядзведзя, які часам соўгаецца сярод свіранаў, і хто за ім пойдзе, той заўсёды знойдзе борць з пчоламі* [28, s. 40].

Адзначым яшчэ адну адметнасць твораў М. Радзевіч 1920–30-х гг.: у іх арганічна прысутнічае беларуская нацыянальная стыхія, часта з выразнай паляшускай спецыфікай: асобныя словы (словаформы) і словазлучэнні (*miantaszka, hlaczek, hładysz, kalamaszka, korowaj, sumować, domowina, dzieciuki* і інш.), фразеалагізмы, прымаўкі і прыказкі (*po kupnie koni borysz przepili, taj rozeszli sia* і інш.), тапонімы (*Horodyszcze, Hhuszcza, Horki, Horodno, Omelna, Zapruda* і інш.), антрапонімы (*Karewicz, Białopiotrowicz, Skoluba, Ihnat, Nikita, Makar, Kuźma, Ryhor, Semen, Ulas, Stiopa, Semenicha* і інш.). Многія словы тлумачацца аўтарам у дужках праз пераклад на польскую мову непасрэдна ў тэксце (*strojna (zgrabna), kumpiak (szynka), raby (niewolniki), młodec (kawaler)*) і сустракаюцца не толькі ў мове герояў, але і ў аўтарскай нарацыі, фіксуючы тым самым рэгіянальны каларыт і этнакультурныя асаблівасці жыцця палешукоў. Такая аўтарская тэхналогія ў сферы мастацкай вобразнасці і мовы з'яўляецца цікавым прыкладам уключэння ў польскамоўны тэкст беларускіх элементаў, што яднае творчасць М. Радзевіч з папярэдняй традыцыяй літаратурнага сумежжа.

Такім чынам, творы М. Радзевіч 1920–30-х гг. побач з дасягненнямі іншых польскіх пісьмennisкаў – ураджэнцаў Беларусі XIX–XX стст. складаюць адметную старонку ў адлюстраванні сумеснай гісторыі народаў-суседзяў і дазваляюць зрабіць выснову аб выключна важнай ролі беларускага кампанета ў мастацкай свядомасці польскай пісьменніцы. Яна зрабіла спробу раскрыць духоўнае аблічча беларусаў-палешукоў, самабытнасць іх светаўспрымання і ладу жыцця, настроі і спадзяванні ў складаныя гістарычныя перыяды. Аналіз выбраных твораў М. Радзевіч засведчыў іх цесную сувязь з беларускім субстратам, якая выявілася на розных (тэматычным, вобразным, стылявым і моўным) узроўнях, а таксама дала магчымасць раскрыць спецыфіку рэгіянальнага развіцця польскай літаратуры ў першай трэці XX ст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Ляшук В. Марыя Радзевіч і Палессе. *Народная трыбуна*. 1995, 15 красавіка. с. 3.
2. Асташонак ЛВ. Праблемы выхавання ў апавесці М. Радзевіч «Страшны дзядуня». У: Ляшук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 78–80.
3. Мальдзіс АВ. Радзевіч Марыя. У: Пашкоў ГП, рэдактар. *Беларуская энцыклапедыя. Том 13*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі; 2001. с. 208.

4. Мальдзіс АІ. Радзевіч Марыя. У: Шамякін ІП, рэдактар. *Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі. Том 4*. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя Пётруся Броўкі; 1987. с. 449.
5. Ляшук В. Місіянерка з Грушава. Роля Марыі Радзевіч у культурным і палітычным жыцці Палесся. *Народная трыбуна*. 1995, 5 жніўня. с. 4.
6. Сушчук А. У фондах не значыцца... Пра творы польскай пісьменніцы М. Радзевіч з в. Грушава Кобрынскага раёна. *Звязда*. 1993, 6 студзеня. с. 3.
7. Сушук А. Кто она, Мария Родзевичевна? *Заря*. 1992, 15 сентября. с. 3.
8. Кивака ЕГ. Жанровые особенности новеллистики М. Родзевич. У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 80–86.
9. Kivako H. Kobiety heroiczne w obrazkach «Z głuszy» Marii Rodziewiczówny. W: Stępnik K, Gabrys M. *Kresowianki, krąg pisarek heroicznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; 2006. s. 179–185.
10. Лиюкумович ТТ. С художественной объективностью. О творчестве польской писательницы Беларуси XIX в. М. Родзевич. У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 86–89.
11. Малажай ГМ. «Людзям трэба пазбягаць... такой вады, што не цячэ» (М. Радзевіч). У: Аляхновіч ММ, рэдактар. *Святло сакавіцкага слова. Зборнік навуковых артыкулаў*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1998. с. 91–95.
12. Каралевіч СА. Моўныя сродкі стварэння мастацкага вобраза ў апавесці М. Радзевіч «Барбара Трыжнянка». У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 92–94.
13. Снітко ГМ. Маёнтак Грушава: учора і сёння. Родныя мясціны пісьменніцы канца XIX – пач. XX ст. У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 102–104.
14. Чернявская ЯА. Проблема любви и материнства в повести Марии Родзевич «Матей». У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 111–114.
15. Радзевіч М. Чорная вада: Абразок. Ківака А, Сенькавец У, перакладчыкі. *Народная трыбуна*. 1995, 29 красавіка. с. 3.
16. Радзевіч М. Архіпаў млын. Ківака А, Сенькавец У, перакладчыкі. *Заря*. 1996, 11 июня. с. 4.
17. Панасюк Н. Сувязь Марыі Радзевіч з Беларуссю і беларускай культурай. У: Ляшчук ВЯ, Сенькавец УА, рэдактары. *Зборнік навуковых матэрыялаў, прысвечаных 75-годдзю і 130-годдзю з дня нараджэння І. Мележа і М. Радзевіч*. Брэст: Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна; 1999. с. 99–103.
18. Панасюк Н. Сувязь Марыі Радзевіч з Беларуссю і беларускай культурай. *Acta Albaruthenica*. 2005;5:99–103.
19. Czachowski A. *Marja Rodziewiczówna na tle swoich powieści*. Poznań: Wydawnictwo Polskie; 1935. 207 s.
20. Głuszenia J. *Maria Rodziewiczówna. Strażniczka kresowych stanic*. Szczecinek: Fundacja «Nasza Przyszłość»; 2014. 208 s.
21. Tierling-Słedź E. *Mit Kresów w prozie Marii Rodziewiczówny*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego; 2002. 274 s.
22. Hadaczek B. *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*. Szczecin: Ottonianum; 1993. 548 s.
23. Dworak T. *Rodziewiczówna i polskie piekło*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm; 1993. 85 s.
24. Martuszevska A. *Jak szumi Dewajtis? Szkic o powieściach Marii Rodziewiczówny*. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 1989. 256 s.
25. Rodziewiczówna M. *Florian z Wielkiej Hłuszy. Powieść. Wydanie drugie*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera; 1939. 240 s.
26. Walewska C. *Marja Rodziewiczówna. Twórczość, życie, czyn. Szkic syntetyczny*. Warszawa: Drukarnia Społeczna; 1927. 29 s.
27. Rodziewiczówna M. *Niedobitowski z granicznego bastionu*. Lwów: Nakładem Wydawnictwa Polskiego; 1926. 173 s.
28. Rodziewiczówna M. *Gniazdo Białozora*. Wrocław: KAW; 1991. 125 s.

References

1. Ljashuk V. [Maria Rodziewiczówna and Polesie]. *Narodnaia trybuna*. 1995 April 15. p. 3. Belarusian.
2. Astashonak LV. [Problems of education in M. Rodziewiczówna's novel «The terrible grandfather»]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavets UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhenja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Radzevich]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 78–80. Belarusian.
3. Mal'dzis AV. [Rodziewiczówna Maria]. In: Pashkov GP, editor. *Belaruskaja jencyklapedyja. Tom 13* [Belarusian encyclopedia. Volume 13]. Minsk: Belaruskaja jencyklapedyja imja Petrusja Browki; 2001. p. 208. Belarusian.
4. Mal'dzis AI. [Rodziewiczówna Maria]. In: Shamjakin IP, editor. *Jencyklapedyja litaratury i mastactva Belarusi. Tom 4* [Encyclopedia of literature and art of Belarus. Volume 4]. Minsk: Belaruskaja saveckaja jencyklapedyja imja Petrusja Browki; 1987. p. 449. Belarusian.
5. Ljashuk V. [Missionary from Grushevo. The role of Maria Rodziewiczówna in the cultural and political life of Polesie]. *Narodnaya trybuna*. 1995 August 5. p. 4. Belarusian.
6. Sushchuk A. [In the funds can't be found... About the work of the Polish writer M. Rodziewiczówna from the village Grushevo, Kobrin district]. *Zvezda*. 1993 January 6. p. 3. Belarusian.
7. Sushchuk A. [Who is she, Maria Rodziewiczówna?]. *Zarya*. 1992 September 15. p. 3. Belarusian.
8. Kivaka EG. [Genre features of M. Rodziewiczówna's novels]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavets UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhenja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 80–86. Russian.
9. Kivako H. Kobiety heroiczne w obrazkach «Z głuszy» Marii Rodziewiczówny. W: Stępnik K, Gabrys M. *Kresowianki, krąg pisarek heroicznych*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej; 2006. s. 179–185.

10. Liokumovich TT. [With artistic objectivity. On the work of the Polish writer of Belarus M. Rodziewiczówna (XIX century)]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavec UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhennja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 86–89. Russian.
11. Malazhaj GM. [«People need to avoid that water that does not flow...»]. In: Aljahnovich MM, editor. *Svjatlo sakavickaga slova. Zbornik navukovyh artykulaw* [The light of the March word. Collection of scientific articles]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1998. p. 91–95. Belarusian.
12. Karalevich SA. [Linguistic means of creating an artistic image in M. Rodziewiczówna's novel «Barbara Tryjnianka»]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavec UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhennja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 92–94. Belarusian.
13. Snitko GM. [Manor Grushevo: yesterday and today. Native places of the writer of the late XIX – beginning XX century]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavec UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhennja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 102–104. Belarusian.
14. Chernyavskaya YaA. [The problem of love and motherhood in the M. Rodziewiczówna's novel «Matezh»]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavec UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhennja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 111–114. Russian.
15. Rodziewiczówna M. [Black water: icon]. Kivaka A, Sen'kavec U, translators. *Narodnaya trybuna*. 1995 April 29. p. 3. Belarusian.
16. Rodziewiczówna M. [Arkhip's mill]. Kivaka A, Sen'kavec U, translators. *Zarya*. 1996 June 11. p. 4. Belarusian.
17. Panasyuk N. [The connection of Maria Rodziewiczówna with Belarus and Belarusian culture]. In: Ljashuk VJ, Sen'kavec UA, editors. *Zbornik navukovyh matjeryjalaw, prysvechanyh 75-goddzju i 130-goddzju z dnja naradzhennja I. Melezha i M. Radzevich* [Collection of scientific articles devoted to 75th anniversary and 130th anniversary of the birth of I. Melezh and M. Rodziewiczówna]. Brest: Brest State A. S. Pushkin University; 1999. p. 99–103. Belarusian.
18. Panasyuk N. [The connection of Maria Rodziewiczówna with Belarus and Belarusian culture]. *Acta Albaruthenica*. 2005;5:99–103. Belarusian.
19. Czachowski A. *Marja Rodziewiczówna na tle swoich powieści*. Poznań: Wydawnictwo Polskie; 1935. 207 s.
20. Głuszenia J. *Maria Rodziewiczówna. Strażniczka kresowych stanic*. Szczecinek: Fundacja «Nasza Przyszłość»; 2014. 208 s.
21. Tierling-Śledź E. *Mit Kresów w prozie Marii Rodziewiczówny*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego; 2002. 274 s.
22. Hadaczek B. *Kresy w literaturze polskiej XX wieku*. Szczecin: Ottonianum; 1993. 548 s.
23. Dworak T. *Rodziewiczówna i polskie piekło*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm; 1993. 85 s.
24. Martuszevska A. *Jak szumi Dewajtis? Szkic o powieściach Marii Rodziewiczówny*. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 1989. 256 s.
25. Rodziewiczówna M. *Florian z Wielkiej Hłuszy. Powieść. Wydanie drugie*. Poznań: Wydawnictwo Polskie R. Wegnera; 1939. 240 s.
26. Walewska C. *Marja Rodziewiczówna. Twórczość, życie, czyn. Szkic syntetyczny*. Warszawa: Drukarnia Społeczna; 1927. 29 s.
27. Rodziewiczówna M. *Niedobitowski z granicznego bastionu*. Lwów: Nakładem Wydawnictwa Polskiego; 1926. 173 s.
28. Rodziewiczówna M. *Gniazdo Białozora*. Wrocław: KAW; 1991. 125 s.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 17.07.2019.
Received by editorial board 17.07.2019.

УДК 821.112.2.09.17'-1+821.411.16'02.09-141

КНИГА ПСАЛМОВ КАК АРХТЕКСТ РЕЛИГИОЗНО-ФИЛОСОФСКОЙ ЛИРИКИ Ф. Г. КЛОПШТОКА

Г. В. СИНИЛО¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Исследуется проблема библейской архетекстуальности в поэзии выдающегося немецкого поэта-новатора Фридриха Готлиба Клопштока (*Friedrich Gottlieb Klopstock*, 1724–1803). Утверждается, что «осевым» архетекстом (смысло- и текстопорождающим текстом) религиозно-философской лирики Клопштока является библейская Книга Псалмов. Показано, что в одах, гимнах и духовных песнях Клопштока широко используются мотивы и образы Псалмов (в первую очередь философско-созерцательных, своего рода «панентеистических»). Псалмы выступают для немецкого поэта также как архитексты (жанровые образцы). Доказывается, что особая поэтика «сердца и слез», отличающаяся повышенной эмоциональностью, бурной динамикой чувств, умением передать состояние религиозного экстаза, формируется у Клопштока в постоянном диалоге с Книгой Псалмов. Наглядность в передаче духовных и физических страданий, а также радости и восторга, обилие восклицаний и вызваний, дробящих стих, инверсии, повторы, плеоназмы, предпочтение паратаксиса гипотаксису роднят стиль Клопштока и стиль Псалмов. Неравнострочный тонический стих Псалмов влияет также (наряду с античными метрами) на формирование «свободных ритмов» (*freie Rhythmen*) Клопштока – исторически первой формы верлибра в его антисинтаксическом варианте. Именно под воздействием библейской поэзии Клопшток создает новаторский жанр – религиозно-философский гимн в свободных ритмах, ярчайшим образцом которого является «Весеннее празднество» («*Die Frühlingsfeier*»). В жанре духовной песни Клопшток сознательно стремится к песенной манере, обращаясь к вольным трохаическим размерам и опираясь в архитектурном плане на лютеранскую песню (при этом «осевым» архетекстом для его духовных песен по-прежнему остается Книга Псалмов). Утверждается, что Клопшток, один из крупнейших религиозных поэтов Германии, создает особый «экстатический» вариант сентиментализма.

Ключевые слова: Фридрих Готлиб Клопшток; немецкая поэзия XVIII в.; сентиментализм; Библия; Книга Псалмов; архетекст; архитекст; интертекстуальность; поэтика «сердца и слез»; религиозно-философская ода; религиозно-философский гимн; духовная песня; свободные ритмы; антисинтаксический верлибр.

КНИГА ПСАЛЬМАЎ ЯК АРХЕТЭКСТ РЭЛІГІЙНА-ФІЛАСОФСКАЙ ЛІРЫКІ Ф. Г. КЛОПШТАКА

Г. В. СІНІЛА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Даследуецца праблема біблейскай архетэкстуальнасці ў паэзіі выдатнага нямецкага паэта-наватара Фрыдрых Готліба Клопштак (Friedrich Gottlieb Klopstock, 1724–1803). Сцвярджаецца, што «восевым» архетэкстам (сэнса- і тэкстаспараджальным тэкстам) рэлігійна-філасофскай лірыкі Клопштак з'яўляецца біблейская Кніга Псальмаў. Паказана, што ў одах, гімнах і духоўных песнях Клопштак шырока выкарыстоўваюцца матывы і вобразы

Образец цитирования:

Синило ГВ. Книга Псалмов как архетекст религиозно-философской лирики Ф. Г. Клопштока. *Журнал Белорусского государственного университета. Филология*. 2019;3:15–30.

For citation:

Sinilo GV. The Book of Psalms as the archetext of F. G. Klopstock's religious-philosophical lyrics. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:15–30. Russian.

Автор:

Галина Вениаминовна Синило – кандидат филологических наук, доцент; профессор кафедры культурологии факультета социокультурных коммуникаций, доцент кафедры зарубежной литературы филологического факультета.

Author:

Galina V. Sinilo, PhD (philology), docent; professor at the department of cultural studies, faculty of social and cultural communication, and associate professor at the department of foreign literature, faculty of philology.
sinilo@mail.ru

Псальмаў (найперш філасофска-сузіральных, свайго кшталту «панэнтэістычных»). Псальмы выступаюць для нямецкага паэта таксама архітэкстамі (жанравымі ўзорамі). Даказваецца, што асабліва паэтыка «сэрца і слёз», адметная павышанай эмацыянальнасцю, бурнай дынамікай пачуццяў, здольнасцю перадаць стан рэлігійнага экстазу, фарміруецца ў Клопштакі ў пастаянным дыялогу з Кнігай Псальмаў. Нагляднасць у перадачы духоўных і фізічных пакут, а таксама радасці і захаплення, багацце воклічаў і зваротаў-заклікаў, што раздрабняюць верш, інверсіі, паўторы, плеаназмы, перавага паратаксісу над гіпатаксісам яднаюць стыль Клопштакі і стыль Псальмаў. Няроўнарадковы танічны верш Псальмаў уплывае таксама (побач з антычнымі памерамі) на фарміраванне «свабодных рытмаў» (*freie Rhythmen*) Клопштакі – гістарычна першай формы верлібра ў яго антысіntaxічным варыянце. Менавіта пад уздзеяннем біблейскай паэзіі Клопштак стварае наватарскі жанр – рэлігійна-філасофскі гімн у свабодных рытмах, самым яркім узорам якога з’яўляецца «Вясенняя свята» («Die Frühlingsfeier»). У жанры духоўнай песні Клопштак свядома імкнецца да песеннай манеры, звяртаючыся да вольных трахаічных памераў і абапіраючыся ў архітэкстуальным плане на лютэранскую песню (пры гэтым «восевым» архітэкстам для яго духоўных песень па-ранейшаму застаецца Кніга Псальмаў). Сцвярджаецца, што Клопштак стварае асаблівы «экстатычны» варыянт сентыменталізму і з’яўляецца адным з найбуйнейшых рэлігійных паэтаў Германіі.

Ключавыя словы: Фрыдрых Готліб Клопштак; нямецкая паэзія XVIII ст.; сентыменталізм; Біблія; Кніга Псальмаў; архітэкст; архітэкст; інтэртэкстуальнасць; паэтыка «сэрца і слёз»; рэлігійна-філасофская ода; рэлігійна-філасофскі гімн; духоўная песня; свабодныя рытмы; атысіntaxічны верлібр.

THE BOOK OF PSALMS AS THE ARCHETEXT OF F. G. KLOPSHTOK'S RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL LYRICS

G. V. SINILO^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

This paper examines the problem of biblical archetextuality in the poetry of the outstanding German poet and innovator Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803). We show that the «axial» archetext (meaning- and text-generating text) of Klopstock's religious and philosophical lyrics is the biblical *Book of Psalms*. We demonstrate that the motives and images of the Psalms (primarily philosophical and contemplative, a kind of «panentheistic») are widely used in his odes, hymns and spiritual song. Psalms also serve as architexts (genre patterns) for the German poet. We further demonstrate that the special poetics of «hearts and tears», characterized by increased emotionality, rapid dynamics of feelings, the ability to convey the state of religious ecstasy, are formed by Klopstock in constant dialogue with the *Book of Psalms*. Visibility in the transmission of spiritual and physical sufferings, as well as joy and enthusiasm, an abundance of exclamations and invocations, crushing verses, inversions, repetitions, pleonasm, parataxis preference for hypotaxis are related to Klopstock's style and the style of the Psalms. The unequal tonic verse of the Psalms also influences (along with antique meters) the formation of Klopstock's «free rhythms» (*freie Rhythmen*) – the historical first form of the vers libre in its anti-syntactic form. It is under the influence of biblical poetry that Klopstock creates an innovative genre – a religious-philosophical hymn in free rhythms, the most striking example of which is «Festivity of Spring» («Die Frühlingsfeier»). In the genre of a spiritual song, Klopstock is consciously striving for a song style, referring to free trocheical dimensions and relying on the Lutheran song as architext (at the same time, the *Book of Psalms* remains the «axial» archetext for him). We show that Klopstock creates a special «ecstatic» version of sentimentalism and is one of Germany's largest religious poets.

Keywords: Friedrich Gottlieb Klopstock; 17th century German poetry; poetry of sentimentalism; the Bible; the *Book of Psalms*; archetext; architext; intertextuality; poetics of «hearts and tears»; religious-philosophical ode; religious-philosophical hymn; spiritual song; free rhythms; anti-syntactic vers libre.

Введение

В последнее время проблема влияния Библии, ее духовных смыслов и поэтики на художественную литературу все больше выдвигается на первый план в литературоведении [1–3]. Для ряда эпох европейской культуры, как отмечает С. С. Аверинцев, «библейская поэзия стала коррективом и дополнением к античному идеалу красоты и уравновешенной меры» [4, с. 189]. В числе таких эпох – вторая половина XVIII в. – первая треть XIX в., время расцвета сентиментализма, становления и развития романтизма, а также веймарской классики (зрелых Гёте и Шиллера). При этом для всех эпох европейской культуры Библия сохраняла и сохраняет свое значение как «осевой» архетекст, вокруг которого культура выстраивает

свои духовные смыслы и «на полях» которого создает новые тексты. Важную архитекстуальную роль Библия играет и в поэзии выдающегося немецкого поэта-новатора Фридриха Готтлиба Клопштока (*Friedrich Gottlieb Klopstock*, 1724–1803), кардинально изменившего облик немецкой поэзии, во многом определившего тенденции ее дальнейшего развития и повлиявшего на художественные поиски поэтов XX в.

Наследие Ф. Г. Клопштока давно стало предметом научной рефлексии в западном литературоведении – как в Германии, так и в других странах (особенно в Великобритании и США). Из большого количества литературы о нем укажем в хронологическом порядке лишь на важнейшие исследования трех последних десятилетий [5–16]. Очевидно нарастание интереса к творчеству Клопштока, а также к связям его поэзии с Писанием и – шире – с религией. Еще в 1963 г. этому посвятил монографию известный немецкий германист Г. Кайзер [17], а в 1968 г. отдельную статью – Г.-Г. Круммахер [18]. Однако именно на рубеже XX–XXI вв. появились новые работы на эту тему [5; 6; 9; 13; 15]. Тем не менее до сих пор в западном литературоведении нет целостного исследования, посвященного библейской архитекстуальности в творчестве Клопштока и, в частности, рецепции Книги Псалмов в его лирической поэзии, роли этой библейской книги в новаторских поисках немецкого поэта. Частично эта проблема затрагивается в работе немецких литературоведов И. Бах и Г. Галле [19], в которой речь идет об устойчивой традиции (начиная с М. Лютера) подражания Псалмам и их переложения. В теоретическом и историко-литературном аспектах влияние поэзии Псалмов на становление свободных ритмов (верлибра) в поэзии Клопштока рассматривается в монографии оксфордской исследовательницы К. Коль [5], представляющей собой ее расширенную докторскую диссертацию [20]. Той же проблемы касается К. Коль и в книге, посвященной творчеству Клопштока в целом [12]. В качестве трех важнейших истоков его поэзии она называет «классическую оду, библейский псалом, бардовскую песнь Оссиана» [12, S. 84].

В советском и постсоветском пространстве научная литература о Клопштоке так же скудна, как и переводы из его поэзии: до сих пор нет ни одного сборника стихов великого поэта, как нет и монографических исследований его творчества. Исключениями являются глубокая по содержанию глава Б. Я. Геймана [21] в академической «Истории немецкой литературы», небольшой раздел С. В. Тураева [22] в академической «Истории всемирной литературы», а также статьи автора этих строк [23; 24]. Проблема библейской архитекстуальности в поэзии Клопштока, особенно связанной с Книгой Псалмов, ни разу не становилась предметом рассмотрения ни в российском, ни в белорусском литературоведении.

Цель данной статьи – выявление архитекстуальной роли Книги Псалмов для религиозно-философской лирики Ф. Г. Клопштока. Теоретическая база исследования – концепция «диалога текстов» М. М. Бахтина и теория интертекстуальности Ю. Кристевой, Р. Барта, Ж. Женетта; основные методы исследования – герменевтический, компаративный методы, метод целостного анализа художественного текста.

Результаты и их обсуждение

Все литературное развитие Германии первой половины XVIII в. готовило почву для появления самого крупного и талантливого поэта середины столетия, дерзкого новатора и реформатора поэтического языка – Фридриха Готтлиба Клопштока. В «Поэзии и правде» Гёте говорит: «...неминуемо должна была прийти пора, когда поэтический гений себя осознает, создаст для себя соответствующие условия и положит начало своей независимости и достоинству. В Клопштоке объединилось все для начала подобной эпохи» [25, с. 334–335.]. Именно в поэзии Клопштока был достигнут тот неповторимый синтез аналитичности и чувствительности, то соединение глубины мысли и экстатичности, которыми отличается немецкая философская поэзия. В лице Клопштока немецкий сентиментализм, отдельные тенденции которого можно увидеть еще в поэзии А. Галлера и К. Ф. Геллерта, достиг своего расцвета и стал определять лицо немецкой поэзии. Для сентиментализма с его серьезным нравственным пафосом, культом чувства, тонкой эмоциональностью были важны библейская поэтика и стилистика. Можно утверждать, что главные мировоззренческие и стилевые установки сентиментализма совпадают с установками библейскими.

Примечательными чертами библейской поэтики и стилистики являются экспрессия и наглядность в выражении чувств, особая «слезность», теснейшим образом связанная и со страданием, и с радостью. В свое время С. С. Аверинцев точно и глубоко обозначил принципиальные различия в отношении к жалости и слезам в античной и библейской культурах. Подчеркивая, что герои Гомера и герои античной трагедии «то и дело проливают обильные слезы, чаще всего над самими собой, но и подчас и над чужим горем» и что в этом они «делят с иудеями Ветхого Завета свойство южной чувствительности и впечатлительности (присущее также крещеным византийским потомкам эллинов)» [26, с. 68], исследователь справедливо напоминает о том, что греческая аристократия и греческие философы считали жалость недостойной слабостью и даже пороком: «Испытывать жалость и тем паче внушать жалость вообще

не аристократично – “лучше зависть, чем жалость”, как говорит певец атлетической доблести Пиндар¹. Позднее философы включают жалость (ἔλεος) в свои перечни порочных страстей, подлежащих преодолению, наравне с гневливостью, страхом и похотью» [26, с. 68]. При этом способность сочувствовать и проливать слезы у Гомера и авторов классической эпохи выступает, конечно же, как признак человечности. Однако, как точно отмечает С. С. Аверинцев, «если эллин классической эпохи допускал жалостливость как простительную и даже привлекательную слабость, если он шел так далеко, что ценил ее как чисто социальную добродетель симпатичного члена человеческого общества, – ему и в голову не пришло бы как-то связывать слезы жалости со сферой духа, с путями внутреннего самоочищения сердца. <...> Обнимающая весь мир слезная жалость, которая понята не как временный аффект, но как непреходящее состояние души и притом как путь одухотворения, “уподобления Богу”, – этот идеал вполне чужд античной культуре» [26, с. 68–69]. Зато эта «обнимающая весь мир слезная жалость» является важнейшей принадлежностью сферы духа в Библии, более того – отличительным качеством Бога Живого, Который устами пророка Гошеа (Осии) говорит: *Сердце Мое переворачивается во Мне, вспыхивает во Мне жалость Моя! (Ос 11:8)*².

Особая «слезность», связанная как со страданием, так и с огромной радостью, характерна для Книги Псалмов, или Книги Хвалений (*Сэфер Тегилим*), как она называется в оригинале, – антологии древнееврейской религиозно-философской и литургической лирики, оказавшей огромное воздействие на европейскую поэзию. При первом знакомстве с ней поражает несоответствие между ее основным тоном и названием: собственно хвалений, т. е. славословий, гимнов Богу, в ней не так уж много. Гораздо чаще встречаются жалобы и излияния сердца, взывания о помощи, просьбы укрепить дух. Гимн и плач своеобразно переплетаются в этой книге, отражая две стороны единого Божественного бытия. Многие псалмы организованы по принципу восхождения от страдания к радости: таков вечный путь человеческого духа, и, не зная одного, невозможно познать другое. Во многих псалмах мы слышим не просто плач, но вопль, крик человеческого сердца от внутренней боли, порожденной осознанием собственного несовершенства перед ликом Божиим, страданием отдаленности от Бога:

*Боже мой, Боже мой! / зачем Ты оставил меня? / Далеки от спасения моего / слова вопля моего. // Боже мой! вопию днем – но Ты не внемлешь мне, / ночью – и нет покоя мне. // <...> Я пролился, как вода, / распались все кости мои, / и сердце мое, как воск, / тает внутри плоти моей... (Пс 22/21:2–3, 15)*³ [27, с. 23–24].

Сердце, как и душа, – одно из самых частотных слов в Библии в целом и прежде всего в Книге Псалмов. Сердце – средоточие всего лучшего в человеке, через сердце постигается Бог, в сердце раздается Его голос:

*Сердце мое говорит от Тебя: «ищите лица Моего»; и я буду искать лица Твоего, Господи (Пс 26/25:8)*⁴; *Близок Господь к сокрушенным сердцем и смиренным духом спасет (Пс 34/33:19); Сердце чистое сотвори во мне, Боже, и дух правый обнови внутри меня (Пс 52/51:12); Изнемогает плоть моя и сердце мое: Бог твердыня сердца моего и часть моя вовек (Пс 73/72:26); Всем сердцем моим ищу Тебя... <...> // В сердце моем сокрыл я слово Твое... (Пс 119/118:10–11) и др.*

Сердце же полнее всего выражает себя в слезах печали и радости, когда оно ликует от сознания близости Бога и просто от мысли, что Он есть, что Он главная опора и защита человека. Сердце переживает неизъяснимый восторг, когда умеющий чувствовать человек созерцает красоту Божьего творения, и тогда песнь во славу Господа сама исторгается из глубины души (например, *Пс 92/91:2–6*).

Итак, сердце и душа, изливающие себя и в горести, и в радости в слезах, трепещущие от ужаса и веселья, «слезная» жалость, обнимающая весь мир, – важнейшие составляющие библейской антропологии, важнейшие топоры библейской поэзии. С. С. Аверинцев отмечает: «...дыхание, которое замирает от сильного чувства и может славословить Бога, и тем паче сердце, которое дрожит от ужаса и веселья, а иногда делается как мягкий, плавкий воск, сердце, упоминаемое на протяжении книг Ветхого Завета 851 раз, – это важнейшие символы библейского представления о человеке» [26, с. 65]. Чувствительное сердце, способное плакать, искренне сострадать и радоваться, восхищаться красотой природы, – важнейшее понятие для сентиментализма с его установкой на жизнь по естественным законам, данным Богом и природой, с присущим ему культом чувства и природы. В связи с этим библейская поэтика и библейская поэзия близки сентименталистам и особенно Клопштоку, создавшему своеобразный «экстатический» вариант сентиментализма. Он основан на бурной эмоциональности, тончайшей сверх-

¹См. Первый Пифийский гимн Пиндара, стих 164-й (Pindari *Pythia I*, 164).

²Перевод наш. – Г. С.

³Перевод С. С. Аверинцева.

⁴Здесь и далее, кроме особо оговоренных случаев, – Синодальный перевод.

чувствительности, передаче динамики духа и состояния экстаза – переживания на высшем пределе сил, почти на грани жизни и смерти чувства дружбы, любви, присутствия Бога в жизни человека.

Клопшток, воспитанный в чрезвычайно религиозной семье, приверженной пиетизму, с детства жил Библией, воспринимал ее мир как свою духовную родину. Как родину поэтическую он открывает для себя в гимназии античную поэзию и органично синтезирует в своем творчестве античное и библейское. Он вносит существенный корректив в призыв И. И. Винкельмана ориентироваться на эллинское искусство. Прекрасно зная греческую поэзию, первым научившись правильно воспроизводить в системе силовых ударений ионийский гексаметр (гексаметр) и эолийскую силлабо-метрическую строфику (логгаэды), Клопшток считал, что греческий эталон нужно дополнить обращением к тому миру, который не был знаком эллинам, – к Библии и ее поэзии, а также к древнегерманскому наследию (статьи «О языке поэзии», «Мысли о природе поэзии»).

Поэзия Клопштока изначально пронизана интенсивным религиозным чувством и архетекстуально связана с Библией. Еще учась в гимназии, он начал писать большую поэму о Христе – «Мессия» («Der Messias», 1747–1773), которой он отдал в общей сложности 25 лет своей жизни. Уже современники называли ее «Мессиадой» («Die Messiade»), указывая тем самым на «Илиаду» как на жанровый образец для поэта. Он не возражал, тем более что писал свою поэму – впервые в европейской литературе – гомеровским гексаметром (у него учились этому другие поэты, в том числе и русские переводчики Гомера). При этом Клопшток подчеркивал, что его эпопея воспекает не воинские подвиги, но «подвиг Спасения». И сама центральная идея, и сюжет апеллируют прежде всего к Евангелиям. Однако поэму Клопштока неслучайно именуют «сентименталистской Библией»: благодаря приемам ретроспекции он перелагает, в сущности, всю Библию – и Ветхий, и Новый Завет. Таким образом, изначально в содержании «Мессиады», ее структуре и ритмах, ее языковой «плоти» органично соединились Библия, античность, дух германской речи. Все это было переплавлено жаром души молодого поэта, жившего в предельном напряжении чувств. Гёте писал о Клопштоке: «Искупитель должен был стать его героем, которого он вознамерился провести через всю земную юдоль и страдания к высшему небесному торжеству. В этом должно было соучаствовать все Божественное, ангельское и человеческое, что заложено в молодой душе. Воспитанный на Библии и вскормленный ее мощью, Клопшток, словно современник, общается с праотцами, пророками и предтечами, но все они во все века составляют лишь нимб вокруг Спасителя... Небесный мир, живо прочувствованный Клопштоком, когда он замыслил и писал поэму, еще и теперь доходит до сердца каждого...» [25, с. 335]. Главное достоинство «Мессиады» – в тонкости изображения внутреннего мира героев. Вся поэма перенасыщена чувствами, что превращает ее в грандиозную сентименталистскую эпопею, в которой эпическое начало теснейшим образом переплетается с лирическим и временами даже поглощается им. При этом сам автор активно присутствует в тексте, высказывая свое отношение к происходящему, выражая порой предельное лирическое волнение.

В сущности, даже в эпосе Клопшток оставался лириком. Лирическая стихия на протяжении всего творческого пути была главной для него. И потому не меньшим, если не большим, чем появление «Мессиады», событием для немецкой культуры стал выход в свет в 1771 г. сборника стихотворений Клопштока, вобравшего в себя все лучшее, написанное к этому времени поэтом в жанрах оды, элегии, религиозно-философского гимна. Клопшток экспериментирует с устойчивыми эолийскими логгаэдами – алкеевой, сапфической, асклепиадовой строфами. Он не всегда следует их точному рисунку, но создает на их основе собственные вариации, что было дерзко и непривычно для немецкой поэзии (и европейской в целом). Неслучайно в одном из ранних стихотворений поэт заявляет о себе как «ученике греков» («Der Lehrling der Griechen», 1747). Само звучание эллинской сольной мелики, органично «врастающее» в строй немецкой речи, по-видимому, символизирует для поэта обновление и грядущий расцвет немецкой поэзии, ее самобытность, предполагающую усвоение всего лучшего, что накопила мировая поэзия, свободу поэтического мышления и дыхания, слиянность традиции и эксперимента.

Чтобы придать языку особую динамичность и экспрессию, заставить его «не отставать» от стремительной мысли, Клопшток использует так называемые свернутые конструкции: пропускает глаголы-связки, предлоги, артикли, что было дерзко и ново для немецкого языка. Он часто обращается к инверсии, пренебрегая формальными логическими правилами и заявляя, что предметы, наиболее затрагивающие чувство, должны выдвигаться на первый план. Бросая вызов голой рассудочности, поэт стремится растворить ее в бурной динамике чувств и мыслей. Клопшток считает, что для истинной поэзии нужны слова «большой выразительной силы», и поэтому создает большое количество неологизмов. В его стиле обращает на себя внимание соединение предельно кратких фраз, взываний, обращений, восклицаний, постпозитивных определений и качественных слов, дробящих поэтическую речь на отдельные составляющие, и обширных многослойных синтаксических конструкций, в которых мысль воссоединяется в своей целостности. Именно эту манеру будет развивать дальше Ф. Гёльдерлин, доводя до логического предела обе взаимодействующие и разнонаправленные тенденции – стремление

к предельной краткости и амплификацию. И эта манера во многом обязана воздействию на Клопштока библейского стиля, особенно стиля Псалмов с его обилием эмфатических восклицаний, вызваний, повторов, плеоназмов, с предпочтением паратаксиста гипотаксису.

С самого начала одной из важнейших тем лирической поэзии Клопштока была тема Бога, Его присутствия в мире, Его непостижимости и стремления человека постичь Его. Об этом поэт размышляет в ранней оде «К Богу» («An Gott», 1748):

*Ein stiller Schauer Deiner Allgegenwart / Erschüttert, Gott, mich. Sanfter erbebt mein Herz / Und mein Gebein. Ich fühl, ich fühl es, / Daß Du auch hier, wo ich weine, Gott, bist. // Von deinem Antlitz wandelt, Unendlicher, / Dein Blick, der Seher, durch mein eröffnet Herz. / Sey vor ihm heilig, Herz, sey heilig, / Seele, vom ewigen Hauch entsprungen!*⁵ [28, S. 67].

Показательно: Бог открывается человеку в трепете сердца, пронизывающем и все его физическое существо (весьма в духе Псалмов соединение духовной символики и почти натуралистического образа *Gebein* ‘скелет, кости’, например: ...исцели меня, Господи, ибо кости мои потрясены; // И душа моя сильно потрясена... (Пс 6:3–4) и т. п.), в слезах, через которые изливается все самое искреннее, что есть в человеческом сердце. Питомец пиетистов и наследник старой немецкой мистики, Клопшток открывает Бога в глубинах собственного духа, ощущает пронизывающий душу взгляд Божий. Само это мироощущение имеет глубокие основания в Библии, прежде всего в Книге Псалмов: *Изнемогает плоть моя и сердце мое: Бог твердыня сердца моего и часть моя вовек* (Пс 73/72:26). В своей оде Клопшток обильно использует топику и стилистику Псалмов: именование Бога Вездесущим, Видящим человека насквозь, передачу непроизносимого Тетраграмматона, принятую в христианской традиции (*Jehova*), слово *Halleluja* ‘аллилуия, восхвалим Господа’ и т. п. Но главное, что объединяет текст Клопштока и тексты Псалмов, – передача ошеломленного состояния души, переживающей невероятную близость Бога, возможность «свободно говорить с Творцом души» (*Frey mit dem Schöpfer der Seele reden* [28, S. 68]):

*Ich wag's, und rede! Aber du weisst es ja, / Schon lange weisst du, was mein Gebein verzehrt, / Was, in mein Herz tief hingegossen, / Meinen Gedanken ein ewig Bild ist! // Nicht heut erst sahst du meine mir lange Zeit, / Die Augenblicke, weinend vorübergehn! / Du bist es, der du warst; Jehova / Heisest du! aber ich Staub von Staube! // Staub, und auch ewig! denn die Unsterbliche, / Die du mir, Gott! gabst, gabst du zur Ewigkeit! / Ihr hauchtest du, dein Bild zu schaffen, / Hohe Begierden nach Ruh und Glück ein!*⁶ [28, S. 69].

Текст насыщен библейскими аллюзиями и скрытыми цитатами. Во-первых, отсылка к описанию творения человека в Книге Бытия, когда Бог «вдыхает» в Свое высшее творение бессмертную душу и тем самым утверждает в нем Свой образ, превращает биологическое существо «из праха земного» в человека (Быт 2:7). Во-вторых, аллюзия на слова праотца Авраама, обращенные к Богу, когда он решил вступить с Ним в спор и задать «неудобный» вопрос теодицеи: ...*вот, я решил говорить Владыке, я, прах и пепел...* (Быт 18:27). Человек сознает не только свое несовершенство и даже ничтожность перед ликом Божиим, но и то, что он наделен неуничтожимым образом Божиим, что он может говорить со Всевышним и рассчитывать на расслышанность, на ответ. В-третьих, аллюзия на сцену пророческого призвания Моисея, когда Господь открывает ему Свое священное непроизносимое Имя (Тетраграмматон – YHWH) и поясняет его: *Эѓе ашер эѓе* ‘Я буду Тот, который Буду’ (Исх 3:14)⁷. В-четвертых, в строках Клопштока нельзя не увидеть отсылку к знаменитым стихам Экклесиаста, в которых говорится о том, что Бог вложил в сердце человека вечность (Еккл 3:11; в оригинале – *олам*, понятие прежде всего временное, но позднее получившее пространственный модус и значение «мир», «вселенная»⁸). Наконец, в-пятых, эти строфы

⁵Тихая дрожь Твоей вездесущности / Сотрясает, Боже, меня. Нежнее трепещет сердце / И все существо мое [все кости]. Я чувствую, я чувствую, / Что Ты тоже здесь, где я плачу, Боже. // От Твоего лика исходит, Бесконечный, / Твой взгляд, Провидец, сквозь мое открытое сердце. / Будь святым перед Ним, сердце, будь святой, / Душа, возникшая из вечного дыхания!’ (Здесь и далее подстрочный перевод наш. – Г. С.)

⁶Я колеблюсь и говорю! Но Ты знаешь это, да, / Уже давно знаешь Ты, что изнушает мои кости, / Что, глубоко введшись в мое сердце, / Составляет вечный образ моих мыслей! // Не сегодня только видишь Ты меня долгое время, / Мгновения проходят в слезах! / Это Ты, Которым Ты был; Йеѓова / Именуешься Ты! Но я – прах от праха! // Прах, и тоже вечный! потому что бессмертная [душа], / Которую ты мне, Боже! дал, дал Ты для вечности! / Ее вдыхаешь Ты, чтобы Твой образ создать, / Высокие стремления к миру и счастью!

⁷В Синодальном переводе это именование Бога, воспринимающееся как отдельное от Тетраграмматона, но означающее то же, что и он, – полноту существования Бога во времени и пространстве, а точнее, Его неподвластность времени и пространству, Его вечность, передано как *Суций*: Бог сказал Моисею: *Я есмь Суций (Йегова)*. Примечание в скобках неверно, потому что в тексте стоит не Тетраграмматон, а лишь его пояснение, вполне читаемое, в отличие от Тетраграмматона, чтение которого утрачено.

⁸Отсюда в Синодальном переводе – «мир»: *Все соделал Он прекрасным в свое время, и вложил мир в сердце их [сынов человеческих]...* (Еккл 3:11).

и все стихотворение Клопштока насыщены многочисленными аллюзиями на Псалмы, в которых неоднократно звучит мысль о ничтожности, хрупкости, бренности человека, созданного из праха и возвращающегося во прах (ср. *Быт 3:19*), но одновременно смеющего размышлять о вечности, о Боге, уповающего на Него (например, *Пс 31/32*). Более того, человек – самое любимое творение Божье, не менее прекрасное, чем ангелы, и весь мир создан для него (так об этом говорит знаменитый Псалом 8-й).

Однако дело даже не в наличии отсылок к каким-либо конкретным стихам Псалмов, а в общей атмосфере и стилистике оды Клопштока: поэт передает предельную напряженность души, трепет сердца, сильнейшее потрясение всего человеческого существа, что соответствует духу и поэтике Псалмов: *Воспоминаю о Боге, и трепещу; помышляю, и изнемогает дух мой. // Ты не даешь мне сомкнуть очей моих; я потрясен, я не могу говорить (Пс 77/76:4–5)*. Показательно также парадоксальное сопряжение образов души, сердца и костей, которые символизируют внутреннее, глубинное состояние человека, переживание им сильнейшей боли и сильнейшей радости. «Кости» даже могут свидетельствовать о Боге: *Все кости мои скажут: Господи! кто подобен Тебе, избавляющему слабого от сильного, бедного и нищего от грабителя его? (Пс 35/34:10)*. Эти «кости» (*Gebein*), наряду с «сердцем» и «душой», становятся генеральными образами-концептами как оды «Бог», так и всей религиозно-философской и даже любовной лирики Клопштока, ведь любовь в его понимании – главный закон жизни, установленный Богом, и самый прекрасный дар Его человеку.

В сравнении с библейскими Псалмами и религиозно-духовными одами К. Ф. Геллерта, а тем более Б. Х. Броккеса Клопшток выражает более индивидуализированные чувства: он намеренно более субъективен и не может не говорить о своей единственной земной любви, которая для него сродни любви Божественной, сродни любви первых людей. Отсюда возникает дерзкая параллель: Бог внедрил любовь глубоко в сердце Адама и дал ему Еву, «мать всех живущих» (*Brachtest du, Gott! ihm der Menschen Mutter!* [28, S. 70]). Точно так же Господь дал поэту его совершенную возлюбленную – его жену Мету (Маргариту Моллер, Цидли его поэзии), но слишком рано увел ее в мир иной. Он верит в грядущую встречу в Царстве Божьем душ, созданных друг для друга: *Ach dann, bey trunknem Wiedersehen, / Giebst du die Seelen einander wieder!*⁹ [28, S. 71]. Ода Клопштока, представляющая собой авторский псалом, точнее, небольшую псалмическую поэму (в ней 32 четырехстишные строфы), завершается искренними словами надежды и благодарности, обещанием воспеть страстные «песни хвалы» (буквально – *Hallelujalieder* ‘аллилуия-песни’) Вечному Отцу в Царстве Небесном, где он встретится со своей Метой: *...will ich mein voller Herz, / In heissern Hallelujaliedern, / Ewiger Vater, vor dir ergiessen!*¹⁰ [28, S. 74].

Таким образом, Клопшток соединяет в своем авторском псалме универсальное и индивидуальное, превращает религиозно-философскую оду в излияние интимнейших чувств. Как он сам отмечает в комментариях к изданию своих стихотворений, эта ода написана не для публики, но «для собственного сердца и для немногих друзей» [28, S. 323]. Тексты разных библейских Псалмов присутствуют в оде Клопштока как интертекст и архитекст, но прежде всего как архетекст, обуславливающий генеральные смыслы нового текста и выполняющий функцию текстопорождения. При этом ритмомелодические особенности оды «К Богу» несут в себе явные отголоски эллинской силлабометрики: в основе стихотворения – алкеева строфа, однако Клопшток не передает точно ее ритм, но создает свои вариации по ее образцу. Таким образом, в качестве архитекстов выступают и эллинская ода (прежде всего ода Алкея), и библейский псалом.

В подобной манере, синтезирующей античную форму стиха и библейские смыслы, дух, стилистику, написаны и другие религиозно-философские оды Клопштока: «Спасителю» («*Dem Erlöser*», 1750), «Вездесущему» («*Dem Allgegenwärtigen*», 1758), «Созерцание Бога» («*Das Anschauen Gottes*», 1758). В оде «Спасителю» поэт в присущей ему восторженно-экстатической манере славит Иисуса Христа, но также размышляет и о своем призвании: воспеть, дерзко соревнуясь с пророками и псалмопевцами, мощь Бога Творца и великое самопожертвование Его Сына во имя людей. Клопшток именует Иисуса «своим Мастером [Учителем]» и просит Его указать ему не только человеческий путь, но и пути вдохновения, которое двигало провидцами и провозвестниками, воспевавшими Его ранее: *O du mein Meister, der du gewaltiger / Die Gottheit lehrtest! zeige die Wege mir, / Die du da gingst! worauf die Seher, / Deine Verkündiger, Wonne sangen*¹¹ [28, S. 103]. Таким образом, гимн Спасителю представляет собой у Клопштока еще и рефлексию над природой поэтического вдохновения, утверждение творчества в состоянии экстаза, Божественной природы самой поэзии. В поэте горит Божественный огонь, потому что его «освященная рука / С алтаря Бога берет пламя» (*...dass mein geweihter Arm / Vom Altar Gottes Flammen nehme!* [28, S. 104]). Поэт выступает как посредник между земным и небесным мирами, его служение сродни священнослужению (эту концепцию далее будут по-своему развивать Гёльдерлин, романтики, символисты).

⁹Ах, потом, при пьянящем свидании, / Даруешь Ты души вновь друг другу!

¹⁰...хочу я мое переполненное сердце / В страстных аллилуия-песнях, / Вечный Отец, пред Тобой излить!

¹¹О Ты, мой Мастер, о Ты, который / Божественному учишь! Укажи мне пути, / Которыми Ты ходил! на которых провидцы, / Твои провозвестники, воспевали блаженство.

В дальнейшем творчестве Клопштока все более усиливается мистико-экстатический характер с неизменной оглядкой на топику и стилистику Псалмов. Так, в оде «Вездесущему» поэт, мировоззрение которого окрашено чертами панентеизма, говорит о том, что лишь немногие посвященные могут ощутить присутствие Бога в каждом природном феномене, в великом и малом, в мощном штормовом ветре и тихом дуновении, в громе и лепечущем ручье [28, S. 145]. Согласно Библии, *Вездесущий* – одно из именований Бога, основанное на том, что вездесущность – Его атрибут, через который он, Нетварный (у Клопштока – *Unerschafner*), проявляется в тварном мире (такие же атрибуты – именованья *Всемогущий*, *Вселюбящий* и др.). Мысль о том, что Бог присутствует в каждом Своем творении, органична для Библии и часто раскрывается в Псалмах, особенно в тех, где описывается гармонично устроенное Богом мироздание (например, Псалом 104/103-й). Эта мысль развивается и углубляется в еврейской комментаторской традиции и особенно в мистике Каббалы, которая непосредственно воздействует на основоположника Каббалы христианской – выдающегося немецкого мыслителя Я. Бёме. В свою очередь влияние панентеизма Бёме испытали великие поэты-мистики XVII в. Ф. Шпее, А. Силезиус, К. Кульман, а затем – Гёте и романтики. Но важным промежуточным звеном в этой цепи является религиозно-философская поэзия Клопштока. В качестве его предтечи можно указать Б. Х. Броккеса, для которого прекрасная и разумно устроенная природа – наилучшее подтверждение бытия Творца, Его великая книга, которую не все умеют читать. Однако у Броккеса религиозное чувство гораздо более рационально, а описания природы подчинены телеологии. В поэзии Клопштока все преломляется через призму сердца. Он, как и Броккес, вглядывается в хрупкий цветок, но видит в нем не доказательство существования Бога, а Его присутствие здесь и сейчас: *Mit heiligem Schauer; / Brech 'ich die Blum' ab; / Gott machte sie, / Gott ist, wo die Blum 'ist'*¹² [28, S. 146].

В оде «Вездесущему» очевидны черты оформляющейся на наших глазах новой стиховой формы – верлибра, свободного, точнее, освобожденного стиха: освобожденного не только от рифмы, но и от любого четко определимого ритма. Верлибр держится на контрасте долгих и кратких строк, на весе каждого отдельного слова, инверсиях, резких разрывах синтагм и переносах мысли и стиха в следующую строку или строфу. Немецкие поэты назовут подобную форму «свободными ритмами» (*freie Rhythmen*) и освоют ее гораздо раньше поэтов XX в. именно благодаря Клопштоку, первооткрывателю верлибра. Нет сомнения, что это открытие во многом обусловлено влиянием ритмики библейских Псалмов.

О том, что тонический стих библейской поэзии, чаще всего строящийся на сочетании строк различной длины, приближается по звучанию к верлибру, писали и теоретики стиха, и библеисты [29; 30]. Среди первых на роль библейского стиха в формировании свободных ритмов Клопштока (наряду с античной поэзией) указали немецкий литературовед Г.-Г. Гельмут [31], английская исследовательница К. М. Коль [5], а также выдающийся российский историк литературы и стиховед М. Л. Гаспаров. Он отмечает, что «за безрифменностью стояли давние традиции высокой поэзии, восходящие к античному и библейскому стиху. Обе эти традиции – и античность, и Библия – оказали сильное влияние на формирование европейского свободного стиха» [32, с. 254]. Ученый справедливо пишет: «Немецкий свободный стих сложился раньше других – во второй половине XVIII в.; его ближайшим образцом была античная поэзия. Здесь Клопшток с 1740-х гг. успешно экспериментировал с силлабо-тоническими имитациями античных лирических строф – алкеевой, асклепиадовых и пр.; затем по их примеру он стал образовывать оригинальные строфы того же типа; а затем естественно явилась попытка воспроизвести таким же образом не только короткие эолийские строфы, но и пространственные триады Пиндара. Сложнейший ритм Пиндара был в это время еще не изучен, стихи его ощущались как аметрический хаос, произвольно расчленяемый на строчки... Именно так, без метра и рифмы, стали его воспроизводить Клопшток и его подражатели – поэты “Бури и натиска”, вплоть до молодого Гёте и Гёльдерлина» [32, с. 254]. Думается, что к этой характеристике генезиса немецких «свободных ритмов» необходимо добавить воздействие библейского стиха – прежде всего стиха Псалмов, на топику и стилистику которых строится религиозно-философская поэзия Клопштока. То, что оказывает влияние в плане содержательном, не может в конечном итоге не влиять и в плане формы, тем более что внутренний ритм немецкого свободного стиха, как указывает М. Л. Гаспаров, был тоническим, т. е. соответствующим немецкому дольнику (акцентному стиху) [32, с. 254] и, подчеркнем, также библейскому тоническому стиху.

Экспериментируя с ритмами, Клопшток постепенно приходит к своему главному открытию: создает религиозно-философский гимн, написанный, в отличие от более ритмически упорядоченной оды, «свободными ритмами». Кроме того, на этом пути он открывает антисинтаксический верлибр, строящийся на резких и, казалось бы, логически немотивированных переносах мысли и стиха в следующую строку или строфу (ранее созданный им верлибр имел преимущественно более плавную синтаксическую форму). М. Л. Гаспаров пишет: «Эффект антисинтаксического свободного стиха открыл еще Клопшток: перерабатывая в старости свои ранние оды, он почти не менял их слова, но менял расположение фраз по строчкам, и стихи от этого звучали совсем по-новому: вместо плавного *Клонится лес, / Бежит поток, – / И я ли не брошусь*

¹²«Со священным трепетом / Срываю я цветок, / Бог создал его, / Бог есть, где цветок есть».

ниц? – является резкое *Клонится лес, бежит поток, и я ли / Не брошусь ниц?* [32, с. 259]. Ученый цитирует в собственном переводе знаменитое стихотворение Клопштока «Весеннее празднество» («Die Frühlingsfeier», 1759). Приведем полностью эту строфу в оригинале: *Der Wald neigt sich, der Strom fliehet, und ich / Falle nicht auf mein Angesicht? / Herr! Herr! Gott! barmherzig und gnädig! / Du Naher! erbarme dich meiner!*¹³ [28, S. 160]. Резкий перенос, отрывающий сказуемое *falle nicht* ‘не паду’ от подлежащего *ich* ‘я’, делает логическое ударение на *Я*, на лирическом субъекте, и одновременно на слове, вынесенном в следующую строку и акцентирующем невозможность этого *Я* не впасть в экстаз, в священный трепет перед Богом и Его творением.

«Весеннее празднество» – одно из самых знаменитых и новаторских стихотворений Клопштока. Его знало наизусть молодое штюрмерское поколение. Неслучайно именно его вспоминают гётевские Вертер и Лотта, наблюдающие весеннюю грозу, и одновременно восклицают: *Клопшток!* Это и есть их объяснение в любви: они думают об одном и том же, понимают друг друга с полуслова. «Весеннее празднество» представляет собой великолепный образец истинно немецкой «лирики мысли и природы» (*Gedanken- und Naturlyrik*), в которой соединяются философская рефлексия и описание природы, напряженная работа мысли и не менее напряженное чувство. Кроме того, это уже не ода, но религиозно-философский гимн «в свободных ритмах» (*in freien Rhythmen*), создателем которого стал Клопшток. В гимне предстает зрелище весенней грозы, но, точнее, восприятие этой картины лирическим *Я*, ощущающим в раскатах грома, струях дождя, каждой его капле, а затем в наступившей тишине приближение Бога. Лирический герой не только сливается с космической стихией, в каждой частице которой присутствует Творец, но и пытается осмыслить мир как целое и свое место в целостном космосе:

*Nicht in den Ozean der Welten alle / Will ich mich stürzen! schweben nicht, / Wo die ersten Erschafnen, die Jubelchöre der Söhne des Lichts, / Anbeten, tief anbeten! und in Entzückung vergehn! // Nur um den Tropfen am Eimer, / Um die Erde nur, will ich schweben, und anbeten! / Halleluja! Halleluja! Der Tropfen am Eimer / Rann aus der Hand des Allmächtigen auch! // Da der Hand des Allmächtigen / Die grösseren Erden entquollen! / Die Ströme des Lichts rauschten, und Siebengestirne wurden, / Da entrannest du, Tropfen, der Hand des Allmächtigen! // Da ein Strom des Lichts rauscht, und unsre Sonne wurde! / Ein Wogensturz sich stürzte wie vom Felsen / Der Wolk' herab und den Orion gürtete, / Da entrannest du, Tropfen, der Hand des Allmächtigen! // Wer sind die tausendmal tausend, wer die Myriaden alle, / Welche den Tropfen bewohnen, und bewohnten? und wer bin ich? / Halleluja dem Schaffenden! mehr wie die Erden, die quollen! / Mehr, wie die Siebengestirne, die aus Strahlen zusammenströmten! / Aber du Frühlingswürmchen, / Das grünlichgolden neben mir spielt, / Du lebst; und bist vielleicht / Ach nicht unsterblich!*¹⁴ [28, S. 157–158].

Картина, нарисованная Клопштоком, поражает своей грандиозностью и красочностью, хотя это менее всего живописание, но прежде всего экспрессивное излияние, поток мыслей и чувств, отсылающий к началу творения и на удивление соответствующий современной концепции «большого взрыва» и научной картине мира Нового времени: множество миров, населяющих огромную бесконечную вселенную; Земля – одна из «капель», истекающих из потока Божественной энергии. Но и в прямом смысле каждая капля – это целый мир, как целую вселенную несет в себе человек – хрупкий, как «зеленовато-золотистый червячок», но наделенный бессмертной душой, способной ощущать единство вселенской жизни.

«Весеннее празднество» насыщено библейскими аллюзиями. Уже первые строфы содержат отсылки к Книге Пророка Исаии (*Вот народы – как капли из ведра... – Ис 40:15*), к Премудрости Иисуса, сына Сирахова (*Число дней человека – много, если сто лет: как капля воды из моря или крупинка песка, так малы лета его в дне вечности – Сир 18:8*) и, наконец, к Псалтири (*Я же червь, а не человек... – Пс 22/21:7*). Клопшток по-своему трансформирует образ «презренного червя», которому уподобляет себя отверженный человек, взывающий к Богу: он превращает его в образ человека вообще, ощущающего родство с неприметным червячком, таким же прекрасным, как и он сам, Божьим творением. Самое же главное чудо, повергающее поэта в бесконечное изумление, – то, что человек, который мал и слаб, как червь, обладает подлинным величием духа, вмещает в себя огромный мир и способен постигать красоту Божьего творения. Показательно, что и здесь сердце, охваченное восторгом приобщения к «божески-всемирной» жизни, изливается в слезах:

¹³ Лес склоняется, поток бежит, и я / Не паду ль на лицо свое? / Господь! Господь! Бог! Милосердный и милостивый! / Ты, Близкий! помилуй меня!

¹⁴ Не в океан всех миров / Хочу я ринуться! не парить, / Где первые создания, ликующие хоры сынов света, / Склоняются, глубоко склоняются! и в экстазе проходят! // Только вокруг капли из ведра, / Вокруг Земли хочу я парить и поклоняться! / Аллилуя! Аллилуия! Капля из ведра / Вытекла также из руки Всемогущего! // Потому что из руки Всемогущего / Величайшие Земли проистекли! / Потoki света зашумели, и семизвездья возникли, / Тогда сорвалась ты, капля, из руки Всемогущего! // Тогда поток света зашумел и наше солнце возникло! / Волны обрушились, как о скалу, / Облака и Орион опоясывая, / Тогда сорвалась ты, капля, из руки Всемогущего! // Кто они, тысячи тысяч, кто все мириады, / Которые каплю населяли и населяют? и кто я? / Аллилуия Творящему! Больше, чем Земли проистекшие! / Больше, чем семизвездья, которые вместе из лучей устремились! / Но ты, весенний червячок, / Который, зеленовато-золотой, рядом со мною играет, / Ты живешь и, быть может, / Ах, не бессмертен!

*Ich bin herausgegangen, anzubeten, / Und ich weine? Vergib, vergib / Auch diese Träne dem Endlichen, / O du, der sein wird! // Du wirst die Zweifel all emir enthüllen, / O du, der mich durch das dunkle Tal / Des Todes führen wird! Ich lerne dann, / Ob eine Seele das goldene Würmchen hatte. // Bist du nur gebildeter Staub, / Sohn des Mays, so werde denn / Wieder verfliegender Staub, / Oder was sonst der Ewige will!*¹⁵ [28, S. 158–159].

В этих строках – аллюзия на уже цитировавшееся место из Книги Исхода: *О Ты, Который будешь!* (*O du, der sein wird!*) – *Я буду, Который буду* (Исх 3:14), а также почти точная цитата из Псалма 23/22-го: *О Ты, Который меня через темную долину / Смерти поведет...* (*O du, der mich durch das dunkle Tal / Des Todes führen wird!*) – *Если я пойду и долиною смертной тени, не убоюсь зла, потому что Ты со мною...* (Пс 23/22:4). Так практически весь текст Клопштока творится в диалоге с Библией, прежде всего с Книгой Псалмов.

Поэт хочет, чтобы новыми слезами радости истекло его око, чтобы его арфа восславляла Господа: *Egeuß von neuem du, mein Auge, / Freudentränen! / Du, meine Harfe, / Preise den Herrn!*¹⁶ [28, S. 159]. Обращение Псалмопевца к самому себе, к своему сердцу, к своей арфе (в оригинале – *нэвель* ‘гусли, псалтирь’), к своей песне, чтобы найти силы со всей мощью воспеть Бога, неоднократно встречается в Псалмах (Пс 57/56:8–10; 46/145:1–2; 147/146:1). Клопшток ощущает себя преемником этой великой эстафеты, новым псалмопевцем, поющим Богу новую песнь:

*Umwunden wieder, mit Palmen / Ist meine Harf' umwunden! ich singe dem Herrn! / Hier steh ich. Rund um mich / Ist Alles Allmacht! und Wunder Alles! // Mit tiefer Ehrfurcht schau ich die Schöpfung an, / Denn Du! / Namenloser, Du! / Schufest sie!*¹⁷ [28, S. 159]

В гимне звучат отголоски библейских теофаний – метафор Богоприсутствия, выраженных через природные стихии, прежде всего через ветер в его различных состояниях и огонь (наиболее динамичные и наименее вещественные, они в наибольшей степени подходят библейскому образу вездесущего и непостижимого Бога). Бестелесный, незримый Бог тем не менее дает о Себе знать человеку через явления природы. Эту библейскую мысль великолепно передает Клопшток: *Nun schweben sie, rauschen sie, wirbeln die Winde! / Wie beugt sich der Wald! wie hebt sich der Strom! / Sichtbar, wie du es Sterblichen seyn kanst, / Ja, das bist du, sichtbar, Unendlicher!*¹⁸ [28, S. 160]. По мере разворачивания единого потока мыслей и чувств нарастают духовный экстаз, священный трепет и поэтический восторг. Сильная гроза, удары молнии, мощные раскаты грома не могут не страшить человека. Молния ударяет в деревья – «и разбитый лес дымится!» (*Und der geschmetterte Wald dampft!* [28, S. 163]). Но верные Богу, любящие Его не должны бояться, ибо их дома под защитой Божьей: *Aber nicht unsre Hütte! / Unser Vater gebot / Seinem Verderber, / Vor unsrer Hütte vorüberzugehn!*¹⁹ [28, S. 163]. Здесь аллюзия на эпизод в Книге Исхода, когда Господь обещает Своему народу, что ангел-губитель, который покарает египетского фараона и его подданных, минует дома верных Ему людей (Исх 12:13, 23). И вот наконец обильный благодатный дождь, столь нужный всей природе, хлынул из туч: *Ach, schon rauscht, schon rauscht / Himmel und Erde vom gnädigen Regen!*²⁰ [28, S. 163]. В описании утихающей грозы, засиявшей на небе радуги и наступившего блаженного успокоения вновь содержатся библейские аллюзии на описание умиротворения после всемирного потопа в Книге Бытия и появления радуги как знака примирения Бога с людьми (Быт 9:12–16), а также на знаменитое место в 3-й Книге Царств, где пророк Илия ощущает присутствие Бога не в громахании грома, не в землетрясении, не в сильном ветре, в которых поначалу ждет Его Откровения, но в кротком дуновении, точнее, как сказано в оригинале, – в звуке (или голосе) самой тишины (3 Цар 19:12): *Siehe, nun kommt Jehova nicht mehr im Wetter, / Im stillen, sanften Säuseln / Kommt Jehova, / Und unter ihm neigt sich der Bogen des Friedens!*²¹ [28, S. 163].

Таким образом, «Весеннее празднество» – гимн не только Богу, но и прекрасной природе, а также человеку, способному объять своей душой, осмыслить и выразить в слове эту грозную красоту, – создается

¹⁵ «Я вышел наружу, склоняясь, / И я плачу? Прости, прости / Эти слезы конечному, / О Ты, Который будешь! // Ты развеешь все мои сомнения, / О Ты, Который меня через темную долину / Смерти поведет! Я узнаю тогда, / Есть ли у душа у золотого червячка. // Только ли Ты из праха создан, сын мая, и станешь / Вновь летающим прахом, / Или все же чего-то иного желает Вечный?»

¹⁶ «Истекай по-новому, ты, мое око, / Слезами радости, / Ты, моя арфа, / Восславь Господа!»

¹⁷ «Увита вновь, пальмами / Моя арфа увита! я пою Господу! / Здесь стою я. Вокруг меня / Все исполнено мощи! и все – чудо! // С глубоким благоговением смотрю я на творение, / Потому что Ты! / Безымянный, Ты! / Сотворил его!»

¹⁸ «Вот парят они, шумят они, вихряются ветры! / Как склоняется лес! как вздымается поток! / Зрим, как Ты можешь это сделать смертным, / Да, это Ты зрим, Бесконечный!»

¹⁹ «Но не наши хижины! / Наш Отец повелел / Своему губителю / Мимо наших хижин пройти».

²⁰ «Ах, уже шумит, уже шумит / небо и земля от благодатного дождя!»

²¹ «Смотри, вот грядет Иегова больше не в грозе, / В тихом, нежном дуновении / Грядет Иегова, / И перед ним склоняется радуга мира!»

Клопштоком в непрестанном диалоге с Библией. Главным вдохновляющим образцом выступает Книга Псалмов, особенно те Псалмы, в которых воспевается мощь Бога, красота и гармония сотворенного им мира (например, *Пс 19/18; 104/103*). Книга Псалмов выступает для поэта важнейшим источником ин-тер- и архитектуральности (его гимн – подлинный образец псалмотворчества), но прежде всего она является для него архетекстом, смысло- и текстопорождающим текстом. В сравнении с библейскими Псалмами, в которых преобладает обращение к Богу как Вечному Ты, в поэзии Клопштока усилен элемент рефлексии о Боге и мире, размышления о Нем в третьем лице.

В сходной стилистике созданы религиозно-философские гимны, написанные в 1764 г.: «Миры» («Die Welten»), «Созвездия» («Die Gestirne»), «Бесконечному» («Dem Unendlichen»), «Блаженный» («Der Selige»). Они насыщены многочисленными аллюзиями, скрытыми и прямыми цитатами из Псалтири. Например, в первой строфе гимна «Миры» содержатся отсылки к *Пс 92/91:5–6; 104/103:24; 110:2* и некоторым другим: *Gross ist der Herr! und jede seiner Thaten, / Die wir kennen, ist gross! / Ozean der Welten, Sterne sind Tropfen des Ozeans! / Wir kennen dich nicht!*²² [28, S. 177]. Строка из гимна «Созвездия» – *Es singt die Natur dennoch dem, welcher sie schuf* [28, S. 185] «Природа поет Тому, Кто ее создал» – содержит в себе аллюзию на Псалом 19/18-й, именуемый традиционно по-немецки «Похвала Богу от природы» («Die Ehre Gottes aus der Natur»). Мотивы многочисленных Псалмов синтезируются в гимне Клопштока «Великая Аллилуия» («Das große Halleluja»), музыку к которому написал Ф. Шуберт:

*Ehre sey dem Hoherhabnen, dem Ersten, dem Vater der Schöpfung! / Dem unsre Psalme stammeln, / Obgleich der wunderbare Er / Unaussprechlich, und undenkbar ist. // Eine Flamme von dem Altar an dem Thron / Ist in unsere Seele geströmt! / Wir freuen uns Himmelsfreuden, / Dass wir sind, und über Ihn erstaunen können! // <...> Ehre dir! Ehre dir! Ehre dir! / Hoherhabner! Erster! / Vater der Schöpfung! / Unaussprechlicher! Undenkbare!*²³ [28, S. 226–227].

На первый взгляд может показаться, что сложные ритмически и синтаксически стихи Клопштока не могут петься. Он и не писал свои гимны для пения и тем более для богослужения. Но многие композиторы чувствовали редкостную музыкальность клопштоковского стиха, отличающегося особой эвфонией, когда нужно передать гармонию, мастерским использованием аллитераций и ассонансов (*Im stillen, sanften Säuseln*), ономастией, когда нужно передать громоподобие грома (*Den erschütternden Donner des Herrn*) или свист ветра (*Nun schweben sie, rauschen sie, wirbeln die Winde!*). Музыка на тексты Клопштока писали его современники Г. Ф. Телеман, К. В. Глюк, К. Ф. Э. Бах, А. Я. Ромберг и особенно много писатель и композитор штурмерского поколения К. Ф. Д. Шубарт, который вдохновлялся и «Мессиадой», и религиозно-философскими гимнами, и духовными песнями Клопштока. В XIX в. музыку на стихи Клопштока писал Ф. Шуберт. Интерес к поэзии Клопштока, в том числе и религиозной, не угасает и в XX в. Современный немецкий композитор, музыковед и философ Й.-П. Митман написал в 2009 г. на текст «Бесконечному» пьесу для сопрано и шести инструментов, швейцарский композитор и джазовый музыкант М. О. Келлер – на тексты стихотворений «Цюрихское озеро» и «Весеннее празднество» композицию «Мать Природа» («Mutter Natur», 2011) для сопрано и восьми инструментов. Сам же Клопшток часто писал свои духовные песни на уже известные мелодии церковных песен или создавал свои вариации на темы старых лютеранских песен.

В 1759 г. Клопшток издал в Копенгагене в двух томах сборник «Духовные песни» («Geistliche Lieder»), в котором он в большей степени следует песенной манере и потому обращается к силлаботонике, хотя и неравнострочной (прежде всего к вольным ямбам и хорям), к рифмованному стиху. Для этих стихотворений в смысловом отношении архетекстами также выступают Псалмы, но непосредственными претекстами и архитекстами – немецкие духовные песни начиная с М. Лютера. В качестве образца приведем духовную песню Клопштока «Иисус Христос – наш Спаситель, который победил смерть» («Jesus Christus unser Heiland, der den Tod überwand»), музыку к которой написал Ф. Шуберт:

*Überwunden hat der Herr den Tod! / Des Menschen Sohn und Gott / Ist auferstanden! / Ein Sieger auferstanden! / Halleluja! // Rein, entweiht keiner Sünde nicht, / Trug er des Herrn Gericht, / Daß wir, von Sünden / Erlöst, Gott wieder finden! / Halleluja! // Heil, Verwerfung, Tod und Leben, ist / Dein Werk, Gott, Jesu Christ! / Du willst das Leben / Den Überwindern geben! / Halleluja!*²⁴ [33, S. 567].

²²«Велик Господь! и каждое из Его дел, / Которое мы знаем, велико! / Океан миров, звезды – капли океана! / Мы не знаем Тебя!»

²³«Хвала Высочайшему, Первому, Отцу творения! / Которому лепечут наши псалмы, / Хотя Он чудесен, / Неизречен и непостижим. // Пламя с алтаря на троне / Струится в нашу душу! / Мы радуемся небесной радостью, / Потому что мы есть и Ему удивляться можем! // <...> Хвала Тебе! Хвала Тебе! Хвала Тебе! / Высочайший! Первый! / Отец творения! / Неизреченный! Непостижимый!»

²⁴«Преодолеет Господь смерть! / Сын Человеческий и Бог / Воскрес! / Победитель воскрес! / Аллилуия! // Чистый, неоскверненный ни одним грехом, / Принес Он Божий суд [приговор], / Чтобы мы, от грехов / Избавленные, Бога вновь обрели! / Аллилуия! // Спасение, отвержение, смерть и жизнь – это / Твое дело, Боже, Иисус Христос! / Ты желаешь жизнь / Преодолевшим даровать! / Аллилуия!»

Самим названием своей духовной песни Клопшток сознательно указывает на образец, который вызвал ее к жизни: «Jesus Christus unser Heiland, der den Tod überwand». Это одна из самых известных протестантских пасхальных песен, написанная в 1524 г. М. Лютером (он же автор музыки) и обработанная в 1730 г. в барочном духе И. С. Бахом. Приведем текст песни Лютера:

*Jesus Christus, unser Heiland, / der den Tod überwand, / ist auferstanden, / die Sünd hat er gefangen. / Kyrie eleison. // Der ohn Sünden war geboren, / trug für uns Gottes Zorn, / hat uns versöhnet, / dass Gott uns sein Huld gönnet. / Kyrie eleison. // Tod, Sünd, Leben und auch Gnad, / alls in Händen er hat; / er kann erretten / alle, die zu ihm treten. / Kyrie eleison*²⁵ [34].

Песня Лютера отличается, как это и свойственно его поэзии, суровой простотой, ясностью языка, прозрачностью стиля. Главная установка религиозного лидера и поэта – быть понятным каждому, донести до каждого христианина мысль о спасительной миссии Христа. Стихотворение написано нерегулярным ритмом, соединяющим элементы неравносложной силлабики и тоники (книттельферса) с использованием простой глагольной парной рифмы в третьей и четвертой строках пятистишной строфы. Самая короткая пятисложная третья строка несет в себе главное послание пасхальной песни: *ist auferstanden – hat uns versöhnet – er kann erretten* ‘воскрес – нас примирил – Он может спасти’. Шестисложная финальная строка каждой строфы образует рефрен – молитвенный возглас *Kyrie eleison* ‘Господи, помилуй’, переданный по-гречески в латинской транскрипции. Этот возглас часто встречается в Танахе (Еврейской Библии), особенно в Псалмах (*ѓаннени Элоѓим* ‘помилуй, Боже’; *ѓаннени Адонаи* ‘помилуй, Господи’), и, соответственно, в Септуагинте (*Kyrie eleison*), в еврейской и христианской литургии (в последней *Kyrie* является одним из древнейших молитвенных песнопений). В католической литургии *Kyrie eleison* обозначает начало первого раздела мессы и звучит во многих средневековых церковных хорах. Лютер по традиции сохраняет этот возглас в своей пасхальной песне.

Клопшток заменяет рефрен лютеровской песни возгласом, наиболее часто встречающимся в Псалмах и вошедшим во все языки, на которые переведена Библия: *Halleluja!* ‘Аллилуия!’. Этот новый рефрен указывает, что главный пафос клопштоковской песни – ликование, а не просьба о помиловании, как у Лютера. Клопшток в точности сохраняет ключевую для смысла третью лютеровскую строку – *ist auferstanden* ‘восстал, воскрес’. Более того, он повторяет *auferstanden* в четвертой строке. Если в песне Лютера, построенной строго логично, нет никаких повторов, то у Клопштока повтор, как всегда, служит (как и в Библии) для передачи волнения, напряженной эмоции. Этой же цели служит инвертированный порядок слов. Особенно показательно начало песни: если у Лютера – прямой, наиболее принятый в немецком языке порядок слов, то у Клопштока в первой строке – обратный, резко акцентирующий победу над смертью: *Überwunden hat der Herr den Tod!* ‘Преодолеl [победил] Господь смерть!’. Этот порядок сохранен и во втором стихе, где излюбленное поэтом генитивное определение (черта, роднящая его стиль с библейским) стоит в препозиции к определяемому существительному: *Des Menschen Sohn und Gott* ‘Человека сын и Бог’. Клопшток акцентирует Богочеловечность Иисуса и говорит о Спасении всех стремящихся победить свои грехи (а не только тех, кто пришел к Христу, как у Лютера; это, однако, вовсе не означает, что Клопшток в чем-то отклоняется от христианской догматики: просто она для него – на втором плане). В своей песне Клопшток, как и Лютер, стремится к простоте и прозрачности языка (особенно в сравнении с его религиозно-философскими гимнами), но при этом не может удержаться от использования анжанбеманов и продолжает протестовать против урегулированной силлаботоники, введенной М. Опицем: песня написана неравнострочными трохаическими стихами (соединение ямбов и хореев) и сочетает элементы силлаботоники и тоники.

Одну из самых своих знаменитых духовных песен – «Воскреснешь ты, да, воскреснешь ты» («*Auferstehn, ja auferstehn wirst du*»), вошедшую в протестантские молитвенники, – Клопшток написал на мелодию «Jesus Christus unser Heiland, der den Tod überwand» в обработке И. С. Баха:

Auferstehn, ja auferstehn wirst du, / mein Staub, nach kurzer Ruh! / Unsterbliches Leben / wird, der dich schuf, dir geben / Halleluja! // Wieder aufzublühn werd' ich gesät! / Der Herr der Ernte geht / und sammelt Garben / uns ein, uns ein, die starben. / Halleluja! // Tag des Danks, der Freuden tränen Tag! / Du meines Gottes Tag! / Wenn ich im Grabe / genug geschlummert habe, / erweckst du mich! // Wie den Träumenden wirds dann uns sein! / Mit Jesus gehn wir ein / zu seinen Freunden! / Der müden

²⁵Иисус Христос, наш Спаситель, / Который смерть преодолел, / воскрес, / грех Он взял в плен. / Kyrie eleison [‘Господи, помилуй’]. // Кто без греха был рожден, / принес нам Божий гнев, / нас примирил, / чтобы Бог нас Своей благосклонности удостоил. / Kyrie eleison. // Смерть, грех, жизнь и также милость – / все это в Его руках; / Он может спасти / всех, кто к Нему придет. / Kyrie eleison’.

*Pilger Leiden sind / dann nicht mehr! // Ach ins Allerheiligste führt mich / mein Mittler dann; lebt 'ich / im Heiligtume, / zu seines Namens Ruhme! // Halleluja!*²⁶ [33, S. 540–541].

В песне отражена тема грядущего эсхатологического воскресения мертвых в день Страшного суда. Клопшток, как и первые пророки, называет этот особый день «днем Божиим», точнее, «днем моего Бога» (*meines Gottes Tag*), а также «днем благодарения», «днем радостных слез» (*Tag des Danks, der Freudentränen Tag*). Заметим, что в Библии это не только День Суда, День гнева Божьего, но и День радости, День подлинной встречи с Богом. Известно, что духовная песня написана 28 ноября 1758 г. после смерти жены Клопштока – Маргариты (Меты), Цидли его поэзии, и продиктована лично пережитой болью и надеждой на встречу с возлюбленной в Царстве Божьем после воскресения мертвых. Поэт придает канонической теме личностное звучание, что особенно подчеркивается обращением в начале текста к собственному праху, который восстанет после сна в могиле в определенный Богом срок. И вновь инвертированный порядок слов подчеркивает эмоциональность поэтического высказывания и акцентирует с самого начала генеральную тему – тему воскресения. Этому же служит и повтор глагола «воскреснешь» с усилительной частицей «да» в первом стихе: *Auferstehn, ja auferstehn wirst du* 'Воскреснешь, да, воскреснешь ты'. Рефреном-эпифорой в пятистишных строфах вновь служит восклицание *Аллилуия!* – за исключением третьей и четвертой строф, в которых последняя короткая строка несет в себе надежду на пробуждение к вечной жизни (*erweckst du mich* 'разбудишь Ты меня') и на то, что больше не будет страданий (*dann nicht mehr!* 'потом не будет больше!').

Если претекстами и архитекстами для духовной песни Клопштока служат прежде всего лютеровские песни, то генеральным архитекстом вновь выступает Псалтирь. Топика, связанная с сеянием, сбором урожая, снопами, спящими (*Träumende*), радостью и слезами, отсылает к Псалму 126/125-му, в котором речь идет о возвращении иудеев из Вавилонского плена и возрождении Иерусалима. Приведем этот Псалом в переводе М. Лютера, выделив слова и выражения, встречающиеся в песне Клопштока:

*Wenn der Herr die Gefangenen Zions erlösen wird, so werden wir sein wie die Träumenden. // Dann wird unser Mund voll Lachens und unsre Zunge voll Rühmens sein. Dann wird man sagen unter den Heiden: Der Herr hat Großes an ihnen getan! // Der Herr hat Großes an uns getan; des sind wir fröhlich. // Herr, bringe zurück unsre Gefangenen, wie du die Bäche wiederbringst im Südländ. // Die mit Tränen säen, werden mit Freuden ernten. // Sie gehen hin und weinen und streuen ihren Samen und kommen mit Freuden und bringen ihre Garben*²⁷ (Ps 126:1–6) [35, S. 620].

Совершенно очевидно, что Клопшток включает в свой текст практически точную цитату из Псалма: *Wie den Träumenden wirds dann uns sein!* 'Как спящие будем мы потом!'. В основном же, опираясь на топик Псалма 126/125-го, немецкий поэт преобразует его смысл в русле христианской концепции Спасения и воскресения мертвых: снопами, которые собирает (жнет) великий Сеятель и Сборщик урожая – Господь, становятся сами избавленные от грехов, обретающие вечную жизнь с Богом и радующиеся. Основой духовной песни Клопштока является все та же смысло- и структурообразующая антитеза плача и веселья, слез и радости, плена и свободы, что и в Псалме.

Заключение

Таким образом, проведенное нами исследование подтверждает особую архитекстуальную значимость Библии и особенно Книги Псалмов для поэзии Ф. Г. Клопштока в целом и для его религиозно-философской лирики в частности. Наиболее устойчивыми топосами и концептами лирики Клопштока, константами его мировоззренческой и стилиевой системы, являются «Бог», «любовь», «природа», «сердце», «слезы». Его поэтика, чрезвычайно показательная для сентиментализма, может быть определена как поэтика «сердца и слез», или «сердечной слезности», и она формируется в постоянном диалоге поэта с Библией, в процессе осознанной рецепции ее духовных смыслов и стилистики. Потрясение всех основ человеческого существа, предельная физическая конкретность в изображении страдания и радости, неизъяснимого восторга и особая «слезность» роднят стиль Клопштока и стиль Библии, особенно стиль библейских Псалмов. Эта черта проявляется как в любовной, так и в религиозно-философской

²⁶ Воскреснешь, да, воскреснешь ты, / мой прах, после короткого покоя! / Бессмертную жизнь / Тот, Кто тебя создал, даст тебе. / Аллилуия! // Вновь, чтобы цвести, буду я посеян! / Господь урожая идет / и собирает в снопы / нас, нас собирает, которые умерли. / Аллилуия! // День благодарения, День радостных слез! / Ты – моего Бога День! / Когда я в могиле / достаточно подремлю, / разбудишь Ты меня! // Как спящие будем мы тогда! / С Иисусом войдем мы / к Его друзьям! / Усталых паломников страданий / тогда не будет больше! // Ах, во всевысшее введет меня / мой Искупитель тогда; буду жить я / в святости, / во славу Его Имени! / Аллилуия!

²⁷ Когда возвращал Господь плен Сиона, мы были как бы видящие во сне. // Тогда уста наши были полны веселья, и язык наш – пения; тогда между народами говорили: «великое совершил Господь над ними!» // Великое сотворил Господь над нами: мы радовались. // Возврати, Господь, пленников наших, как потоки на полдень. // Сеявшие со слезами будут пожинать с радостью. // С плачем несущий семена возвратится с радостью, неся снопы свои (Пс 125:1–6; Синодальный перевод).

лирике поэта. Особенно очевидна архи- и архитекстуальная роль Псалмов в духовных одах и религиозно-философских гимнах поэта, отражающих его панентеистическое мироощущение. Их генеральной темой является вездесущность Бога, присутствие Творца в каждом природном феномене, порыв человеческой души к Богу и ощущение единства человека и вселенной. Стихия эмоций и поток мыслей теснейшим образом переплетаются, создавая «лирику мысли и природы» (*Gedanken- und Naturlyrik*), новую страницу которой открывает Клопшток. Пластичность ландшафта у Б. Х. Броккеса и А. Галлера, положивших начало этой немецкой традиции, уступает место тончайшей амальгаме чувств и мыслей лирического Я, потоку ассоциаций. Субъект и объект, существовавшие в лирике предшественников Клопштока изолированно, в его поэзии растворяются друг в друге, сливаются в стихии лиризма.

Книга Псалмов, в которой наглядно воплощен диалог между Я и Вечным Ты (терминология М. Бубера) и представлена сложнейшая картина человеческой души, устремленной к Богу, становится для религиозно-философской лирики Клопштока «осевым» архитекстом, т. е. смысло- и текстопорождающим текстом. Особенно важны для немецкого поэта те религиозно-философские псалмы, в которых через призму лирического Я дается целостная картина мироздания, в которых доминируют изумление и восторг человека перед чудом Божественного мира и которые можно назвать панентеистическими. При этом для него также значимы и покаянные псалмы, однако в меньшей степени, чем для поэтов барокко. Псалмы служат и жанровым образцом для Клопштока, т. е. выступают в роли архитекта. В целом они являются важнейшим источником интертекстуальности в его религиозно-философских одах и гимнах, а также в духовных песнях.

Псалмы оказали влияние на ритмомелодические, жанровые и стилевые поиски Клопштока. Первым прививший на немецкой почве эолийские логоэды (алкееву, третью асклепиадову, сапфическую строфу), он в своих одах создает их вольные вариации и именно в такой форме пишет свои первые религиозно-философские оды, например, «К Богу» («An Gott», 1748). В поисках наиболее адекватной формы для передачи религиозно-философской мысли и интенсивного религиозного чувства, плодотворно перерабатывая опыт не только эпиникиев Пиндара, но и библейских Псалмов, немецкий поэт создает новый жанр – религиозно-философский гимн в свободных ритмах (*in freien Rhythmen*), ставших новаторской стиховой формой – первым по времени вариантом верлибра. Редактируя для публикации свои произведения, Клопшток приходит к авангардному антисинтаксическому верлибру. Наиболее показательным образцом гимна в свободных ритмах является «Весеннее празднество» («Die Frühlingsfeier»). Псалмы выступают в качестве архитекта также для духовных песен поэта, создавшего знаменитые образцы этого жанра, в котором он обращается к вольным трохаическим ритмам и рифмованному стиху. Архитекстами для него послужили старинные немецкие церковные песни (прежде всего песни М. Лютера), но важнейшим источником духовных смыслов и интертекстуальности по-прежнему выступают Псалмы. Общее в стиле библейских Псалмов и Клопштока – обилие взываний, восклицаний, повторов и плеоназмов, придающих тексту особую эмоциональность, а также инверсии, предпочтение паратаксиса гипотаксису, препозитивные генитивные определения.

С помощью библейской поэтики Клопшток, один из крупнейших религиозных поэтов Германии, создает особый «экстатический» вариант сентиментализма, отмеченный бурной эмоциональностью, тончайшей сверхчувствительностью, нацеленный на передачу динамики духа и состояния экстаза. Этот опыт оказался чрезвычайно значимым для штюрмерского поколения (особенно для Гердера, Гёте, братьев Штольбергов), а затем для Ф. Гёльдерлина, который, по его собственным словам, «часто парил в серафической небесной выси с певцом Бога, Клопштоком». Традиция Клопштока нашла свое развитие и продолжение в поэтической культуре XX в.: так, И. Бобровский назвал именно его «взыскательным мастером» (*Zuchtmeister*), который помог ему воплотить его главную тему – тему вины и покаяния.

Библиографические ссылки

1. Frye N. *The Great Code: the Bible and literature*. Toronto: University of Toronto; 2006. 380 p.
2. Polaschegg A, Weidner D, Herausgeber. *Das Buch in den Büchern: Wechselwirkungen von Bibel und Literatur*. München: W. Fink; 2012. 397 p.
3. Bultmann Chr. *Bibelrezeption in der Aufklärung*. Tübingen: Mohr Siebeck; 2012. 114 S.
4. Аверинцев СС. Арфа царя Давида: у истоков древнейшей лирической традиции. *Иностранная литература*. 1988;6:189–191.
5. Kohl KM. *Rhetoric, the Bible, and the origins of free verse: the early «Hymns» of Friedrich Gottlieb Klopstock*. Berlin: W. de Gruyter; 1990. 322 p.
6. Rülke HU. *Gottesbild und Poetik bei Klopstock*. Konstanz: Hartung-Gorre; 1991. 225 S.
7. Hilliard K, Kohl K, Herausgeber. *Klopstock an der Grenze der Epochen*. Berlin: W. de Gruyter; 1995. 424 S.
8. Brecht E, Herausgeber. *Das Erhabene in der Dichtung: Klopstock und die Folgen*. Halle: Stekovics; 1998. 96 S.
9. Jacob J. *Heilige Poesie. Zu einem literarischen Modell bei Pyra, Klopstock und Wieland*. Tübingen: M. Niemeyer; 1997. 258 S.
10. Hebeisen D. *Die Cidli-Oden. Zu Klopstocks Lyrik um 1750*. Frankfurt am Main: Peter GmbH Lang, International Verlag der Wissenschaften; 1998. 175 S.

11. Pape H. *Klopstock. Die «Sprache des Herzens» neu entdeckt. Die Befreiung des Lesers aus seiner emotionalen Unmündigkeit. Idee und Wirklichkeit dichterischer Existenz um 1750*. Frankfurt am Main: Peter GmbH Lang, International Verlag der Wissenschaften; 1998. 649 S.
12. Kohl K. *Friedrich Gottlieb Klopstock*. Stuttgart: J. B. Metzler; 2000. 228 S.
13. Malinowski B. «Das Heilige sei mein Wort». *Paradigmen prophetischer Dichtung von Klopstock bis Whitman*. Würzburg: Königshausen & Neumann; 2002. 464 S.
14. Hurlbusch K. *Friedrich Gottlieb Klopstock*. Hamburg: Ellert und Richter; 2003. 120 S.
15. Hilliard K, Kohl K, Herausgebers. *Wort und Schrift – Das Werk Friedrich Gottlieb Klopstocks*. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle; 2008. 279 S.
16. Hainz MA. «Silbenzwang». *Text und Transgreß bei Friedrich G. Klopstock, unter besonderer Berücksichtigung des Messias*. Tübingen: A. Francke; 2017. 305 S.
17. Kaiser G. *Klopstock: Religion und Dichtung*. Kronberg (Taunus): Scriptor-Verlag; 1975. 371 S.
18. Krummacher H-H. Bibelwort und hymnisches sprechen bei Klopstock. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*. 1969;13: 155–179.
19. Bach I, Galle H. *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*. Berlin: W. de Gruyter; 1989. 451 S.
20. Kohl KM. *The origins and structure of Klopstock's early «Hymns» in free rhythms* [dissertation]. London: University of London; 1988.
21. Гейман БЯ. Клопшток. В: Балашов НИ, Пуришев БИ, Тураев СВ, редакторы. *История немецкой литературы. Том 2*. Москва: Издательство АН СССР; 1963. с. 160–178.
22. Тураев СВ. Немецкая литература. В: Бердников ГП, Виппер ЮБ, редакторы. *История всемирной литературы. Том 5*. Москва: Наука; 1988. с. 193–244.
23. Синило ГВ. Жанровые и стилевые новации в лирике Ф. Г. Клопштока. В: Пахсарьян НТ, редактор. *Другой XVIII век: сборник научных работ*. Москва: Московский государственный университет; 2002. с. 121–134.
24. Синило ГВ. Библиейская «слезность» и особенности стиля сентименталистов (на примере поэзии Ф. Г. Клопштока). В: Пахсарьян НТ, редактор. *XVIII век: смех и слезы в литературе и искусстве эпохи Просвещения: коллективная монография*. Санкт-Петербург: Алетейя; 2018. с. 324–347.
25. Гёте ИВ. Из моей жизни. Поэзия и правда. В: Гёте ИВ. *Собрание сочинений. Том 3*. Манн Н, переводчик; Аникст А, Вильмонт Н, редакторы. Москва: Художественная литература; 1976. 718 с.
26. Аверинцев СС. *Поэтика ранневизантийской литературы*. Москва: Coda; 1997. 343 с.
27. Аверинцев СС, переводчик, редактор. *Псалмы Давидовы*. Киев: Дух і Літера; 2003. 151 с.
28. Klopstock FG. *Oden. Erster und Zweyter Band* [Internet]. Leipzig: Göschen; 1798 [cited 2019 July 15]. Available from: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Klopstock,+Friedrich+Gottlieb/Gedichte>.
29. Dobbs-Allsopp FW. The Psalms und lyric verse. In: Shults FLR, editor. *The evolution of rationality: interdisciplinary essays in honor of J. Wentzel van Huyssteen*. Grand Rapids: William B. Erdmans; 2006. p. 346–379.
30. Dobbs-Allsopp FW. *On Biblical poetry*. New York: Oxford University; 2015. 624 p.
31. Hellmuth H-H. *Metrische Erfindung und metrische Theorie bei Klopstock*. München: Fink; 1973. 292 S.
32. Гаспаров МЛ. *Очерк истории европейского стиха*. Москва: Наука; 1989. 303 с.
33. Klopstock FG. *Sämtliche Werke in einem Band* [Internet]. Leipzig: Göschen; 1840 [cited 2019 July 31]. Available from: https://books.google.by/books?id=efTR9ekrLIsC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
34. Luther M. *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand* [Internet]. 2018 December 4 [cited 2019 July 31]. Available from: https://de.wikipedia.org/wiki/Jesus_Christus,_unser_Heiland,_der_den_Tod_überwand.
35. *Die Bibel: Luthertext mit Apokryphen*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft; 1999. 1085+383 S.

References

1. Frye N. *The Great Code: the Bible and literature*. Toronto: University of Toronto; 2006. 380 p.
2. Polaschegg A, Weidner D, Herausgeber. *Das Buch in den Büchern: Wechselwirkungen von Bibel und Literatur*. München: W. Fink; 2012. 397 S.
3. Bultmann Chr. *Bibelrezeption in der Aufklärung*. Tübingen: Mohr Siebeck; 2012. 114 S.
4. Averintsev SS. [The harp of king David: at the origins of the oldest lyrical tradition]. *Inostrannaya literatura*. 1988;6:189–191. Russian.
5. Kohl KM. *Rhetoric, the Bible, and the origins of free verse: the early «Hymns» of Friedrich Gottlieb Klopstock*. Berlin: W. de Gruyter; 1990. 322 p.
6. Rülke HU. *Gottesbild und Poetik bei Klopstock*. Konstanz: Hartung-Gorre; 1991. 225 S.
7. Hilliard K, Kohl K, Herausgeber. *Klopstock an der Grenze der Epochen*. Berlin: W. de Gruyter; 1995. 424 S.
8. Brecht E, Herausgeber. *Das Erhabene in der Dichtung: Klopstock und die Folgen*. Halle: Stekovics; 1998. 96 S.
9. Jacob J. *Heilige Poesie. Zu einem literarischen Modell bei Pyra, Klopstock und Wieland*. Tübingen: M. Niemeyer; 1997. 258 S.
10. Hebeisen D. *Die Cidli-Oden. Zu Klopstocks Lyrik um 1750*. Frankfurt am Main: Peter GmbH Lang, International Verlag der Wissenschaften; 1998. 175 S.
11. Pape H. *Klopstock. Die «Sprache des Herzens» neu entdeckt. Die Befreiung des Lesers aus seiner emotionalen Unmündigkeit. Idee und Wirklichkeit dichterischer Existenz um 1750*. Frankfurt am Main: Peter GmbH Lang, International Verlag der Wissenschaften; 1998. 649 S.
12. Kohl K. *Friedrich Gottlieb Klopstock*. Stuttgart: J. B. Metzler; 2000. 228 S.
13. Malinowski B. «Das Heilige sei mein Wort». *Paradigmen prophetischer Dichtung von Klopstock bis Whitman*. Würzburg: Königshausen & Neumann; 2002. 464 S.
14. Hurlbusch K. *Friedrich Gottlieb Klopstock*. Hamburg: Ellert und Richter; 2003. 120 S.
15. Hilliard K, Kohl K, Herausgeber. *Wort und Schrift – Das Werk Friedrich Gottlieb Klopstocks*. Tübingen: Verlag der Franckeschen Stiftungen zu Halle; 2008. 279 S.

16. Hainz MA. «Silbenzwang». *Text und Transgreß bei Friedrich G. Klopstock, unter besonderer Berücksichtigung des Messias*. Tübingen: A. Francke; 2017. 305 S.
17. Kaiser G. *Klopstock: Religion und Dichtung*. Kronberg (Taurus): Scriptor-Verlag; 1975. 371 S.
18. Krummacher H-H. Bibelwort und hymnisches Sprechen bei Klopstock. *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft*. 1969;13: 155–179.
19. Bach I, Galle H. *Deutsche Psalmendichtung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert: Untersuchungen zur Geschichte einer lyrischen Gattung*. Berlin: W. de Gruyter; 1989. 451 S.
20. Kohl KM. *The origins and structure of Klopstock's Early «Hymns» in free rhythms* [dissertation]. London: University of London; 1988.
21. Geiman BYa. [Klopstock]. In: Balashov NI, Purishev BI, Turaev SV, editors. *Istoriya nemetskoi literatury. Tom 2* [The history of German literature. Volume 2]. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR; 1963. p. 160–178. Russian.
22. Turaev SV. [German Literature]. In: Berdnikov GP, Vipper JuB, editors. *Istoriya vsemirnoi literatury. Tom 5* [History of world literature. Volume 5]. Moscow: Nauka; 1988. p. 193–244. Russian.
23. Sinilo GV. [Genre and style innovations in the lyrics of F. G. Klopstock]. In: Pakhsaryan NT, editor. *Drugoi XVIII vek: sbornik nauchnykh rabot* [Another XVIII century: a collection of scientific works]. Moscow: Moscow State University; 2002. p. 121–134. Russian.
24. Sinilo GV. [Biblical «tearfulness» and features of the style of sentimentalists (on the example of the poetry of F. G. Klopstock)]. In: Pakhsaryan NT, editor. *XVIII vek: smekh i slyozy v literature i iskusstve epokhi Prosvetizheniya: kollektivnaya monografiya* [18th century: laughter and tears in literature and art of the Enlightenment]. Saint Petersburg: Aleteiya; 2018. p. 324–347. Russian.
25. Goethe JW. [From my life. Poetry and truth]. In: Goethe JW. *Sobraniye sochinenii. Tom 3* [Collected works. Volume 3]. Mann N, translator; Anikst A, Vilmont N, editors. Moscow: Khudozhestvennaya literatura; 1976. 718 p. Russian.
26. Averintsev SS. *Poetika rannevisantiyskoi literatury* [Poetics of early Byzantine literature]. Moscow: Coda; 1997. 343 p. Russian.
27. Averintsev SS, translator, editor. *Psalm Davidovy* [Psalms of David]. Kyiv: Dukh i Litera; 2003. 151 p. Russian.
28. Klopstock FG. *Oden. Erster und Zweyter Band* [Internet]. Leipzig: Göschen; 1798 [cited 2019 July 15]. Available from: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Klopstock,+Friedrich+Gottlieb/Gedichte>.
29. Dobbs-Allsopp FW. The Psalms und lyric verse. In: Shults FLR, editor. *The Evolution of rationality: Interdisciplinary essays in honor of J. Wentzel van Huyssteen*. Grand Rapids: William B. Erdmans; 2006. p. 346–379.
30. Dobbs-Allsopp FW. *On Biblical poetry*. New York: Oxford University; 2015. 624 p.
31. Hellmuth H.-H. *Metrische Erfindung und metrische Theorie bei Klopstock*. München: Fink; 1973. 292 S.
32. Gasparov ML. *Ocherk istorii evropeyskogo stikha* [Essay of history of European verse]. Moscow: Nauka; 1989. 303 p. Russian.
33. Klopstock FG. *Sämtliche Werke in einem Band* [Internet]. Leipzig: Göschen; 1840 [cited 2019 July 31]. Available from: https://books.google.by/books?id=efTR9ekrLIsC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.
34. Luther M. *Jesus Christus, unser Heiland, der den Tod überwand* [Internet]. 2018 December 4 [cited 2019 July 31]. Available from: https://de.wikipedia.org/wiki/Jesus_Christus,_unser_Heiland,_der_den_Tod_überwand.
35. *Die Bibel: Luthertext mit Apokryphen*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft; 1999. 1085+383 S.

Статья поступила в редколлегию 18.08.2019.
Received by editorial board 18.08.2019.

УДК 82.09

СПЕЦИФИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ВОЙНА» В ДОКУМЕНТАЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЦИКЛЕ С. АЛЕКСИЕВИЧ «ГОЛОСА УТОПИИ»

З. И. ТРЕТЬЯК¹⁾

¹⁾Полоцкий государственный университет, пер. Стрелецкий, 4, 211415, г. Полоцк, Беларусь

Проанализировано, каким образом в цикле С. Алексиевич «Голоса утопии» зафиксированы новые подходы к осмыслению темы, а также место понятия «война» в мировоззрении бывшего советского человека. Подчеркивается полифоничность названного понятия: оно отождествлялось рядовыми повествователями не только с Великой Отечественной, Афганской или локальными войнами, которые совпадали по времени со сталинскими репрессиями, ликвидацией последствий аварии на ЧАЭС, распадом СССР. Прослеживается особая значимость для литературы индивидуально-маркированной словесной стихии, созданной С. Алексиевич на основе бесед со свидетелями трагических событий: это их собственные впечатления и опыт в совокупности со знаниями, почерпнутыми из книг (произведения Б. Полевого, А. Фадеева, Э. М. Ремарка и др.). Отмечается, что повествователи в цикле С. Алексиевич сталкивались с проблемой адекватной вербализации пережитого в трагических обстоятельствах: не найдя нужных языковых средств, собеседники писательницы замолкали, прислушиваясь к своей душевной боли, давая возможность профессионалу воплотить квинтэссенцию травматических переживаний в документально-художественном тексте.

Ключевые слова: военная тематика; чрезвычайные обстоятельства; пафос борьбы; трагическое; исповедь; авторская концепция; белорусская литература; документально-художественное произведение.

СПЕЦЫФІЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ ПАНЯЦЦА «ВАЙНА» Ў ДОКУМЕНТАЛЬНА-МАСТАЦКІМ ЦЫКЛЕ С. АЛЕКСІЕВІЧ «ГАЛАСЫ ЎТОПІІ»

З. І. ТРАЦЦЯК^{1*}

^{1*)}Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, зав. Стралецкі, 4, 211415, г. Полацк, Беларусь

Прааналізавана, якім чынам у цыкле С. Алексіевіч «Галасы ўтопіі» зафіксаваны новыя падыходы да асэнсавання тэмы, а таксама месца, якое займае паняцце «вайна» ў светаадчуванні былога савецкага чалавека. Падкрэсліваецца поліфанічнасць названага паняцця: яно атыясамлівалася радавымі апавядальнікамі не толькі з Вялікай Айчыннай, Афганскай ці лакальнымі войнамі, што супадалі па часе са сталінскімі рэпрэсіямі, ліквідацыяй наступстваў аварыі на ЧАЭС, распадам СССР. Прасочваецца надзвычайная значнасць для літаратуры індывідуальна-маркіраванай слоўнай стыхіі, якая створана С. Алексіевіч на аснове гутарак са сведкамі трагічных падзей: гэта іх асабістыя ўражанні і вопыт, паяднаныя з кніжнымі ведамі (творы Б. Палявога, А. Фадзеева, Э. М. Рэмарка і інш.). Адзначаецца, што апавядальнікі ў цыкле С. Алексіевіч сутыкаліся з праблемай адэкватнай вербалізацыі

Образец цитирования:

Третьяк З.И. Специфичное осмысление понятия «война» в документально-художественном цикле С. Алексиевич «Голоса утопии». *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2019;3:31–39.

For citation:

Tratsiak ZI. Specific understanding of the concept of war in the documentary-fictional cycle «Voices of utopia» by S. Alexievich. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:31–39. Belarusian.

Автор:

Зоя Ивановна Третьяк – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры мировой литературы и иностранных языков гуманитарного факультета.

Author:

Zoya I. Tratsiak, PhD (philology), docent; associate professor at the department of world literature and foreign languages, faculty of humanities.
zoya.tretyak@rambler.ru

перажытага ў трагічных абставінах: не знайшоўшы патрэбных моўных сродкаў, суб'едаднікі пісьменніцы змаўкалі, прыслухоўваючыся да свайго душэўнага болю і даючы магчымасць прафесіяналу ўвасобіць квінтэсэнцыю траўматычных перажыванняў у дакументальна-мастацкім тэксце.

Ключавыя словы: ваенная тэматыка; надзвычайныя абставіны; пафас барацьбы; трагічнае; споведзь; аўтарская канцэпцыя; беларуская літаратура; дакументальна-мастацкі твор.

SPECIFIC UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF WAR IN THE DOCUMENTARY-FICTIONAL CYCLE «VOICES OF UTOPIA» BY S. ALEXIEVICH

Z. I. TRATSIAK^a

^aPolotsk State University, 4 Straliecki Lane, Polack 211415, Belarus

The article analyses new approaches to the theme in the cycle «Voices of utopia» by S. Alexievich. The place of the concept of war in the outlook of the former Soviet person is pointed out. Polyphony of this notion is highlighted. Ordinary storytellers identified it not only with the Great Patriotic War, the Afghan War or local wars that occurred in the time with the the Stalinist repression, elimination of consequences of the Chernobyl accident, Soviet collapse. Extreme importance of the individually marked verbal element derived by S. Alexievich from the interviews with witnesses of tragic events for the literature is traced out. Their personal impressions and experiences are connected with some knowledge obtained from works by B. Polevoi, A. Fadeev, E. M. Remarque, etc. It is noted that in a series of narrators in S. Alexievich's cycle faced with the problem of adequate verbalisation of their experience in tragic circumstances. Finding no necessary linguistic resources, the interlocutors fell silent, listening to their psychological pain and enabling a professional to embody the quintessence of traumatic experiences in a documentary-fictional text.

Keywords: war theme; emergency; pathos of struggle; the tragic; confession; author's concept; Belarusian literature; documentary-fictional work.

Уводзіны

У сусветнай гуманітарнай прасторы беларуская проза XX ст. перш за ўсё прэзентавана імёнамі А. Адамовіча і В. Быкава. Пісьменнікі глыбока прааналізавалі псіхалогію чалавека з СССР падчас Другой сусветнай вайны і пасля яе. Беларуская літаратура XX ст. у масавай свядомасці ўвогуле асацыіруецца з ваеннай тэматыкай. Паводле літаратуразнаўцы В. Жыбуля, «трагізм асноўнага пытання часу (захаванне міру. – З. Т.), памножаны на прыцягальны мастацкі вопыт літаратуры пра вайну, аказвае сваё ўздзеянне на эстэтычнае мысленне ўсёй нашай літаратуры. “Ваенная” плынь літаратуры – адна з самых моцных, і ад яе стану... залежыць агульны клімат усёй літаратуры» [1, с. 4]. Закладзеныя папярэднікамі традыцыі працягнула С. Алексіевіч – лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры 2015 г. Літаральна ва ўсіх творах пісьменніцы прасочваюцца сюжэтныя сувязі з узброенымі канфліктамі, што адбіліся на светаўспрыманні радавога чалавека, народжанага і выхаванага ў савецкай і познесавецкай прасторы. Карыстаючыся магчымасцю выказацца, якую дала С. Алексіевіч героям сваіх кніг, яны спрабавалі патлумачыць засяроджанасць соцыума на ваеннай тэматыцы не толькі перыпетыямі гісторыі, але і спецыфічным пафасам пастаяннай агульнай барацьбы з цяжкімі перашкодамі: *...наша сістэма... выдатна спрацоўвае ў надзвычайных абставінах... Чалавек у такія моманты паказвае, наколькі ён велічны! Унікальны!* [2, с. 113]; *Перамога ў нас не падзея, а працэс. Жыццё-барацьба... Неабходна месца дзеяння, каб праявіць мужнасць і гераізм*¹ [2, с. 136].

Асобна трэба згадаць кнігі, што непасрэдна паўплывалі на творчасць С. Алексіевіч: «Я з вогненнай вёскі...» (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік), «Блакадная кніга» (А. Адамовіч, Д. Гранін). Цыкл пісьменніцы «Галасы ўтопіі» працягвае знакавы для беларускай прозы XX ст. эксперымент па яднанні дакументальнага і мастацкага ў межах аднаго твора (прэцэдэнты знаходзім у спадчыне М. Гарэцкага, А. Адамовіча). Паводле Н. Лысвай, «падобнае развіццё літаратурнага працэсу таксама звязана з агульным крызісам гуманітарнай думкі канца XX ст., у выніку чаго адбываюцца пошукі сінтэзу мастацтва і навукі, мастацтва і філасофіі, пошукі новых сувязей мастацтва з жыццём» [3, с. 12].

¹Тут і далей пераклад наш. – З. Т.

Вывучэнне дакументальна-мастацкага цыкла «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч дазваляе глыбей зразумець спецыфіку мастацкага мыслення пісьменніцы, вылучыць адметныя рысы адлюстравання ваенных падзей у яе кнігах, разгледзець, як асабісты вопыт, засвоеная раней літаратурная класіка ўплываюць на асэнсаванне пісьменніцай і апавядальнікамі ў яе творах асобных пытанняў XX ст., прыцягнуць увагу заходнееўрапейскіх і амерыканскіх даследчыкаў да твораў беларускіх мастакоў слова, прысвечаных пераломным канфліктам мінулага. Гэта вызначае актуальнасць артыкула.

Асноўнай мэтай даследавання з'яўляецца паслядоўнае вылучэнне, апісанне і цэласная характарыстыка скразной для цыкла «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч тэмы вайны як багатага сэнсамі паняцця. Гэта тэма значная як ва ўласна літаратурным, так і ў сацыяльным планах. Вырашэнне асноўных задач ажыццяўляецца шляхам суаднясення ідэйна-мастацкіх здабыткаў С. Алексіевіч з асэнсаваннем тэмы вайны ў творах айчынных і замежных пісьменнікаў. Творчасць пісьменніцы асэнсоўвалася ў асобных працах В. Гарноўскай [4], Н. Лысвай [3], М. Рагачэўскай [5; 6], Л. Сіньковай [7–9], у публікацыях В. Балла [10], Р. Карасці [11] і інш.

Вынікі і абмеркаванне

У кожнай з кніг С. Алексіевіч тэма вайны раскрывалася ў новым ракурсе. Навізна вызначалася найперш спецыфікай той функцыі, якую мусіў выконваць чалавек з СССР падчас экстрэмальных падзей (вайна з нямецкім фашызмам, «вайна» сталінскага рэпрэсіўнага апарату з суайчыннікамі падчас масавых рэпрэсій у СССР, савецка-афганская вайна, «вайна» ліквідатараў з наступствамі аварыі на ЧАЭС, лакальныя войны, што суправаджалі распад савецкай дзяржавы), а таксама спецыфікай кругагляду тых апавядальнікаў, чые ўспаміны аб перажытым рабіліся зыходным матэрыялам для «Галасоў утопіі». Так, напрыклад, аповесці «У вайны не жаночае аблічча» і «Апошнія сведкі» дазволілі зазірнуць у альтэрнатыўны мужчынска-салдацкаму свет Вялікай Айчыннай вайны, пабачаны дзецьмі і падлеткамі, жанчынамі. У выпадку першай са згаданых кніг аўтар абіраў пэўныя апаведы, каб пацвердзіць, што ў «жаночай» вайны свае фарбы, свае пахі, сваё асвятленне і свая прастора пачуццяў. Свае словы. Там няма герояў і неймаверных подзвігаў, там ёсць звычайныя людзі, занятыя нечалавечай справай. І пакутуюць там не толькі яны (людзі!), але і зямля, і птушкі, і дрэвы [12, с. 10]. У пэўнай ступені папярэдняя цытата характарызавала і вопыт той моладзі, якая пачынала свой свядомы жыццёвы шлях пасля 1941 г. Паказальна, што дзяцей вайны ў першую чаргу ўражвала знешняе: гукі, колеры, тактыльны вопыт ваеннага часу. Неаднаразова апавядальнікі падкрэслівалі, што ў памяці ёсць колер <...>. Тое, што было да вайны, запаміналася ў руху, яно рухаецца і змяняе колеры. Часцей за ўсё колеры яркія. А вайна... – гэта ўсё быццам бы спынілася. І колеры шэрыя [13, с. 278]. Доўгі час падобны прыватны вопыт удзельнікаў-сведкаў вайны знаходзіўся на перыферыі пісьменніцкай увагі, але С. Алексіевіч, робячы мэтай збіранне, высочванне чалавечага духу там, дзе пакуты з маленькага чалавека ствараюць вялікага [12, с. 22], ашчадна занатавала і апублікавала якраз індывідуальна маркіраванае з расказанага, нягледзячы на няўхвальную рэакцыю асобных цэнзараў і чытачоў.

Кніга С. Алексіевіч «Цынкавыя хлопчыкі» прысвечана траўматычнаму вопыту, набытаму савецкімі салдатамі ў 1970–80-я гг. у Афганістане. Характэрная рыса твора – параўнанне лёсаў ветэранаў новай вайны з жыццём салдат, якія адсвяткавалі 9 мая 1945 г. Вынікі супастаўлення звычайна фармуляваліся ў досыць правакацыйнай форме. Адзін з апавядальнікаў – ваенны саветнік з вопытам баявых дзеянняў напрыканцы XX ст. гаворыў пра тагачасныя стэрэатыпы: *Вы ўяўляеце сабе і любіце салдата сорак пятага года, якога любіла ўся Еўропа. Наіўны, праставаты, з шырокім поясам. Яму нічога не трэба. Яму патрэбна перамога і – дадому! А гэты салдат, што вярнуўся ў ваш пад'езд, на вашу вуліцу, – іншы. Гэтаму салдату патрэбны былі джынсы і магнітафон* [14, с. 38]. Яшчэ адзін ветэран Афганскай кампаніі праводзіў жорсткія паралелі: *...нібыта прыроўнены да ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, але тыя Радзіму абаранялі, а мы што? Мы як быццам у ролі немцаў* [14, с. 23]. Іншыя «галасы» падкрэслівалі, што воіны-інтэрнацыяналісты (так у СССР называліся савецкія ўдзельнікі вайны ў Афганістане) у абсалютнай большасці не былі матэрыяльна скіраванымі адэптамі забойства ці асобамі са скалечанай псіхікай. Першапачаткова ўсе асноўныя матывацыі прызыўнікоў фарміраваліся афіцыйнай ідэалогіяй савецкай дзяржавы. Свае погляды маладых ветэраны, іх блізкія фармулявалі надзвычай эмацыянальнае (спецыфічнае мастацкае ўвасабленне эстэтыкі крыку): *Навошта нам ваша страшная праўда? Я не хачу ведаць!!! <...> Яны – героі! Героі!!! Пра іх прыгожыя кнігі трэба пісаць, а не рабіць з іх гарматнае мяса* [14, с. 168].

«Чарнобыльская малітва» дазволіла С. Алексіевіч вылучыць як падабенствы, так і адрозненні паміж узброенымі канфліктамі мінулага і тэхнагеннай катастрофай 1986 г., што адбылася ў тым ліку на фоне Афганскай вайны. Своеасаблівая вайна з новым ворагам, радыяцыяй, зноў вялася цэлай краінаю (у большасці на тэрыторыі Беларусі) з ахвярамі сярод яе насельніцтва, ды зноў жа сіламі вайскоўцаў-прызыўнікоў у вызначальнай ступені. У кнізе на першым плане загучалі галасы сведкаў, якія (услед за

А. Адамовічам, В. Быкавым, Б. Сачанкам, В. Казько, В. Карамазавым, І. Навуменкам, І. Пташнікавым, І. Шамякіным і іншымі пісьменнікамі, што асэнсоўвалі выбух атамнага рэактара на ЧАЭС як глабальную і як нацыянальную беларускую трагедыю) пазначалі найменнем «Чарнобыль, чорная быль» *цэлае вязьмо самых злых і разбуральных для беларусаў сіл, прычым на працягу ўсяго XX стагоддзя: гэта перыядычныя выявы таталітарызму ў грамадскім ладзе, гвалт у экалогіі, рассяйванне нацыі праз бежанства* [15, с. 264].

Творы С. Алексіевіч «Зачараваныя смерцю» і «Час сэканд-хэнд» раскрываюць псіхалогію людзей, якімі *занадта доўга валодала ідэя, якую інакш, чым танаталогіяй... не назавеш. Нас вучылі паміраць. Мы добра навучыліся паміраць. Куды лепш, чым жыць. І развучыліся адрозніваць вайну ад міру, быт ад быцця, жыццё ад смерці* [15, с. 6].

Спецыфічнае раскрыццё тэмы пастаяннай вайны савецкага чалавека з выклікамі сваёй эпохі звязана ў творчасці С. Алексіевіч са зваротам да такіх катэгорый, як *нацыянальнае і інтэрнацыянальнае*. З распадам СССР савецкі чалавек зноў апынуўся на спецыфічнай «лініі фронту»: можна сказаць, што ўзнавілася тое грамадзянскае супрацьстаянне, якое ў першай трэці XX ст. папярэднічала ўсталяванню савецкай улады на прасторах былой Расійскай імперыі. Для насельніцтва кожнай з 15 рэспублік СССР у 1980–90-я гг. вельмі востра паўсталі праблемы нацыянальнага самавызначэння. У канцы XX ст. – у форме лакальных узброеных канфліктаў – выбухнулі старыя і «свежыя» нацыянальныя крыўды, наступствы неаднаразовага перакройвання межаў саюзных рэспублік, былых дэпартацый па нацыянальнай прыкмеце ў Савецкай дзяржаве. Героі кніг С. Алексіевіч (асабліва «Цынкавыя хлопчыкі», «Час сэканд-хэнд») раскажваюць і пра той гвалт на этнічнай глебе, што захоўваецца ў сямейнай памяці, і пра яго вяртанне на зыходзе савецкай эпохі. Адносіны ж самой С. Алексіевіч да *нацыянальнага* дастаткова складаныя: у яе жыццёвым вопыце дадзеная катэгорыя «апынулася амаль татальна элімінаванай, успрынятай як нешта архаічнае, для штодзённага жыцця нязручна-небяспечнае» [8, с. 74]. Асобныя апавядальнікі ў цыкле «Галасы ўтопіі», на наш погляд, выглядаюць як нашчадкі персанажаў З. Бядулі, П. Галавача, М. Гарэцкага, М. Зарэцкага, К. Чорнага, што бралі ўдзел у эксперыменце па пабудове сацыялізму: напачатку з палкай верай у ідэю інтэрнацыянальнай еднасці людзей, а пазней – з глыбокім расчараваннем. Сэнс таго, што адбывалася ў 1920–30-я гг., ёміста сфармуляваны Г. Далідовічам у рамане «Пабуджаныя»: адзін з персанажаў, спрачаючыся з бальшавікамі, даводзіў, што *вылучаючы ўсечалавечае, яны залішне грэбавалі нацыянальным. А паўнакроўнае ўсечалавечае не можа быць само па сабе, яно павінна вырасці на развітым нацыянальным... зліўшы ў адно мовы, культуры, вы зліце і розумы* [16, с. 506]. З кніг С. Алексіевіч вынікае, што адмысловая практыка зліцця розумаў і наднацыянальная лучнасць савецкіх грамадзян былі дастаткова эфектыўнымі: *за семдзесят з нечым гадоў у лабараторыі марксізму-ленінізму вывелі асобны чалавечы тып – homo soveticus... у нас свой слоўнік, свае ўяўленні пра дабро і ліха, пра герояў і пакутнікаў. У нас асаблівыя адносіны да смерці* [17, с. 7]. І, што важна, у былога грамадзяніна СССР свой вопыт жыцця з псіхалагічнымі траўмамі сярод артэфактаў і сімвалаў вайны.

Так, маці 14-гадовага самагубцы («Зачараваныя смерцю») прыгадвала наступную размову:

– *Вера, перастань чытаць яму ваенныя вершы. Ён гуляе толькі «ў вайну».*

– *Усе хлопчыкі любяць гуляць «у вайну».*

– *Але ж Ігар любіць, каб у яго стралялі, а ён падаў. Паміраў! Ён з такім жаданнем, захопленасцю падае, што мне бывае страшна* [15, с. 18].

Нярэдка суразмоўцы пісьменніцы прыгадвалі сюжэты з хрэстаматыйнай класікі савецкай ваеннай літаратуры: «Маладой гвардыі» А. Фадзеева і «Аповесці пра сапраўднага чалавека» Б. Палявога. Адносна апошняга твора прыгадваецца споведзь 21-гадовага салдата («Зачараваныя смерцю»), які зненавідзеў кнігу настолькі, што, здавалася, у яго падымалася тэмпература ці пачыналася алергія (прыём цялеснага псіхалагізму [5, с. 292]). Сваю рэакцыю ён тлумачыў настойлівымі спробамі бацькі (нампаліта) уздаваць у сынах адназначную, па-савецку зразуметую прагу да патрыятызму, гераізму і сапраўдных мужчынскіх паводзін. Належачы да іншага пакалення, яны не пагаджаліся з тым, што проза Б. Палявога (альбо іншых ідэалагічна правільных пісьменнікаў) – універсальны падручнік па маральна-этычных праблемах і мінулага, і сучаснасці. Апавядальнік абураўся ладам мыслення свайго бацькі: *Ён хацеў, каб я напрасіўся ў Афганістан... А калі б мне там адсеклі ногі, як Аляксею Мярэсьеву, вось тады ягонае жыццё не марнае. Ён быў бы ішчаслівы! Ён мог бы мяне расстраляць, калі б надарылася вайна і я парушыў бы прысягу. Комплекс Тараса Бульбы* [15, с. 32]. Відавочна, што літаратура для савецкага чалавека мела статус не толькі факта мастацкай прасторы, але і рэгулятара ў надзвычай інтымнай сферы прыватнага жыцця.

Сумнай іроніяй прасякнуты разважанні салдата-афганца: *Да вайны і мяне вучылі жыць Дастаеўскі і Талстой, у арміі – сяржанты. Улада сяржантаў – неабмежаваная:*

– *Слухай маю каманду! Што павінен мець дэсантнік? Паўтарыць!*

– *Дэсантнік павінен мець нахабную морду, жалезны кулак і ні грама сумлення* [14, с. 46].

Апавядальнік разумеў, што этычныя ўрокі, прапанаваныя рускімі класікамі, засталіся як ніколі актуальнымі. Але рэальнае жыццё выяўляла рэзкі кантраст паміж засвоеным высокім і тым нізкім, сярод якога трэба было жыць. На фоне гуманістычнай класікі лозунгі салдафона гучалі сумніўна. Відавочна, што салдат вонкава падпарадкоўваўся абсурдна жорсткім патрабаванням, але менавіта сумленне не дазваляла яму канчаткова скарыцца і пагадзіцца на эрзац-жыццё па псеўдакаштоўнасцях.

Унутрывайсковыя праблемы заўжды прыцягвалі ўвагу айчынных мастакоў слова. Безыменны расказчык з апавядання «У поплавах» А. Гародні згадваў *недарэчную «славеснасць» – салдацкі «катахізм», – («палітграматы» для дурняў) накіталт:*

– *Что есть знамя?*

– *Знамя есть полковая святыня, охранять которую – долг каждого солдата!* [18, с. 25].

Прымітыўна-фармалізаванае стаўленне да радавых і на пачатку, і напрыканцы XX ст. перш за ўсё прыніжала Асобу. У дадзеным выпадку прымітывізаваная апеяцця да нейкіх ідэалагічна-канвенцыйных каштоўнасцей (гонару дэсантніка ці нават усёй краіны) у нейкіх прыватных сітуацыях выглядала надуманай і выклікала пратэст. Ён, аднак, ва ўмовах вайскавай дысцыпліны выпяваў у душэўных глыбінях і звычайна не знаходзіў радыкальнай формы ўвасаблення.

Замежная ваенная класіка, з якой у СССР палюбілі Э. М. Рэмарка, у крытычныя моманты таксама згадвалася савецкімі людзьмі. Напрыклад, у развагах пра катастрофу ў Чарнобылі: *З вайны вяртаецца «страчанае» пакаленне... Прыгадаем Рэмарка... А з Чарнобылем жыве «разгубленае» пакаленне... Мы разгубіліся... Нязменнымі засталіся чалавечыя пакуты* [2, с. 233]. Апавядальнік свядома імкнуўся звязаць падзеі 1986 г. з нечым знаёмым, тым больш што абодва згаданыя пакаленні спазналі наступствы аксіялагічнага крызісу, непаразумення з людзьмі, якія не мелі падобнага траўматычнага вопыту.

С. Алексіевіч прыгадала адмысловае стаўленне ў савецкім грамадстве да ідэйна-мастацкіх шуканняў Э. М. Рэмарка. Некаторыя цэнзары пасля знаёмства з кнігай «У вайны не жаночае аблічча» рабілі недвухсэнсоўныя высновы: *Адкуль у вас гэтыя думкі? Чужыя думкі. Не савецкія... Рэмарка начыталіся... У нас рэмаркізм не пройдзе. Савецкая жанчына – не жывёла* [12, с. 27]. Мастацкая прастора кнігі «У вайны не жаночае аблічча» была ў дысанансе з афіцыйнай ідэалогіяй, затое ў ёй былі занатаваны тыя аспекты жаночага існавання падчас Вялікай Айчыннай вайны, якія звычайна ўспрымаліся як нешта маргінальнае, як наўмыснае згущэнне фарбаў, паклёп на савецкую рэчаіснасць.

Адзін з апавядальнікаў у кнізе «Цынкавыя хлопчыкі» прыгадаў імя яшчэ аднаго папулярнага ў СССР замежнага аўтара: *Я з маленства рыхтаваў сябе да нейкіх подзвігаў. Джэк Лондан – мой любімы пісьменнік. Сапраўдны мужчына павінен быць дужым* [14, с. 67]. Рамантыка, прыгоды, паўночны антураж, сапраўдныя пачуцці, пераадоленне сябе і неспрыяльных абставін захапілі не адно пакаленне маладых чытачоў. Сітуацыя ў Афганістане на зыходзе 1970-х гг., здавалася б, павінна была адпавядаць празе ўчарашніх школьнікаў да экзотыкі, авантур і выпрабаванняў. Але літаратурны неарамантызм дрэнна стасуецца з рэаліямі сапраўднай вайны. І, як высветлілася, не кожны юнак быў здольны вытрымаць сутыкненне рамантычных мар з рэальнасцю: *...у пераходах – смага, пакутлівая, прыніжальная... Лізалі расу, лізалі ўласны пот... Мне жыць трэба. Я жыць хачу! Спаймаў чарапаху. Вострым каменьчыкам праткнуў горла. Піў кроў чарапахі. Іншыя не маглі* [14, с. 67]. Перажытае фармальна было вартым апетага Дж. Лонданам, але сам салдат-афганец больш не адчуваў шарму прыгоды, пазбягаў рызыкі і прыгожых гераічных учынкаў.

Паводле М. Рагачэўскай, С. Алексіевіч у 1990-я гг. «пачала пракладаць шлях да міжнароднага прызнання... праз зварот да падсвядомага, нявыказанага, траўматычнага, да чалавечага душэўнага вопыту» [6, с. 184]. Поруч са сваімі апавядальнікамі пісьменніца шукала адэкватныя моўныя сродкі, каб ёмка ўвасобіць пачутае. У цыкле «Галасы ўтопіі» неаднаразова гучаць развагі пра патэнцыял слова (ці маўчання). Часцей за ўсё пошук патрэбнага слова акцэнтаваўся ў кнізе «Апошнія сведкі»: дзеці вайны часам не маглі расказаць пра перажытае (*У мяне голас знікае, калі я пра гэта распавядаю. Памірае голас* [13, с. 238]), адчувалі дыскамфорт, калі спрабавалі вербалізаваць малюнкі, што паўставалі ў іх памяці (*Навошта я вам расказала? Зараз мне яшчэ жахлівей, чым тады. Я таму і не прыгадаваю* [13, с. 84]; *Што лепей – прыгадаць ці забыцца? Можна, лепш маўчаць?* [13, с. 86]).

С. Алексіевіч заўважыла і альтэрнатыўныя гісторыі, калі жаданне выказацца, каб пазбавіцца ад успамінаў, апаноўвала чалавека. Радавая жанчына-медык звяртала ўвагу на абьякавасць блізкіх да яе пакутнай прагі: *Я хачу гаварыць... Гаварыць! Выгаварыцца! У рэшце рэшт і нас нажадалі выслухаць. Мы столькі год маўчалі, нават дома маўчалі. Дзясяткі год. Першы год, калі я вярнулася з вайны, я гаварыла-гаварыла. Ніхто не слухаў. І я змоўкла... Я была тады маладая... Не ўмела гэта нават занатаваць у памяці* [12, с. 53]. Справа, распачатая С. Алексіевіч, стала ўнікальным шанцам захаваць тыя рэальныя думкі і эмоцыі, што без залішняга пафасу характарызавалі вопыт чалавека, які перажыў вайну.

Пакаленне юнакоў 1970–80-х гг. таксама сутыкнулася з падобнымі праблемамі. Пасля службы ў Афганістане ветэраны заўважалі: *Як было тады, што я адчуваў тады – не перадам. Я, можна,*

здолею распавесці пра свае пачуцці праз чатыры гады. Праз дзесяць гадоў усё стане гучаць інакш, можа, разаб'еца ўшчэнт [14, с. 35]. Вопыт папярэднікаў (сучаснікаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны) развейваў ілюзію: успаміны, мажліва, і рабіліся менш ярскімі, але ў момант, калі ўзнікала неабходнасць іх вербалізаваць, перажытыя страты і жахі ажывалі зноў, паралізуючы волю асобных апавядальнікаў. Адзін з іх усё ж наважыўся на ўласным прыкладзе патлумачыць, чаму, вярнуўшыся з Афганістана, былы вайсковец адмаўляўся ад размоў: *А што раскажаш? Пра баявыя дзеянні не будзеш раскажаш. Пра тое, як я дагэтуль баюся цемры, што-небудзь упадзе – скаланаюся? Як бралі палонных, але да палка не даводзілі? <...> Пра калекцыі засушаных чалавечых вушэй? <...> Пра кішлякі пасля артылерыйскай апрацоўкі, падобныя ўжо не на жытло, а на скопанае поле?* [14, с. 23]. На наш погляд, апавядальнік-ветэран патлумачыў працу механізма ўнутранай цензуры, якая то не дазваляла залішне шакіраваць недасведчаных слухачоў, то засцерагала ад траўматычных успамінаў. А яшчэ ў герояў кнігі С. Алексіевіч не знаходзілася слоў, каб увасобіць змест пабачанага.

Вернемся да думкі, што творчасць С. Алексіевіч мае падабенствы з папярэдняй айчыннай і замежнай літаратурнай традыцыяй у адлюстраванні чалавека на вайне або чалавека, траўміраванага вайной: гэта, напрыклад, асобныя творы П. Галавача («Праз гады»), М. Гарэцкага («На імперыялістычнай вайне»), Р. Олдынтана («Смерць героя»), Э. Хемінгуэя («Салдацкі дом») і інш. Ветэраны розных войнаў вырашалі для сябе наступную праблему: як данесці да цывільнага сэнс узброенага супрацьстаяння, раскажаш, што скасавала звыклія нормы і правілы чалавечага суіснавання. Былыя салдаты па-рознаму падыходзілі да гэтай мэты: нехта абіраў зніжаную лексіку, іншыя звярталіся да пафасна-ўзвышаных слоў, каб схаваць няздольнасць самастойна распавесці пра падзеі на полі бою ці ў акапах. Асобна вылучаліся тыя персанажы, што адмаўлялі слоўнай стыхіі ў яе патэнцыяле і змаўкалі.

Аднак С. Алексіевіч увасобіла ў канцэптуальны дакументальна-мастацкі тэкст успаміны мноства людзей, праз талент і інтэлект пісьменніцы апавядальнікі з «Галасоў утопіі» абрынулі на чытача лавіну эмоцый і фактаў, з якіх склаўся мазаічны малюнак навалы-кантынуума, якая характарызавала быццё на працягу XX ст. У такім кантэксце тэхнагенная катастрофа 1986 г. успрымалася як натуральны працяг нізкі трагічных падзей: *Гісторыя заўсёды была гісторыяй войнаў і палкаводцаў... Таму людзі блытаюць паняцці вайны і катастрофы. У Чарнобылі быццам бы ўсе прыкметы вайны: шмат салдатаў, эвакуацыя, пакінутае жытло. Парушаны ход жыцця... І ўсё гэта замінае разуменню таго, што мы знаходзімся ў новай гісторыі. Пачалася гісторыя катастроф. Але чалавек не жадае думаць пра гэта... ён хаваецца за тое, што яму вядомае* [2, с. 42].

Разважанні асобных апавядальнікаў з «Чарнобыльскай малітвы» тыпалагічна нагадвалі выказанае іншымі айчыннымі пісьменнікамі. Напрыклад, В. Карамзаў у рамане «Бежанцы» засведчыў повязь Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў з Чарнобыльскай катастрофай. Аўтар дасягнуў мэты дзякуючы скразному матыву бежанства. Акрамя таго, пісьменнік падаў гісторыю радавой сведкі падзей. Расказаная ад першай асобы, гэтая гісторыя нагадвала і споведзь, і напauфальклорны твор. Пабачыўшы вайскоўцаў, якія прыехалі ліквідаваць наступствы выбуху на рэактары, жанчына адразу прыгадала 1941 г.: *А ў мяне сэрца ёкнула, быццам тое лета вярнулася. Цябе, Піліп, з намі тады не было. Ты быў на фронце. А я ў хаце з малымі дзецьмі. У акно гляджу – выпаўзае гэтая змяя злёная. З лесу. Там, дзе вербалоз, тады бор стаяў, далей – хаты, вёска – Лісань. Цяпер адна наша хата засталася, хутар, а тады была вёска. Машыны выпаўзлі і спыніліся. Немцы высыпаліся. Адзін на матацыкле пад'ехаў пад самыя вокны. Гергеча, а я не разумею. Адно зразумела, што Галапузаўку пытаецца. Паказваю ў той бок, як ехаць* [19, с. 105]. У чарговы раз маленькая кропка беларускай прасторы апынулася ў эпіцэнтры лёсавызначальных падзей, якія не неслі звычайнаму чалавеку нічога станоўчага.

Не менш паказальнай была гісторыя пра першыя тыдні пасля чарнобыльскага выбуху, пададзеная ў апавесці «Родны кут» Б. Сачанкі:

Ехалі на вёсцы. Ціха, цёмна. І раптам у вокнах адной хаты святло. Што такое?..

Спыніліся, зайшлі ў двор. Хата не замкнута. Адчынілі дзверы. І ўбачылі белгаловага хлопчыка, што сядзеў на лаве і спалохана зыркаў на нас вачаняткамі. Пачалі распытваць, чаму ён разам з усімі не эвакуіраваўся. І пачулі ад яго вось што. Ён... нічога пра эвакуацыю не ведаў. Лавіў на рацэ рыбу. А калі прыйшоў у вёску, нікога з людзей не застаў. Падумаў, што вайна пачалася, і схаваўся ў пограб. Там і прасядзеў некалькі дзён. Неяк убачыў бронетранспарцёр з чырвонаю зоркаю, што ехаў на вуліцы. Гэта хлопчыка пераканала яшчэ больш, што ідзе вайна. Праўда, гэта і ўзрадавала – яшчэ не вораг у вёсцы, а свае [20, с. 460].

У дадзеным выпадку аўтар занатаваў механізм працы генетычнай памяці: паводле шэрагу прыкмет асоба, якая ніколі не бачыла баявых дзеянняў, зрабіла пэўныя высновы, што адпавядалі яе ўяўленню пра ход айчыннай гісторыі.

Агульная выснова, да якой прыходзілі практычна ўсе апавядальнікі С. Алексіевіч (незалежна ад перажытага ў час рэпрэсій, на Вялікай Айчыннай ці Афганскай войнах, у Чарнобылі), выглядала так:

Нельга так выпрабоўваць чалавека. Чалавек не вытрымлівае такіх выпрабаванняў. У медыцыне гэта называецца «вострым доследам». Доследам па жывым [14, с. 14]. Письменница размеркала занатаванае ў адпаведнасці з асобнымі этапамі такога вострага доследу, што мусіў адказаць у тым ліку і на пытанні: ...як адбываецца забойства мужнасці ў кожным з нас? Як са звычайнага нашага хлопчыка атрымліваецца чалавек, які забівае? Чаму з намі можна рабіць усё, што камусьці трэба? [14, с. 16]. Найбольш прыцягальным у кантэксце беларускай гісторыі паўстае пытанне: «За што?», – якое з часоў М. Гарэцкага неаднаразова паўставала на старонках айчынных твораў у розных мадыфікацыях (творы А. Адамовіча, В. Быкава, І. Навуменкі, І. Пташнікава і інш.).

Перажыўшы чарнобыльскую трагедыю, асобная частка айчыннай інтэлігенцыі пачала шукаць тлумачэнні сваёй светапогляднай разгубленасці ў гісторыі: *У нас, у беларусаў, ніколі не было нічога вечнага. Мы не мелі нават вечнай зямлі, увесь час яе нехта адбіраў, замятаў нашы сляды. І мы не маглі жыць вечным... Мы не ведаем, што рабіць з гэтым вечным... Няздольныя яго асэнсаваць. А яно ў рэшце рэшт падараванае нам. Наша вечнае – гэта Чарнобыль. Вось яно ў нас з'явілася... І мы? Мы рагочам... У гэтым увесь ён – беларус! Смех скрозь слёзы [2, с. 312].*

У «Галасах утопіі» С. Алексіевіч сінтэзавала свой пункт гледжання з поліфанічнай стыхіяй аповеду, што складаўся з фрагментаў-споведзей. Так «нараджалася не літаральная стэнаграма, а своеасаблівы дакументальна-мастацкі магістрал: запіс акцэнтаваных яскравых, ужо мастацкіх вобразаў і сэнсаў, што захоўваюць сутнасць цэлага расповеду, унікальнага сведчання-факта» [9, с. 68]. На наш погляд, у выпадку з кнігамі ці ўрыўкамі, звязанымі і з ваеннай тэматыкай, расказанае залежала не толькі ад жыццёвага вопыту і светапогляду, але і ад густаў апавядальнікаў (агульнакультурных, чытацкіх). Часам, можа і падсвядома, прыватны чытацкі вопыт фарміраваў іх манеру выкладу думкі. Гэтым фактам, верагодна, тлумачацца некаторыя тыпалагічныя і генетычныя паралелі з творамі айчынных і замежных пісьменнікаў, якія заўважаюцца на старонках кніг С. Алексіевіч.

Заклучэнне

Цыкл «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч вызначаецца адмысловым спалучэннем дакументальнага і мастацкага, прыватнага і агульначалавечага. Кнігі, якія ўваходзяць у цыкл, сталі вынікам скрупулёзнай працы з аўтэнтычным матэрыялам, занатаваным аўтарам, якая захавала ідэйна-тэматычную і моўную спецыфіку кожнага ўрыўка, некалі расказанага ёй самымі рознымі людзьмі. Менавіта сукупнасць культурнага досведу і жыццёвага вопыту вызначыла выбітныя рысы шчырых гісторый, прысвечаных самым значным трагічным падзеям эпохі ХХ ст.

Асобнае месца ў цыкле займае ваенная тэматыка. Увага засяроджана на ўплыве баявых дзеянняў на асобу (Вялікая Айчынная і Афганская войны, лакальныя ваенныя канфлікты на тэрыторыях былога СССР, глабальнае супрацьстаянне радыяцый ў рэжыме ваеннага становішча). Некаторыя апавядальнікі падкрэслівалі, што іх першапачатковыя ўяўленні пра ўзброеную барацьбу фарміраваліся ў значнай ступені на аснове літаратурна-мастацкай класікі (і савецкай, і сусветнай: кнігі Б. Палявога, А. Фадзеева, Дж. Лондана, Э. М. Рэмарка). Пазней яны ці пагаджаліся з аўтарскай канцэпцыяй С. Алексіевіч, ці – па розных прычынах – выяўлялі жаданне рабіць пісьменніцы крытычныя заўвагі. Разам з тым апавядальнікі ў кнігах С. Алексіевіч неаднаразова падкрэслівалі ўласнае бяссілле для таго, каб знайсці тыя словы, што адпавядалі б перажытаму на вайне і падчас іншых трагедый. З гэтай прычыны радавы ўдзельнік катастроф найчасцей мінімізаваў свой аповед, застаючыся з нявыказаным і недаўсвядомленым душэўным болем. С. Алексіевіч упершыню ў сваіх кнігах рэалізавала магчымасць для дэманстрацыі найбольш глыбокага траўматычнага вопыту чалавека ХХ ст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Жибуль В. *Белорусская проза о войне и классическая трагедия*. Минск: Наука и техника; 1986. 151 с.
2. Алексиевич С. *Чернобыльская молитва. Хроника будущего*. Москва: Время; 2008. 384 с.
3. Лысова Н. Дакументальная ўтопія: нататкі пра творчасць Святланы Алексіевіч у кантэксце літаратурна-мастацкага працэсу. У: Васючэнка П, рэдактар. *Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі: зборнік навуковых артыкулаў па выніках Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 3–4 лістапада 2016 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: МДЛІУ; 2018. с. 12–19.
4. Гарноўская В. Гуманістычная ідэя і яе рэалізацыя ў кнізе С. Алексіевіч «У вайны не жаночае аблічча» (выданні 1983 і 2004 гг.). У: Сінькова Л, рэдактар. *Беларускае літаратуразнаўства. Выпуск 6*. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт; 2008. с. 16–20.
5. Рогачевская М. Военные реалии в художественной прозе: романы П. Баркер и С. Алексиевич. У: Бутырчык ТМ, рэдактар. *Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: да 750-годдзя са дня нараджэння Дантэ Аліг'еры і 85-годдзя Уладзіміра Караткевіча: матэрыялы XII Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 22–24 кастрычніка. 2015 г.; Мінск, Беларусь. Частка 2*. Мінск: РИВШ; 2016. с. 292–299.

6. Рагачэўская М. Святлана Алексіевіч: погляд з замежжа. У: Васючэнка П, рэдактар. *Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі: зборнік навуковых артыкулаў па выніках Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 3–4 лістапада 2016 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: МДЛУ; 2018. с. 183–189.
7. Сінькова Л. Спецыфічнае асэнсаванне нацыянальнага ў беларускай літаратуры XX стагоддзя. У: Сінькова Л. *Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX–XXI стст.: гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літаратурная крытыка, артыкулы, гутаркі)*. Мінск: Паркус плюс; 2013. с. 261–274.
8. Сінькова Л. Беларуская мастацкая традыцыя ў творах non-fiction С. Алексіевіч. У: Гугнін АА, рэдактар. *Першая сусветная вайна ў народнай памяці і мастацкім адлюстраванні: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 7–8 кастрычніка 2014 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: Права і эканоміка; 2014. с. 71–76.
9. Сінькова Л. «Звышлітаратура» як ідэя Алеса Адамовіча і практыка Святланы Алексіевіч. В: Беровко ВЮ, Лапатинская ОВ, редакторы. *Аксиологический диапазон художественной литературы*. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова; 2017. с. 67–69.
10. Балла О. После Утопии. Антропология жертвы. *Новый мир* [Интернет]. 2014 [процитировано 09.01.2019];1. Доступно по: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2014_1/Content/Publication6_1037/Default.aspx.
11. Карасті Р. После времени: Разговор с самим собой о книге Светланы Алексіевіч «Время секунд хэнд». *Звезда* [Интернет]. 2014 [процитировано 09.01.2019];6. Доступно по: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2014/6/posle-vremeni.html>.
12. Алексіевіч С. *У войны не женское лицо*. Москва: Время; 2016. 352 с.
13. Алексіевіч С. *Последние свидетели: Соло для детского голоса*. Москва: Время; 2008. 304 с.
14. Алексіевіч С. *Цынкавая хлопчыкі*. Мінск: Беларусь; 1991. 176 с.
15. Алексіевіч С. *Зачараваныя смерцю*. Мінск: Беларусь; 1993. 128 с.
16. Далідовіч Г. *Пабуджаныя*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1989. 567 с.
17. Алексіевіч С. *Время секунд хэнд*. Москва: Время; 2016. 512 с.
18. Гародня А. У поплавах. *Маладняк*. 1927;7–8:23–35.
19. Карамазаў В. Бежанцы. У: Карамазаў В. *Выбраныя творы. Том I*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1997. с. 15–268.
20. Сачанка Б. Родны кут. У: Сачанка Б. *Выбраныя творы*. Мінск: Беларуская навука; 2017. с. 363–468.

References

1. Zhibul' V. *Belorusskaya proza o voine i klassicheskaya tragediya* [Belarusian prose about the war and the classic tragedy]. Minsk: Nauka i tekhnika; 1986. 151 p. Russian.
2. Alexievich S. *Chernobyl'skaya molitva. Khronika budushchego* [Chernobyl prayer. A chronicle of the future]. Moscow: Vremya; 2008. 384 p. Russian.
3. Lysova N. [Documentary utopia: notes on the work of Svetlana Alexievich in the context of literary and artistic process]. In: Vasjuchjenka P, editor. *Belaruskaja mova, litaratura, kul'tura i svet: problemy rjeprjezentacyi: zbornik navukovyh artykulaw pa vynikah Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 3–4 listapada 2016 g.; Minsk, Belarus'* [Belarusian language, literature, culture and the world: the problem of representation: a collection of scientific articles on the results of International scientific conference; 2016 November 3–4; Minsk, Belarus]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2018. p. 12–19. Belarusian.
4. Garnowskaja V. [Humanistic idea and its realization in S. Alexievich's book «The unwomanly face of war» (1983 and 2004 editions)]. In: Sin'kova L, editor. *Belaruskaj litaraturaznavstva. Vypusk 6* [Belarusian literature. Issue 6]. Minsk: Belarusian State University; 2008. p. 16–20. Belarusian.
5. Rogachevskaya M. [Military reality in prose: novels by P. Barker and S. Alexievich]. In: Butyrchik TM, editor. *Slavjanskaja litaratura v kantjeksce susvetnaj: da 750-goddzja sa dnja narodzhennja Dantje Alig'ery i 85-goddzja Uladzimira Karatkevicha: matjeryjaly XII Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 22–24 kастрычніка 2015 g.; Minsk, Belarus'. Chastka 2* [Slavic literature in the context of the world ones: to the 750th anniversary of Dante Alighieri's birth and the 85th anniversary of Uladzimir Karatkevich: materials of XII International scientific conference; 2015 October 22–24; Minsk, Belarus. Part 2]. Minsk: Respublikanskii institut vysshei shkoly; 2016. p. 292–299. Russian.
6. Ragachjenskaja M. [Svjatlana Alexievich: the view from abroad]. In: Vasjuchjenka P, editor. *Belaruskaja mova, litaratura, kul'tura i svet: problemy rjeprjezentacyi: zbornik navukovyh artykulaw pa vynikah Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 3–4 listapada 2016 g.; Minsk, Belarus'* [Belarusian language, literature, culture and the world: the problem of representation: a collection of scientific articles on the results of International scientific conference; 2016 November 3–4]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2018. p. 183–189. Belarusian.
7. Sin'kova L. [The specific understanding of the Belarusian national literature of the 20th century]. In: Sin'kova L. *Pamizh tjekstam i dyskursam: belaruskaja litaratura XX–XXI stst.: gistoryja, kamparatyvistyka i krytyka (litaraturnaja krytyka, artykuly, gutarki)* [Between text and discourse: Belarusian literature of XX–XXI centuries: history, comparative linguistics and criticism (literary criticism, articles, interviews)]. Minsk: Parkus Plus; 2013. p. 261–274. Belarusian.
8. Sin'kova L. [Belarusian artistic tradition in the non-fiction works by S. Alexievich]. In: Gugnin AA, editor. *Pershaja susvetnaja vajna w narodnaj pamjaci i mastackim adljustravanni: matjeryjaly Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 7–8 kастрычніка 2014 g.; Minsk, Belarus'* [World War I in the popular memory and artistic reflection: materials of the International scientific conference; 2014 October 7–8; Minsk, Belarus]. Minsk: Prava i ekanomika; 2014. p. 71–76. Belarusian.
9. Sin'kova L. [«Superliterature» as Ales' Adamovich idea and Svetlana Alexievich practice]. In: Berovko VYu, Lapatinskaya OV, editors. *Aksiologičeskii diapazon khudozhestvennoj literatury* [Aksiologic range of fiction]. Vitebsk: Vitebsk State University named after P. M. Masherov; 2017. p. 67–69. Belarusian.
10. Balla O. After utopia. Anthropology of the victim. *Novyy mir* [Internet]. 2014 [cited 2019 January 9];1. Available from: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2014_1/Content/Publication6_1037/Default.aspx.
11. Karasti R. After the time: conversation with oneself about «Second-hand time» by Svetlana Alexievich. *Zvezda* [Internet]. 2014 [cited 2019 January 9];6. Available from: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2014/6/posle-vremeni.html>.
12. Alexievich S. *U voiny ne zhenskoe liiso* [The unwomanly face of war]. Moscow: Vremya; 2016. 352 p. Russian.

13. Alexievich S. *Poslednie svideteli: Solo dlya detskogo golosa* [Last witnesses: an oral history of the children of world war II]. Moscow: Vremya; 2008. 304 p. Russian.
14. Alexievich S. *Cynkavyja hlopchyki* [Boys in zinc]. Minsk: Belarus'; 1991. 176 p. Belarusian.
15. Alexievich S. *Zacharavanyja smereju* [Enchanted with Death]. Minsk: Belarus'; 1993. 128 p. Belarusian.
16. Dalidovich H. *Pabudzhanyja* [The awaken]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1989. 567 p. Belarusian.
17. Alexievich S. *Vremya sekond khend* [Second-hand time]. Moscow: Vremya; 2016. 512 p. Russian.
18. Garodnja A. [In the meadows]. *Maladnjak*. 1927;7–8:23–35. Belarusian.
19. Karamazaw V. [Refugees]. In: Karamazaw V. *Vybranyja tvory. Tom 1* [Selected works. Volume 1]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1997. p. 15–268. Belarusian.
20. Sachanka B. [Native place]. In: Sachanka B. *Vybranyja tvory* [Selected works]. Minsk: Bielaruskaja navuka; 2017. p. 363–468. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 24.04.2019.
Received by editorial board 24.04.2019.

УДК 821.111(73).09(092)

«ДИКИЙ ИРИС» ЛУИЗЫ ГЛЮК В СВЕТЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ИУДАИЗМА

А. Ю. ПЕТРОВИЧ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматривается философско-теологическая проблематика поэтического сборника «Дикий ирис» Луизы Глюк – лауреата Пулитцеровской премии (1993), поэта-лауреата США (2003–2004). Проводятся многочисленные параллели с религиозной литературой иудаизма и работами известного еврейского теолога XX в. Авраама Джошуа Гешеля. Делаются отсылки к современным исследованиям Библии в ее историческом, лингвистическом и литературном контексте. Прослеживаются исторические источники некоторых понятий, широко применяемых в англоязычной литературной критике. Затрагиваются вопросы библейского мировосприятия и мировосприятия современного представителя иудео-христианской цивилизации Европы и Америки. Раскрывается гуманистическая и духовная глубина поэзии Л. Глюк, ее широкий культурный контекст. Анализ отдельных поэтических текстов позволяет прийти к выводам о том, каким образом в творчестве поэтессы отражаются проблемы имманентности и трансцендентности, метафизического существования Бога и человеческого отклика на него. Актуальность и новаторство выбранной темы обосновывается малоизученностью творчества Л. Глюк в белорусском литературоведении, несмотря на признание, которым ее поэзия пользуется в литературных кругах США.

Ключевые слова: Библия; иудаизм; метафизика; имманентность и трансцендентность; мидраш; прекрасное и возвышенное; герменевтический анализ.

«ДЗІКІ КАСАЧ» ЛУІЗЫ ГЛЮК У СВЯТЛЕ КУЛЬТУРНАЙ СПАДЧЫНЫ ІЎДАІЗМУ

А. Ю. ПЯТРОВІЧ^{1*)}

^{1*)}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаецца філасофска-тэалагічная праблематыка паэтычнага зборніка «Дзікі касач» Луізы Глюк – лаўрэата Пулітцэраўскай прэміі (1993), паэта-лаўрэата ЗША (2003–2004). Праводзяцца шматлікія паралелі з рэлігійнай літаратурай іўдаізму і працамі вядомага яўрэйскага тэолага XX ст. Аўраама Джошуа Гешеля. Робяцца спасылкі на сучасныя даследаванні Бібліі ў яе гістарычным, лінгвістычным і літаратурным кантэкстах. Прасочваюцца гістарычныя крыніцы некаторых паняццяў, шырока ўжываемых у англамоўнай літаратурнай крытыцы. Закранаюцца пытанні біблейскага светаўспрымання і светаўспрымання сучаснага прадстаўніка іўдзейска-хрысціянскай цывілізацыі Еўропы і Амерыкі. Раскрываецца гуманістычная і духоўная глыбіня паэзіі Л. Глюк, яе шырокі культурны кантэкст. Аналіз асобных паэтычных тэкстаў дазваляе прыйсці да высноў пра тое, якім чынам у творчасці паэтэсы адлюстроўваюцца праблемы іманентнасці і трансцэндэнтнасці, метафізічнага існавання Бога і людскога водгуку на яго. Актуальнасць і наватарства абранай тэмы абгрунтоўваюцца тым, што паэзія Л. Глюк пакуль мала вывучана ў беларускім літаратуразнаўстве, нягледзячы на прызнанне, якім яна карыстаецца ў літаратурных колах ЗША.

Ключавыя словы: Біблія; іўдаізм; метафізіка; іманентнасць і трансцэндэнтнасць; мідраш; прыгожае і ўзнёслае; герменеўтычны аналіз.

Образец цитирования:

Петровіч А.Ю. «Дзікі касач» Луізы Глюк у святле культурнай спадчыны іўдаізму. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2019;3:40–48.

For citation:

Piatrovich AYu. Louise Glück's «Wild iris» in the light of cultural heritage of Judaism. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:40–48. Belarusian.

Автор:

Александра Юрьевна Петрович – аспирантка кафедры зарубежной литературы филологического факультета. Научный руководитель – кандидат филологических наук, доцент Н. В. Ламеко.

Author:

Aliaksandra Yu. Piatrovich, postgraduate student at the department of foreign literature, faculty of philology.
alpiatr@gmail.com

LOUISE GLÜCK'S «WILD IRIS» IN THE LIGHT OF CULTURAL HERITAGE OF JUDAISM

A. Yu. PIATROVICH^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaležnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

This article discusses philosophical and theological problems in the poetry collection «Wild iris» by Louise Glück, Pulitzer Prize winner (1993) and United States Poet Laureate (2003–2004). Multiple connections to the religious literature of Judaism and works by prominent 20th century Jewish theologian Abraham Joshua Heschel are made. The author refers to contemporary research of the Bible in its historical, linguistic and literary context. The historical development of some terms that are widely used in Anglo-American literary criticism is described at length. Questions of Biblical perception of the world are discussed along with the questions of modern Western Judeo-Christian worldview. Close attention is paid to the humanistic and spiritual depth of L. Glück's poetry and its broad cultural context. The analysis of some selected poems allows us to draw conclusions about the ways in which the problems of immanence and transcendence, along with the metaphysical existence of God and human response to it, are reflected in L. Glück's works. The topicality and novelty of the chosen subject stem from the fact that L. Glück's poetry remains mostly unknown to Belarusian scholars despite being well-acknowledged in the American literary circles.

Keywords: the Bible; Judaism; metaphysics; immanence and transcendence; midrash; beautiful and sublime; hermeneutic analysis.

Уводзіны

Такія значныя хрысціянскія мыслары мінулага, як Пётр Даміяні і Фама Аквінскі, сцвярджалі, што філасофія павінна дапамагаць тэалогіі, а розум – веры на шляху да сапраўднай набожнасці. Працы вядомага яўрэйскага тэолага XX ст. А. Дж. Гешэля падмацоўваюць слушнасць гэтага пастулата, бо спалучаюць бездакорную філасофскую логіку з глыбока эмацыянальным успрыманням рэлігійных ісцін. «Чалавек адгукаецца на факты двума рознымі спосабамі: альбо іх прыняццем, альбо здзіўленнем перад імі», – пісаў Ф. А. Ротшыльд у прадмове да зборніка артыкулаў А. Дж. Гешэля, падагульняючы адну з тэорый свайго сябра і настаўніка. «Здзіўленне – гэта водгук, для якога факт з'яўляецца не канчатковым адказам, а стымулам, што вядзе па-за межы дадзенага. Такое здзіўленне можа прымаць розныя формы: яно можа стаць пачаткам *навукі*, што бачыць па-за індывідуальнымі фактамі законы, якія яны ілюструюць, або пачаткам *рэлігіі*, якая нараджаецца са здзіўлення не толькі перад самімі фактамі, але і перад існаваннем фактаў і праявамі ўсведамлення фактаў. <...> Мы можам назваць адзін тып здзіўлення *цікаўнасцю*, а іншы – *поўным захваленнем*»¹ [1, р. 12–13]. Але як успрымае літаратура гэта поўнае захваленне ў наш час, у эпоху пасля смерці Бога?

Аналізуючы формы, якія рэлігія прымала ў XX ст., а таксама яе сучасныя сурагаты, П. Уотсан заўважыў, што літаратары-модэрністы лічылі паэзію натуральнай спадчыніцай рэлігіі [2, с. 200]. Адзін з раздзелаў свайго гістарычна-філасофскага даследавання ён прысвяціў таму, як паэты модэрнізму – С. Малармэ, Ш. Георгэ, П. Валеры і інш. – спрабавалі знайсці адказ на адно з найважнейшых пытанняў свайго часу: «Як жыць без Бога?» Як пераканаўча даводзіць П. Уотсан, месца Бога ў іх філасофскіх сістэмах заняла паэзія. У якасці кропкі адліку на самым пачатку раздзела ён цытуе выказванне амерыканскага модэрніста У. Стывенса: «Галоўнай паэтычнай ідэяй гэтага свету ёсць і была ідэя Бога» [2, с. 199]. На думку П. Уотсана, гэта сцвярджанне страціла вастрэнню і актуальнасць у эпоху постмодэрнізму, калі, паводле яго назіранняў, паэзіяй цікавіцца меншасць. Нягледзячы на гэта, сам даследчык прызнае, што ў першыя дзесяцігоддзі XXI ст. атэізм павольна адступае, а рэлігія зноў заваёўвае страчаныя калісьці пазіцыі [2, с. 28]. Менавіта таму ў дадзеным артыкуле мы плануем разгледзець паэтычныя творы Л. Глюк у кантэксце ідэй выдатнага тэолага іўдаізму ў цесным спляценні з імі, каб пабачыць і сцвердзіць, што поўнае захваленне рэлігіі і літаратуры XX ст. паходзіць з надзвычай блізкіх эмоцый і адчуванняў, уласцівых чалавеку Найноўшага часу.

Тэма нашага даследавання часткова закранаецца ў працы амерыканскага даследчыка Д. Морыса «Паэзія Луізы Глюк: тэматычны ўступ» (*The poetry of Louise Glück: a thematic introduction*, 2006). Аўтар уважліва разгледзеў уплыў равіністычнай традыцыі мідраша на паэзію Л. Глюк, а таксама правёў цікавыя паралелі паміж яе творчасцю і літаратурнай дзейнасцю іншых амерыканак яўрэйскага паходжання: сярод іх рэлігіязнаўца Дж. Пласкаў, літаратуразнаўцы С. Губар і Э. Франкель. Аднак тэалагічныя канцэпцыі А. Дж. Гешэля былі ўзгаданы аўтарам толькі аднойчы і ўскосна [3, р. 228], таму

¹Тут і далей пераклад наш. – А. П.

нельга сцвярджаць, што патэнцыял такога даследавання вычарпаны ці нават выкарыстаны ў поўнай меры. Сярод беларускіх літаратуразнаўцаў варта згадаць М. С. Рагачэўскую, якая прысвяціла некалькі артыкулаў кампаратывным даследаванням сучаснай інтымнай лірыкі Беларусі і ЗША і прааналізавала асобныя творы Л. Глюк у кантэксце напрамку паэзіі сябе [4, с. 90]. Даследчыца адзначыла «суадносіны старазапаветных і хрысціянскіх матываў» у абраных вершах, звярнуўшы ўвагу на біблейскі вобраз палаючага куста, які з’явіўся Майсею [5, с. 387], але не пайшла далей у вывучэнні іншых вобразаў, непарыўна звязаных з традыцыяй іўдаізму. Ужываючы метады герменеўтычнага аналізу, мы спадзяёмся знайсці адказы на пытанні, якія непазбежна ўзнікаюць падчас рэфлексіі над вершамі адной з найбольш вядомых сучасных паэтэс ЗША.

Узнёслае, цудоўнае і таямнічае

У адной са сваіх фундаментальных прац «Бог у пошуках чалавека» (*God in search of man*, 1955) амерыканскі равін А. Дж. Гешэль вылучыў тры пачуцці (пачуцці ўзнёсласці (*sublime*), цудоўнасці² (*wonder*) і таямніцы (*mystery*)), якія прыводзяць чалавека да асэнсавання прысутнасці Бога ў свеце, а праз гэта – да ўсведамлення, што жыццё мае сэнс, а час не проста вялікі знішчальнік усяго, што з’яўляецца добрым і вартым любові [6, с. 166]. Што меў на ўвазе святар і філосаф, абіраючы менавіта гэтыя пачуцці для сваіх тэалагічных разважанняў?

Англіскае слова *sublime* толькі прыкладна можна перакласці на беларускую мову як узнёслае ці ўзнёсласць. У англа-амерыканскім кантэксце з ім звязаны шматлікія канцэпцыі і тэорыі літаратуры, эстэтыкі і філасофіі. Разважанні над спецыфікай паняцця ўзнёслага ў англамоўнай традыцыі³ пачынаюцца ў XVIII ст., калі палітычны дзеяч Э. Бёрк выдаў свае «Філасофскія роздумы пра паходжанне нашых уяўленняў аб прыгожым і ўзнёслым» (*A philosophical enquiry into the origin of our ideas of the sublime and beautiful*, 1757). Ён піша, што крыніцай узнёслага з’яўляецца «ўсё, што нейкім чынам выклікае жах, або звязана з жахлівым, або па дзеянні сваім падобнае да жаху» [7, р. 48]. Як сапраўдны чалавек эпохі Асветніцтва, Э. Бёрк сцвярджае, што ідэі бяскончасці і вечнасці таксама маюць дачыненне да гэтай катэгорыі, паколькі чалавека палохае тое, што пераўзыходзіць межы эмпірычнага досведу – тое, што нельга патлумачыць празрыста і зразумела [7, р. 51]. Акрамя гэтага, у яго разуменні ўзнёслае нязменна мае над намі ўладу (у адрозненне ад прыгожага, *beautiful*, якое мы спасцігаем і якім самі можам кіраваць), мы падпарадкоўваемся таму, што выклікае ў нас гэта пачуццё, у захапленні, жаху ці болі. Не дзіўна, што даследчыкі бачаць у акрэсленых Э. Бёркам катэгорыях выразны гendarны падзел: прыгожае звязана з любоўю маці і іншых жанчын, узнёслае – з аўтарытэтам бацькі і іншых мужчын [7, р. 57], найперш, натуральна, з аўтарытэтам Нябеснага Айца, самога Бога (нездарма ў пошуках ілюстрацый да сваіх роздумаў Э. Бёрк звярнуўся да «Страчанага раю» Дж. Мільтана).

Лагічнае развіццё ідэя ўзнёслага атрымала ў творчасці англійскіх рамантыкаў і амерыканскіх трансцэндэнталістаў. Так, у сваёй лекцыі «Еўрапейская літаратура» (*European literature*, 1818) С. Т. Кольрыдж сцвярджаў: «Гатычнае мастацтва ўзнёслае. Калі я ўваходжу ў кафедральны сабор, мяне перапаўняе набожнасць і захапленне; я страчаны для сучаснасці, якая атачае мяне, і ўся мая існасць пашыраецца да бяскончасці; зямля і неба, прырода і мастацтва – усё зліваецца з вечнасцю, і мне застаецца адзіна правільны покліч: “Я нішто!”» [7, р. 97]. Аднак самому А. Дж. Гешэлю значна бліжэйшымі былі погляды У. Уордсварта – англічаніна, які бачыў узнёслае ў самай звычайнай кветцы, і Р. У. Эмерсана – амерыканца, які адчуваў дасканалую радасць, яднаючыся з прыродай падчас шпацыру сярод slotных калюжын [7, р. 68]. А. Дж. Гешэль рашуча адмовіў Э. Бёрку ў слухнасці: для яго ўзнёсласць – гэта не эстэтычная катэгорыя, а тое, што яднае эстэтыку і этыку, адначасова пераўзыходзячы іх у метафізічным вымярэнні. Паводле ўласных перакананняў А. Дж. Гешэля, узнёсласцю можна назваць тое, як «рэчы адказваюць на прысутнасць Бога» [6, с. 55]. Яна ёсць у вадзе, кветках, снезе, пяску і любых іншых з’явах наяўнай рэчаіснасці. У гэтым А. Дж. Гешэль супярэчыць Э. Бёрку і пагаджаецца з У. Уордсвартам і Р. У. Эмерсанам. Узнёсласць не супрацьпастаўлена прыгажосці – па сутнасці сваёй яна і ёсць прыгажосць. Аднак найважнейшай якасцю ўзнёсласці становіцца яе ўплыў на чалавека, пад якім той пазбаўляецца экзістэнцыяльнай самоты і адчужанасці ад сусвету, а гэта пабуджае да таго, каб хваліць і праслаўляць яго Творцу. Паводле А. Дж. Гешэля, натуральнае адчуванне чалавека, які сутыкнуўся з узнёсласцю, выражаецца не фразай *Я нішто* С. Т. Кольрыджа, а выразам *Клікніце Богу, уся зямля, спявайце славу імю Ягонаму* (Пс 65:2–3) ці

²Англіскае слова *wonder* па-беларуску магчыма перадаць як здзіўленне, цуд ці цудоўнасць. А. Гажкоўскі, перакладчык працы «Бог у пошуках чалавека» на польскую мову, абраў слова *świdowność*. На наш погляд, ніводзін варыянт не перадае ўсіх адценняў сэнсу, закладзеных А. Дж. Гешэлем у дадзеную анталогічную катэгорыю, таму мы перакладаем гэта слова парознаму ў залежнасці ад кантэксту.

³Першую спробу разважанняў над гэтым паняццем у *заходняй* традыцыі навукоўцы звычайна прыпісваюць старажытнагрэчаскаму крытыку Дыянісію Лонгіну, які напісаў эстэтычны трактат «Пра ўзнёслае» (Περὶ ὕψους) у I ст. н. э.

Калі я пайду далінай смяротнага ценю, не ўбаюся ліха, бо Ты са мною (Пс 22:4). Натуральнае пачуццё, выкліканае ўзнёсласцю, – не жах, а ўсведамленне таямніцы і цудоўнасці.

Тое «поўнае захапленне» перад цудоўнасцю свету, якое ўжо згадвалася на пачатку дадзенага артыкула, для А. Дж. Гешэля з’яўляецца найважнейшай формай успрымання рэчаіснасці. Як заўважае гэты выдатны тэолаг, зразуменне прычын, па якіх існуюць навакольныя рэчы і з’явы, не перашкаджае здзіўляцца таму, што яны існуюць увогуле. Людзям пострэлігійнай эпохі з іх адчаем (выкліканым гістарычнымі трагедыямі Новага часу і небяспекамі тэхналагічнага прагрэсу) бракуе не веры, а менавіта пачуцця здзіўлення, або цудоўнасці, якое дазваляе «перажываць звычайныя здарэнні як духоўныя прыгоды, адчуваць схаваную любоў і мудрасць ва ўсіх рэчах» [6, s. 67]. Польскі паэт Ч. Мілаш, нобелеўскі лаўрэат 1980 г., у сваім асабістым філасофска-аўтабіяграфічным слоўніку пад графой «Цудоўнасць» (*Cudowność*) разважаў падобным чынам: «Быць чалавекам і жыць сярод людзей – гэта цудоўна, нават калі ведаеш, на якія подласці і злачынствы яны здольныя. <...> Калі б гэта яшчэ быў толькі від звяроў, якія жывуць, паміраюць і знікаюць без слядоў. Тады можна было б адзіна паўтараць за Эклезіястам: “Пустая марнасць, усё – марнасць!” Але нехта сказаў, што “ў розуме чалавека ёсць нешта звышнатуральнае”, ці, паўтараючы тое самае іншымі словамі: яму наканавана боскасць. Хіба архетып чалавека, Адам Кадмон, не захоўваецца ў самім лоне Спрадвечнага? І Евангелле паводле Яна [ў радках] пра ўвасабленне Логаса, які “быў на пачатку ў Бога, усё праз Яго пачалося”, дае найбольш поўны адказ на пытанне, да чаго пакліканы гэты від» [8, s. 103]. Такім чынам, гістарычны і філасофскі досвед XX ст. прывёў амерыканскага тэолага і славянскага паэта да адной высновы.

З пачуццямі ўзнёсласці і цудоўнасці цесна звязана пачуццё таямніцы. На думку А. Дж. Гешэля, сучасны чалавек павінен прызнаць, што большасць загадак сусвету яшчэ не адкрыта, а некаторыя з іх так ніколі і не дачакаюцца адкрыцця. Нягледзячы на працу навукоўцаў, якія выяўляюць механізмы прыроды для дабрабыту чалавецтва, глыбокі змрок па-ранейшаму ахінае таямніцы жыцця, смерці і людской душы – і, хутчэй за ўсё, так застанецца назаўжды. Аднак усведамленне гэтага павінна прыводзіць чалавека не да тупой самазадаваленасці і стагнацыі, а да пакоры перад тым, што большае за яго. Большае, зразумела, у духоўным вымярэнні, бо пачуццё таямніцы, як і пачуццё ўзнёсласці, прыходзіць пасля сутыкнення з любоўю, нават найменшай, з’явай рэчаіснасці: з пясчынкой, атамам, касмічнымі сузор’ямі. «Мы жывём на мяжы рэчаіснасці, – піша А. Дж. Гешэль, – і наўрад ці ведаем, як дасягнуць яе сэрца. <...> Нішто не вызначана канчаткова. Таямніца не толькі па-за намі і ў далечыні. Мы – яе частка» [6, s. 75–76]. У тэалогіі А. Дж. Гешэля адной з асноўных задач чалавека з’яўляецца неабходнасць усвядоміць сябе часткай гэтага свету, адрынуўшы пачуццё адчужэння. Да гэтай мэты імкнецца і паэзія Л. Глюк, прынамсі, тыя яе вершы, што прасякнуты матывамі трансцэндэнтнасці і метафізічных пошукаў.

Паміж прысутнасцю і адсутнасцю Бога

Адзін з вядучых крытыкаў Жэнеўскай школы А. Беген у нарысе «Нататка пра літаратурную крытыку» (*Note sur la critique littéraire*, 1955) пісаў, што паэзіі ўласціва ўжыванне мовы, якое ўплывае на чытача не столькі непасрэдным значэннем слоў, колькі таямніцай, якую паэт у іх заключае, часцей за ўсё не ўсведамляючы гэтага [9, s. 151]. У нарысе «Крытык і ангажаванасць» (*Critique et engagement*, 1948) ён заўважаў, што любое слова, прамоўленае паэтам, далучаецца да вялікага выказвання, якое ў гэты час складае чалавецтва. На яго ўплываюць не толькі літаратурныя тэксты, але і навуковыя адкрыцці, і значныя ўчынкі людзей, а таксама гістарычныя працэсы ва ўсёй іх складанасці і разнастайнасці. Такім чынам, словы паэта адказваюць адначасова на яго асабістыя выклікі і на пэўныя выклікі больш агульнага характару [9, s. 142]. Нават пры адсутнасці непасрэдных цытат з твораў А. Дж. Гешэля ў паэзіі Л. Глюк ці відавочных спасылак на яго канцэпцыі мы можам смела сцвярджаць, што іх (як сучаснікаў, суайчыннікаў, інтэлектуалаў з падобнай сямейнай гісторыяй) непазбежна хвалявалі аднолькавыя праблемы, займалі тыя самыя філасофскія загадкі і таямніцы. Неабходна заўважыць, што Л. Глюк, якая з’яўляецца амерыканкай у трэцім пакаленні, заўсёды захоўвала свядомасць свайго нацыянальнага паходжання і рэлігійнай спадчыны іўдаізму. Так, у біяграфічным вершы «Легенда» (*Legend*) са зборніка «Трыумф Ахіла» (*The triumph of Achilles*, 1985) паэтэса разважае над трагічным лёсам свайго дзёда, яўрэйскага імігранта з Венгрыі, і сцвярджае: «Заўсёды казаць праўду – вось што было выратаваннем нашага народа» [10, p. 216]. У гэтым жа зборніку, апрача іншых біблейскіх тэкстаў, тонкую паэтычную інтэрпрэтацыю атрымаў талмудычны мідраш пра немаўля Майсея, якога жорсткі фараон выпрабоўваў, прымушаючы выбіраць паміж царскай каронай і распаленымі вуглямі. Арыгінальны сюжэт становіцца тут падставай для разважанняў пра сутнасць ісціны, Бога і чалавечага прызначэння. Аднак менавіта том вершаў «Дзікі касач» (*Wild iris*, 1992) у найбольшай ступені, на нашу думку, набліжаецца да тэалагічных канцэпцый А. Дж. Гешэля, паводле якіх для чалавека Бібліі зямля – яго «сястра», а не «маці», якой яна была для язычнікаў. Крытыкі з захапленнем пісалі пра ўзнёсласць лірычнага тону,

прароцкую інтанацыю і духоўную глыбіню, якія прадэманстравала паэтэса ў сваім сёмым зборніку. Літаратурнае асяроддзе ЗША адзначыла яго высокую вартасць, калі ў 1993 г. узнагародзіла Л. Глюк прэстыжнай Пулітцэраўскай прэміяй. Асноўны матыў «Дзікага касача» – руплівая праца ў садзе, узаемадачынненні чалавека і прыроды, у якіх пануе братэрства, а не імкненне падпарадкоўваць і трансфармаваць падатлівы свет раслін і жывёл. Усе вершы зборніка можна падзяліць на тры катэгорыі паводле перспектывы, з якой яны напісаны: гэта перспектыва прыроды, Бога ці чалавека – лірычнай гераіні Л. Глюк. Ужо першы верш, напісаны з перспектывы кветкі, задае тон усяму зборніку і прыпадае на заслонку над анталогічнымі каштоўнасцямі, якія знайшлі ў ім сваё адлюстраванне. Гэта верш «Дзікі касач» (*Wild iris*), назва якога нездарма дала назву цэламу зборніку.

At the end of my suffering / there was a door. // Hear me out: that which you call death / I remember. // Overhead, noises, branches of the pine shifting. / Then nothing. The weak sun / flickered over the dry surface. // It is terrible to survive / as consciousness / buried in the dark earth. // Then it was over: that which you fear, being / a soul and unable / to speak, ending abruptly, the stiff earth / bending a little. And what I took to be / birds darting in low shrubs. // You who do not remember / passage from the other world / I tell you I could speak again: whatever / returns from oblivion returns / to find a voice⁴ [10, p. 272–273].

Жыццёвы цыкл касача ў гэтым вершы становіцца алегорыяй для духоўных пошукаў чалавека: цёмнай ночы душы, якая завяршаецца світанкам. Аднак сухая, цёмная і жорсткая зямля не супрацьпастаўляецца тут знешняму свету сонца і птушыных спеваў – наадварот, усё гэта на роўных правах належыць да арганічнага свету прыроды з яго цыкламі заняпаду і адраджэння, уваскрашэння і памірання. Характэрным для тэалогіі іўдаізму, якая абапіраецца на біблейскі манізм⁵, падаецца тое, што існаванне адной толькі душы, свядомасці па той бок жыцця хоць і магчымае, аднак непаўнаважнае без адпаведнага ёй цела. Паказальна таксама, што лірычны герой, які ў выніку трансфармацыі знаходзіць свой голас, усё ж не адкрывае чытачам самую таямніцу смерці: яўрэйскіх тэолагаў спрадвечу займала найперш дабрадзейнае жыццё, а не падрабязнасці пасмяротнага існавання. Цікаўнасць хрысціян да апошніх знайшла сваё бліскучае літаратурнае адлюстраванне ў «Боскай камедыі» Дантэ Аліг’еры. Л. Глюк спакойна разважае над вялікім невядомым – над колазваротам жыцця, часткай якога з’яўляецца як чалавек, так і кволая расліна. Абое яны, карыстаючыся тэрміналогіяй А. Дж. Гешэля, патрабуюць збаўлення, абое ўвасабляюць хутчэй пытанне, чым адказ, абое сыходзяць у небыццё і здольныя вярнуцца з яго. Іх імпліцытнае супастаўленне – гэта тая самая здольнасць перажываць звычайныя здарэнні як духоўныя прыгоды, якая была ключавой для тэорыі амерыканскага равіна, імкненне бачыць метафізічныя якасці ў найменшай са з’яў натуральнага свету і тым перамагаць вечную людскую адчужанасць ад яго. Вось што дазваляе ўласным пакутам закончыцца ў самым іх вытоку. Пачуцці ўзнёсласці, цудоўнасці і таямніцы нябачна зліваюцца тут у адно.

Іншы верш пад назвай «Фіялкі» (*Violets*), таксама напісаны з перспектывы кветак у садзе, больш выразна перадае судатыкненне іманентнай рэчаіснасці і чалавека з яго тугой па трансцэндэнтнасці.

Because in our world / something is always hidden, / small and white, / small and what you call / pure, we do not grieve / as you grieve, dear / suffering master; you / are no more lost / than we are, under / the hawthorn tree, the hawthorn holding / balanced trays of pearls: what / has brought you among us / who would teach you, though / you kneel and weep, / clasping your great hands, / in all your greatness knowing / nothing of the soul's nature, / which is never to die: poor sad god, / either you never have one / or you never lose one⁶ [10, p. 295].

Ідэя нераскрытай таямніцы – надзвычай важная – паўтараецца ў «Фіялках» з падвоенай сілай. «Чалавек гатоў прызнаць Бога, які знаходзіцца побач, чыя моц відавочная, а вырак зразумелы, чыю хвалу

⁴Скончыліся мае пакуты, / і адчыніліся дзверы. // Паслухайце: тое, што вы называеце смерцю, / я памятаю. // Чуваць было гоман, шорах сасновых галін, / потым нічога. Слабы бляск сонца / на сухое паверхні. // Гэта жажліва – вось так выжываць, / са свядомасцю, / пахаванай у цёмнай зямлі. // Потым гэта прайшло: тое, што вас пужае, – быць душой без магчымасці / гаварыць, усё раптам скончылася, і жорсткая глеба / толькі крыху варухнулася. І тое, што мне падалося / ваджанаю птушак у нізкіх кустах. // Вы, хто не памятае / пераходу з іншага свету, / кажу вам, я зноў магу гаварыць: усё, / што вяртаецца з забыцця, вяртаецца, / каб знайсці свой голас’.

⁵Як заўважае даследчык Талмуда Р. Кіпервасер, слова «нефеш», якое ў сучасным іўрыце мае значэнне ‘душа’, у біблейскім іўрыце можа перакладацца як кроў, цела ці чалавек у залежнасці ад кантэксту; іўдаізм часоў Бібліі не разглядае канфлікт паміж душой і целам і нават не раздзяляе іх [11, с. 103].

⁶Бо ў нашым свеце / нешта заўсёды схавана, / маленькае і белае, / маленькае і, як вы кажаце, / чыстае, мы не бядуем, / як ты бядуеш, дарагі / гаспадар, што пакутуе; / ты заблукаў не больш, / чым мы, пад гэтым / глогам, пад глогам, які трымае / цвёрда падносы з перламі: што / прывяло цябе сярод нас, / каб мы цябе навучылі, хаця / ты кленчыш і плачаш, / сціскаючы свае вялікія рукі, / ва ўсёй сваёй велічы ты не ведаеш / нічога пра сутнасць душы, / што ніколі не памірае: беднае смутнае боства, / альбо ў цябе яе не было ніколі, / альбо ты ніколі яе не страціш’.

можна адчуць. Але нябачнага Бога Ізраіля цяжка зразумець, бо яго моц часта неспасцігальная, вырак няясны, а хвала схаваная», – піша А. Дж. Гешэль, аналізуючы біблейскія кнігі праракаў [12, s. 308]. Вобраз *чагосьці схаванага, белага і чыстага*, а таксама параўнанне расы ці дажджу з перламі адсылае чытача, знаёмага з біблейскай традыцыяй, да новазапаветнай прытчы пра купца ў пошуках прыгожых перлаў (*Мц 13:45–46*), якія сімвалізуюць Царства Нябеснае. Неабходна адзначыць, што гэта хрысціянская прытча (а таксама этыка і эстэтыка Новага Запавету ў цэлым) абавязана сваім існаваннем найперш старажытнай спадчыне іўдаізму [13, с. 75; 14, р. 4–9]. Даследчык Бібліі М. Гоўлдэр лічыць, што падчас літаратурнай працы аўтар Евангелля паводле Мацвея абапіраўся на Евангелле паводле Марка і пашыраў яго, карыстаючыся метадам мідраша, – старажытнаўрэйскай традыцыяй каментарыяў да Пісання ў выглядзе вусных паданняў, павучальных прытчаў, гістарычных анекдотаў, практычных парад і г. д. Мідрашы былі зафіксаваны ў пісьмовай форме ў II і V стст. н. э., аднак яшчэ да гэтага цэлыя пакаленні ведалі іх на памяць [15, р. 11]. Аналізуючы прытчу пра купца і перлы, М. Гоўлдэр параўноўвае яе з надзвычай падобным талмудычным мідрашам, аўтарства якога прыпісваецца равіну Сімеону бен Юду, які жыў каля 150 г. н. э.: «Да чаго гэта падобнае? Да таго, хто атрымаў у спадчыну вялікае поле ў прыморскай правінцыі і тання яго прадаў. А пакупнік пайшоў і перакапаў поле, знайшоў там скарб са срэбрам, золатам, каштоўнымі камянямі і перламі. Тады прадавец засмуціўся» [15, р. 373]. Паводле даследчыка, цалкам верагодна, што равіны часта выкарыстоўвалі падобныя прытчы і што евангеліст Мацвей адаптаваў іх да хрысціянскай традыцыі. Як было заўважана вышэй, Л. Глюк ахвотна выкарыстоўвае традыцыю мідраша, надаючы старажытным тэкстам новыя сэнсы і бліскучае паэтычнае пераўвасабленне. Можна сцвярджаць, што такая стратэгія знайшла сваё выяўленне і ў «Фіялках».

Але ў чым сутнасць і вартасць гэтай таямніцы, гэтага схаванага скарбу са срэбрам і каштоўнымі камянямі, *белымі і чыстымі* перламі? У самім яго існаванні. Кветкі пазбаўлены смутку, бо ведаюць пра наяўнасць чагосьці іншага ў свеце, чагосьці большага, і гэтага для іх дастаткова, як павінна быць дастаткова і для гаспадара, таму што верш зноў падкрэслівае роўнасць суіснавання чалавека і прыроды. Яго самота і слёзы вынікаюць як з няведання, так і з няздольнасці прызнаць сябе бліжэй да іншых прыродных з’яў, адмовіцца ад ідэі сваёй выключнасці, сваіх блуканняў у чужым і варожым яму сусвеце. Адзіны спосаб пазбыцца гэтай адчужанасці – звярнуць увагу на тое, што навокал, і адчуць сваю прысутнасць у прыродзе, сярод з’яў, роўных чалавеку і адначасова святых. А. Дж. Гешэль піша: «Час – гэта прысутнасць Бога ў свеце. Ён незаўважна прыходзіць у кожны момант, і абавязак чалавека – быць прысутным. <...> Лёс чалавека – быць супольнікам Бога, і міцва⁷ – гэта ўчынак, у якім чалавек прысутны, гэта ўдзел; а грэх – гэта ўчынак, у якім Бог застаецца адзін, гэта адчужэнне. Учынкi, у якіх чалавек адкрывае боскасць, – гэта праявы адкуплення. Сутнасць адкуплення ў тым, каб паказаць схаваную святасць, затоеную боскасць» [6, s. 312–313]. Менавіта так адкрываецца шлях да спазнання неўміручасці прыроды і чалавека, якая яднае іх у вечным братэрстве. Боскасць, схаваная ў кветках, ёсць сама прыгажосць, яна вядзе тых, хто здольны адчуць яе, да пачуцця ўзнёсласці і да разумення сутнасці ўласнай душы. Той, хто не звяртае на яе ўвагі, вырачаны на метафізічную самоту.

Іншы аспект адчужанасці чалавека – гэтым разам ад іншага чалавека – асвятляецца ў вершы «Красавік» (*April*).

*No one's despair is like my despair – / You have no place in this garden / thinking such things, producing / the tiresome outward signs; the man / pointedly weeding an entire forest, / the woman limping, refusing to change clothes / or wash her hair. // Do you suppose I care / if you speak to one another? / But I mean you to know / I expected better of two creatures / who were given minds: if not / that you would actually care for each other / at least that you would understand / grief is distributed / between you, among all your kind, for me / to know you, as deep blue / marks the wild scilla, white / the wood violet*⁸ [10, р. 294].

Гэты верш напісаны з перспектывы Бога, які ў «Дзікім касачы» прымае аблічча стомленага бацькі, што назірае за сваімі свавольнымі, занадта самастойнымі дзецьмі. «Вам няма месца ў гэтым садзе», – кажа Ён, і гэтыя словы вяртаюць чытача да пачатку ўсіх пачаткаў, да Кнігі Быцця: першародным грахом мужчыны і жанчыны ў інтэрпрэтацыі Л. Глюк становіцца не столькі непаслухмянасць, колькі добраахвотна абраныя самота і смутак, згаданыя ўжо ў «Фіялках». Калі расліны ў папярэднім вершы спакойна тлумачаць бессэнсоўнасць чалавечага самаадчужэння, то Бог адкрыта дакарае людзей за яго. Гэтак жа адкрыта Ён вырашае праблему тэадыцэі, якая займала чалавецтва

⁷ У іўдаізме – заповедзь; набожны, добры, хвалебны ўчынак.

⁸ «Ніхто не адчайваецца так, як я...» / Вам няма месца ў гэтым садзе / з такімі думкамі, з надакучлівымі / знешнімі знакамі: мужчына / старанна праполвае цэлы лес, / жанчына кульгае і адмаўляецца змяніць вопратку / ці памыць галаву. // Вы думаеце, мне не ўсё роўна, / ці размаўляеце вы між сабой? / Але я хачу, каб вы ведалі, / што я чакаў лепшага ад дзвюх істот, / надзеленых розумам: калі не таго, / што вы будзеце клапаціцца адно пра аднаго, / то хаця б зразумення: / гора падзелена / паміж вамі, паміж усім вашым родам, каб я / пазнаваў вас, як глыбокі блакіт / адзначае пралеску, белы – / лясную фіялку».

яшчэ ў эпоху росквіту старажытных цывілізацый⁹. А. Дж. Гешэль сцвярджае, што здарэнні, якія для нас застаюцца таямніцай, з Боскай перспектывы маюць свой адвечны сэнс, і любыя працэсы натуральнага свету не пачынаюцца і не праходзяць выпадкова, без прычыны. «Прырода падпарадкавана яго мэтанакіраванай волі, а чалавек, якому падараваны ўдзел у Яго мудрасці, заклікаецца да таго, каб жыць адказна і дапамагаць Богу ў адкупленні свету» [6, s. 87]. Здольнасць перажываць гора і пакуты – такая ж прыкмета людскога роду, як адметны яркі колер – уласцівасць любой з лясных кветак. Больш за тое, менавіта гэтая прыкмета дазваляе Богу бачыць і пазнаваць людзей. У «Красавіку» Ён выяўляе сябе як Той, Хто гаварыў з егіпцянкай Агар і атрымаў ад яе імя *Бог, які бачыць мяне (Бы 16:13)*. Паводле равіністычнай інтэрпрэтацыі, гэта значыць, што Госпад «бачыць прыніжэнне прыніжаных» і спачувае ім, нягледзячы ні на што [17]. Стомлены і раздражнёны, Бог з «Красавіка» непадобны да дасканаласці Бога святога Аўгусціна, Фамы Аквінскага і аўтараў катэхізіса Рымска-Каталіцкай царквы, але ідэя Боскай дасканаласці, як заўважае А. Дж. Гешэль, неўласцівая традыцыі іўдаізму. «Яна народжаная не прафетычнай рэлігіяй, а грэчаскай філасофіяй; гэта лагічны пастулат, а не прамая, непераадольная, першасная рэакцыя чалавека на Яго рэчаіснасць. У дэкалогу Бог не называе Сябе дасканалым – ён кажа, што зрабіў нявольнікаў свабоднымі людзьмі» [1, р. 97–98]. Сапраўды, Бог, Які з’явіўся перад Майсеем, казаў людзям не пра Сваю беззаганнасць, дасведчанасць ці іншыя падобныя пункты царкоўнага катэхізіса, найважнейшымі з іх для Яго былі любоў і спачуванне [6, s. 88]. Аўтэнтычнай біблейскай ідэяй А. Дж. Гешэль называе ўяўленне пра адзінага Бога, Які з’яўляецца першапрычынай касмічнага, сусветнага адзінства: усе створаныя Ім істоты падпарадкоўваюцца ўніверсальным боскім законам і залежаць адна ад адной. Агульная таямніца людзей, зорак, кветак і птушак – гэта таямніца іх існавання. Разам з тым А. Дж. Гешэль лічыць, што звычайнай памылкай было б захапляцца ўзаемазалежнасцю прыроды і чалавека, злівацца з духам адзінства, забываючы пра неабходнасць злучацца з бліжнім у яго болі, забываючы пра любоў і спачуванне, боскія па сваім паходжанні. Лягчэй адчуваць адзінства з прыродай, чым з іншым чалавекам – з *Іншым* экзістэнцыялісцкай філасофіі: дзікуном, хворым, нявольнікам. Але немагчыма любіць усё чалавецтва і весці шчаслівае, аўтэнтычнае жыццё, не палюбіўшы спярша асобных людзей, якімі б недасканалымі яны ні падаваліся [1, р. 100]. Кажучы словамі «Красавіка», ідэя адчаю, які абсалютна немагчыма падзяліць, – гэта ідэя, заснаваная на няздольнасці любіць бліжняга. *Іншыя* – гэта не пекла, але людзі, здольныя трымаць адно аднаго ў пякельным агні, які насамрэч мог бы быць зеленню прыгожага саду. Чалавек павінен шукаць духоўны кантакт з бліжнімі, таму што Бог чакае калі не дасканаласці, то лепшага – прынамсі той любові, на якую здольны Ён Сам.

Нарэшце, у адным з вершаў цыкла «Вечэрня» (*Vespers*) Л. Глюк прапануе ўслухацца ў смелы адказ чалавека Богу і прыродзе.

*Even as you appeared to Moses, because / I need you, you appear to me, not / often, however. I live essentially / in darkness. You are perhaps training me to be / responsive to the slightest brightening. Or, like the poets, / are you stimulated by despair; does grief / move you to reveal your nature? This afternoon, / in the physical world to which you commonly / contribute your silence, I climbed / the small hill above the wild blueberries, metaphysically / descending, as on all my walks: did I go deep enough / for you to pity me, as you have sometimes pitied / others who suffer, favoring those / with theological gifts? As you anticipated, / I did not look up. So you came down to me: / at my feet, not the wax / leaves of the wild blueberry but your fiery self, a whole / pasture of fire, and beyond, the red sun neither falling nor rising – / I was not a child; I could take advantage of illusions*¹⁰ [10, p. 317].

Першая асацыяцыя, якую выклікае ў чытача метафара *выгану ў агні* (поле кветак, залітае чырвонымі промнямі сонца), – гэта знакаміты эпізод з Кнігі Выхаду: з’яўленне Бога (ці анёла Божлага) перад Майсеем у цярновым кусте, які гарэў, але не згараў (*Вых 3:1–6*). Каментуючы гэты фрагмент, А. Дж. Гешэль піша: «Перед абліччам такога дзіўнага факта Майсей сказаў: “Пайду і падзіўлюся на гэту вялікую з’яву, чаму куст не згарае”. На пытанне: “Чаму?” – так і не знайшоўся адказ. Сапраўды, як магчыма, каб свет вытрымліваў боскую прысутнасць? Магчыма, сэнс гэтай з’явы менавіта ў гэтым. З’явілася нешта новае: агонь, які палае, але не паядае. Гэта сведчыла пра новы парадак у адносінах Бога і чалавека,

⁹Г. В. Сініла знаходзіць падобную праблематыку ўжо ў егіпецкіх тэкстах эпохі Сярэдняга царства (XXII–XVI стст. да н. э.): у «Песні Арфіста» і «Гутарцы Расчараванага са сваёй душой» [16, с. 26–27].

¹⁰Нават так, як ты з’явіўся Майсею, бо мне / ты патрэбны, ты з’яўляешся мне, але / не надта часта. Я жыву збольшага / ў цемры. Магчыма, ты вучыш мяне, як быць / чулай на кожны пробліск святла. Ці, як паэтаў, / цябе натхняе адчай, няўжо гора / змушае цябе адкрыць нам сваю натуру? Сёння апоўдні / ў фізічным свеце, якому звычайна ты / дорыш сваё маўчанне, я забралася / на маленькі пагорак над дзікімі чарніцамі, метафізічна / сыходзячы, як на ўсіх маіх шпацырах: ці я зайшла дастаткова далёка, / каб ты мяне пашкадаваў, як часам шкадуеш / тых, хто пакутуе, і адорваеш іх дарамі духу? Як ты і чакаў, / я не паглядела ўгору. Таму ты сышоў да мяне: / да маіх ног, не васковым / лісцем дзікіх чарніц, а сваёй палымянай істотай, цэлым / выганам у агні, а далей – чырвонае сонца не заходзіла і не падымалася... / Я не была дзіцем: я магла пабачыць карысць у ілюзіях’.

а менавіта: каб адкрыць нешта, Ён павінен гэта засланіць, каб падзяліцца сваёй мудрасцю, Ён павінен схаваць сваю моц. Гэта зрабіла адкрыццё магчымым» [6, s. 241–242]. На пытанні, якія задае лірычная гераіня Л. Глюк, таксама не знаходзіцца непасрэдных адказаў, але яна ўпарта працягвае іх задаваць: тут барацьба чалавека з Богам – гэта настолькі ж адданы рэлігійны пошук, наколькі ён быў такім у ноч змагання Якава і анёла. Літаральнае сыходжанне ўніз становіцца метафарай для поўнага ўпадку духу, у якім гераіня чакае з’яўлення Бога, Які б мог пацешыць яе, адказваючы на пытанні, невырашальныя за кошт аднаго толькі людскога розуму. Вяртаючыся да паэтычных дэфініцый С. Т. Кольрыджа, мы можам сцвердзіць, што гэты тэкст прысвечаны сустрэчы не з прыгожым, а з узнёслым, якое дае пачуццё поўнага захаплення і адначасова прымушае адчуць уласную мізэрнасць. Паўтараючы і працягваючы тэму «Красавіка», гераіня выказвае меркаванне, што асноўны матыў Боскага адкрыцця – гэта спачуванне Госпада адчаю, унікальнае пачуццё, па якім Ён пазнае чалавечы род. Але ці існуе сапраўды адкрыццё, ці не з’яўляецца яно выключна ілюзіяй стомленага, няшчаснага чалавека, які быў пазбаўлены радасці дзяцінства і ў дарослым жыцці шукае толькі прыгожых ілюзій? Спрабуючы адказаць на гэта пытанне, чытач вымушаны зноў звярнуцца да ключавой метафары палаючага поля і разгледзець яе не толькі ў кантэксце Кнігі Выхаду, але і ў кантэксце вядомага мідраша пра тое, як патрыярх Аўраам сустрэў Бога і паверыў у Яго. Паводле гэтага таямнічага тэксту, калісьці Аўраам вандраваў па пустыні і ўбачыў палац, які быў асветлены агнём. Здзіўлены, ён міжволі запытаў услых: «Няўжо ў гэтым палацы няма гаспадара?» Тады перад ім з’явіўся Бог і адказаў: «Я гаспадар гэтага палаца» [18, р. 11–12]. Равін Г. Кушнер, адзін з вучняў А. Дж. Гешэля, заўважае, што многія стагоддзі найбольшую цікавасць для яўрэйскіх тэолагаў уяўляла словаспалучэнне *асветлены агнём*. Існавалі дзве найбольш папулярныя яго інтэрпрэтацыі. Згодна з першай, палац з’яў ад святла шматлікіх паходняў і свечак, полымя якіх можна было пабачыць у вокнах. Прыгожы, багаты, добра асветлены будынак сімвалізуе тут свет, які ажыўляе боская прысутнасць. Ён поўны схаванага сэнсу і створаны паводле разумнага, хоць і надзвычай складанага плана, у яго ёсць велічны гаспадар, які прымае мудрыя рашэнні і падтрымлівае парадак [18, р. 12]. Прыхільнікі другой інтэрпрэтацыі сцвярджалі, што сам палац гарэў у агні пажару і Аўраам дзівіўся, што гаспадар не ратуе сваю маёмасць. Бог, Які з’явіўся перад сваім адданым вернікам, дакарыў яго за тое, што ён сам не спрабаваў дапамагчы, нават не падумаў патушыць агонь [19]. У гэтым выпадку адказнасць дзеліцца пароўну паміж Богам і чалавекам, а іх адвечны дыялог ператвараецца не ў дачыненні гаспадара і нявольніка, але ў адносіны дзвюх абсалютна розных істот, якія тым не менш звязаны любоўю і залежаць адна ад адной.

Што ёсць палаючы выган у гэтым паэтычным тэксце? Сведчанне пра іманентную дасканаласць свету ці пра трансцэндэнтны цяжар адносінаў чалавека і Бога? Лірычная гераіня Л. Глюк не мае цвёрдага адказу: сама яна вагаецца паміж тым, каб прызнаць рэдкія, ледзь суцяшальныя з’яўленні Бога рэальнымі і тым, каб назваць іх ілюзіямі і знайсці спакой. Канчатковае вырашэнне гэтай дылемы немагчымае: сутнасць адносінаў чалавека і Бога нельга абмежаваць толькі адной інтэрпрэтацыяй, бо яе можна знайсці ў кожным з двух радыкальна розных поглядаў на свет, на тэкст – як на працягу доўгіх эпох рабілі гэта аўтары Талмуда і іншыя яўрэйскія тэолагі.

Заклучэнне

У зборніку «Дзікі касач» Луіза Глюк паэтычна асэнсоўвае адносіны паміж прыродай, чалавекам і Богам. Яе лірычныя героі, якія разгублена блукаюць па новым Эдэмскім садзе, пераадольваюць адчуванасць ад натуральнага свету, калі ўсведамляюць сябе часткай прыроды; яны перамагаюць свой смутак, калі адраджаюць у сабе любоў і спачуванне і аднаўляюць адносіны з іншымі людзьмі. Нарэшце, яны набліжаюцца да Бога толькі тады, калі прымаюць недасканаласць і парадаксальнасць Яго натуры. Глыбока гуманістычныя ідэі, якія нагадваюць дасведчанаму чытачу пра тэалогію А. Дж. Гешэля, а таксама шматлікія спасылкі на легендарныя і рэлігійныя тэксты яўрэйскай традыцыі дазваляюць лічыць вершы Л. Глюк часткай багатай, жывой і яскравай літаратурнай спадчыны іўдаізму.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Heschel A.J. *Between God and man: an interpretation of Judaism*. New York: Simon & Shuster; 1997. 304 p.
2. Уотсон П. *Эпоха нуэты*. Москва: Эксмо; 2017. 784 с.
3. Morris D. *The poetry of Louise Glück: a thematic introduction*. Columbia: University of Missouri Press; 2006. 288 p.
4. Рагачэўская МС. Пошукі эстэтычнага ідэала ў сучаснай інтымнай лірыцы паэтак-жанчын Беларусі і ЗША (на прыкладзе вершаў Р. Баравіковай, В. Аксак, Л. Глюк, Дж. Грэм). У: Баранова НП, редактор. *Матэрыялы ежгоднай навуковай канферэнцыі прэподавателёў і аспірантаў універсітэта; 21–22 апреля 2009 г.; Мінск, Беларусь. Частка 5*. Мінск: МГЛУ; 2009. с. 88–91.

5. Рагачэўская МС. На стыку веры і любові: паэзія В. Куртаніч і Л. Глюк. У: Лаўшук СС, рэдактар. *Творчасць Івана Навуменкі: славянскі, еўрапейскі, сусветны кантэкст. Матэрыялы Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі (да 85-годдзя з дня нараджэння народнага пісьменніка Беларусі акадэміка І. Я. Навуменкі); 16 лютага 2010 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: Права і эканоміка; 2010. с. 380–388.
6. Heschel AJ. *Bóg szukający człowieka*. Kraków: Wydawnictwo Esprit; 2015. 544 s.
7. Shaw P. *The sublime*. Abingdon: Routledge; 2005. 184 p.
8. Miłosz C. *Abecadło*. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 2010. 388 s.
9. Żurowski M. *Szkola Genewska w krytyce. Antologia*. Warszawa: PWN; 1998. 368 s.
10. Glück L. *Poems 1962–2012*. New York: Farrar, Straus and Giroux; 2012. 656 p.
11. Кипервассер Р. *Метаморфозы любви и смерти в талмудических текстах*. Москва: Мосты культуры; 2012. 240 с.
12. Heschel AJ. *Prorocy*. Kraków: Wydawnictwo Esprit; 2014. 864 s.
13. Сініла ГВ. *Біблія як феномен культуры і літаратуры. Частка 2. Духовны і мастацкі свет Торы. Кніга Зыходу*. Мінск: Беларуская навука; 2004. 612 с.
14. Marshall JW. *Parables of war: Reading John's Jewish apocalypse*. Ontario: Wilfried Laurier University Press; 2001. 258 p.
15. Goulder DM. *Midrash and lection in Matthew*. Eugene: Wipf and Stock Publishers; 2004. 546 p.
16. Сініло ГВ. *Экклесіаст і яго рэцэпцыя ў міравой культуры. Частка 1. Предтечи, поэтика, религиозные интерпретации*. Мінск: БГУ; 2012. 220 с.
17. Kadari T. *Hagar: Midrash and Aggadah. Jewish women's archive* [Internet; cited 2019 June 30]. Available from: <https://jwa.org/encyclopedia/article/hagar-midrash-and-aggadah>.
18. Kushner HS. *The Book of Job: when bad things happened to a good person*. New York: Schocken Books; 2012. 224 p.
19. Jacobson YY. *The burning palace – insight and commentary* [Internet; cited 2019 June 30]. Available from: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/59473/jewish/The-Burning-Palace.htm.

References

1. Heschel AJ. *Between God and man: an interpretation of Judaism*. New York: Simon & Shuster; 1997. 304 p.
2. Watson P. *Epokha pustoty* [The age of nothing]. Moscow: Eksmo; 2017. 784 p. Russian.
3. Morris D. *The poetry of Louise Glück: a thematic introduction*. Columbia: University of Missouri Press; 2006. 288 p.
4. Ragachjewska MS. [Search for an aesthetic ideal in the modern intimate poetry of Belarusian and American female poets (as exemplified in the poems by R. Baravikova, V. Aksak, L. Glück, J. Graham)]. In: Baranova NP, editor. *Materialy ezhegodnoi nauchnoi konferentsii prepodavatelei i aspirantov universiteta; 21–22 aprelya 2009 g.; Minsk, Belarus'. Chast' 5* [The materials of the annual scientific conference, 2009 April 21–22; Minsk, Belarus. Part 5]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2009. p. 88–91. Belarusian.
5. Ragachjewska MS. [On the cusp of faith and love: poetry of V. Kurtanich and L. Glück]. In: Lawshuk SS, editor. *Tvorchasc' Ivana Navumenki: slavyanski, ewropejski, susvetny kantjeksst. Matjeryjaly Rjespublikanskaj navukovaj kanferjencyi (da 85-goddzja z dnja narodzhennja narodnaga pis'mennika Belarusi akademika I. Ja. Navumenki); 16 ljutaga 2010 g.; Minsk, Belarus'* [Creative works of Ivan Navumienka: Slavic, European, worldwide context. The materials of the Republican scientific conference (dedicated to the 85th anniversary of Belarusian people's writer and academician I. J. Navumienka); 2010 February 16; Minsk, Belarus]. Minsk: Prava i ekanomika; 2010. p. 380–388. Belarusian.
6. Heschel AJ. *Bóg szukający człowieka*. Kraków: Wydawnictwo Esprit; 2015. 544 s.
7. Shaw P. *The Sublime*. Abingdon: Routledge; 2005. 184 p.
8. Miłosz C. *Abecadło*. Kraków: Wydawnictwo Literackie; 2010. 388 s.
9. Żurowski M. *Szkola Genewska w krytyce. Antologia*. Warszawa: PWN; 1998. 368 p.
10. Glück L. *Poems 1962–2012*. New York: Farrar, Straus and Giroux; 2012. 656 p.
11. Kipervasser R. *Metamorfozy lubvi i smerti v talmudicheskikh tekstakh* [Metamorphoses of love and death in Rabbinic texts]. Moscow: Mosty kultury; 2012. 240 p. Russian.
12. Heschel AJ. *Prorocy*. Kraków: Wydawnictwo Esprit; 2014. 864 s.
13. Sinila GV. *Biblija jak fenomen kul'tury i litaratury. Chastka 2. Duhowny i mastacki svet Tory. Kniga Zyhodu* [The Bible as a literary and cultural phenomenon. Part 2. The spiritual literary world of the Torah. The book of Exodus]. Minsk: Belaruskaja navuka; 2004. 612 p. Belarusian.
14. Marshall JW. *Parables of war: Reading John's Jewish apocalypse*. Ontario: Wilfried Laurier University Press; 2001. 258 p.
15. Goulder DM. *Midrash and lection in Matthew*. Eugene: Wipf and Stock Publishers; 2004. 546 p.
16. Sinilo GV. *Ekklesiast i ego retseptsija w mirovoi kul'ture. Chast' 1. Predtechy, poetika, religioznye interpretatsii* [Ecclesiastes and its reception in world culture. Part 1. Precursors, poetics, religious interpretation]. Minsk: Belarusian State University; 2012. 220 p. Russian.
17. Kadari T. *Hagar: Midrash and Aggadah. Jewish women's archive* [cited 2019 June 30]. Available from: <https://jwa.org/encyclopedia/article/hagar-midrash-and-aggadah>.
18. Kushner HS. *The Book of Job: when bad things happened to a good person*. New York: Schocken Books; 2012. 224 p.
19. Jacobson YY. *The burning palace – insight and commentary* [cited 2019 June 30]. Available from: https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/59473/jewish/The-Burning-Palace.htm.

УДК 811.161.1'367'0

ВВОДНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В РУССКОМ ЭПИСТОЛЯРНОМ ТЕКСТЕ 1700–1710-х гг.: ПРОБЛЕМА СИНТАКСИЧЕСКОЙ КВАЛИФИКАЦИИ

О. В. ЗУЕВА¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассмотрена проблема определения синтаксического статуса конструкций с модально-оценочным значением в русскоязычных эпистолярных текстах первых десятилетий XVIII в. в свете изучения вопросов об эволюции категории вводности в истории русского языка и формальном выражении этой категории. Описаны функционально-семантические группы конструкций. Показано, что на данном хронологическом срезе для синтаксической организации выбранного типа дискурса характерно употребление как вводных конструкций, так и не принадлежащих к ним оборотов с модально-оценочным значением, причем в количественном и частотном отношении вторые значительно преобладают. Установлено, что ряд единиц допускают различную синтаксическую интерпретацию в силу формальных связей с другими компонентами высказывания, грамматической омонимии и принципиальной невозможности реконструировать коммуникативное намерение автора текста. Сделан вывод о необходимости изучения формально-грамматических характеристик модально-оценочных конструкций в русском языке донационального периода в целях уточнения их синтаксического статуса.

Ключевые слова: вводные конструкции; синтаксическая квалификация; модально-оценочное значение; функционирование; эпистолярный текст; русский язык; XVIII век.

Образец цитирования:

Зуева ОВ. Вводные конструкции в русском эпистолярном тексте 1700–1710-х гг.: проблема синтаксической квалификации. *Журнал Белорусского государственного университета. Филология*. 2019;3:49–59.

For citation:

Zuyeva VU. Parenthetical constructions in the Russian epistolary text of 1700–1710s: the problem of syntactic qualification. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:49–59. Russian.

Автор:

Ольга Владимировна Зуева – кандидат филологических наук; заведующий кафедрой русского языка филологического факультета.

Author:

Volha U. Zuyeva, PhD (philology); head of the department of Russian language, faculty of philology.
zuyeva.volha@gmail.com

ПАБОЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў РУСКІМ ЭПІСТАЛЯРНЫМ ТЭКСТЕ 1700–1710-х гг.: ПРАБЛЕМА СІНТАКСІЧНАЙ КВАЛІФІКАЦЫІ

В. У. ЗУЕВА^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разгледжана праблема вызначэння сінтаксічнага статусу канструкцый з мадальна-ацэначным значэннем у рускамоўных эпістэлярных тэкстах першых дзесяцігоддзяў XVIII ст. у святле вывучэння пытанняў пра эвалюцыю катэгорыі пабочнасці ў гісторыі рускай мовы і фармальнае выражэнне гэтай катэгорыі. Апісаны функцыянальна-семантычныя групы канструкцый. Паказана, што на дадзеным храналагічным зрэзе для сінтаксічнай арганізацыі абранага тыпу дыскурсу характэрна ўжыванне як пабочных канструкцый, так і зваротаў з мадальна-ацэначным значэннем, якія не адносяцца да пабочных, прычым у колькасным і частотным плане апошнія значна пераважаюць. Устаноўлена, што шэраг адзінак дапускаюць розную сінтаксічную інтэрпрэтацыю праз наяўнасць фармальных сувязей з іншымі кампанентамі выказвання, граматычнай аманіміі і прынцыповай немагчымасці рэканструяваць камунікатыўны намер аўтара тэксту. Зроблены высновы пра неабходнасць вывучэння фармальна-граматычных характарыстык мадальна-ацэначных канструкцый у рускай мове данацыянальнага перыяду з мэтай укладання іх сінтаксічнага статусу.

Ключавыя словы: пабочныя канструкцыі; сінтаксічная кваліфікацыя; мадальна-ацэначнае значэнне; функцыянаванне; эпістэлярны тэкст; руская мова; XVIII стагоддзе.

PARENTHETICAL CONSTRUCTIONS IN THE RUSSIAN EPISTOLARY TEXT OF 1700–1710s: THE PROBLEM OF SYNTACTIC QUALIFICATION

V. U. ZUYEVA^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The problem of determining of the syntactic status of constructions with an evaluation modal meaning in the Russian epistolary texts of the first decades of the 18th century is considered. This problem is connected with studying of the evolution of the parenthetical category in the history of the Russian language and studying of the formal expression of this category. Functional and semantic groups of constructions are described. It is shown that in this chronological period the syntactic organization of the selected type of discourse is characterized by using both parenthetical constructions and non-related phrases with an evaluation modal meaning. Such phrases are significantly more quantitative and frequency prevailing. It has been established that many units allow different syntactic interpretations due to formal connections with other components of the statement, grammatical homonymy and inability to reconstruct the communicative intention of the author of the text in principle. The need to study formal and grammatical characteristics of modal and evaluative constructions in the Russian language of the pre-national period in order to clarify their syntactic status is concluded.

Keywords: parenthetical constructions; syntactic qualification; evaluation modal meaning; functioning; epistolary text; Russian language; 18th century.

Введение

Вводные конструкции являются средством построения высказывания, служащим для выражения известного ряда модально-оценочных значений. Изучение вводных единиц в диахроническом аспекте позволяет проследить процесс выделения компонентов структуры предложения, грамматически не связанных или имеющих ослабленную связь с другими компонентами; зафиксировать появление новых вводных конструкций вследствие усиления у слов и выражений оценочного компонента значения, утраты связи с обозначаемым вне данного контекста понятием и изменения морфологических свойств; описать преобразования формальной и семантической организации предложения.

Состав и функционирование вводных конструкций в текстах древне- и старорусского периодов и ранее привлекали внимание ученых. В исследованиях 1950–60-х гг. показано, как исторически формировалась категория вводности. В. А. Ицкович обращает внимание на то, что в древнейших памятниках

объем разрядов крайне узок, а, например, в текстах деловой письменности XII–XIII вв. вводные конструкции отсутствуют [1; 2]. Ученый заключает, что первые зафиксированные вводные слова служат для установления числовой последовательности частей изложения, указания на источник сообщения [1, с. 64, 76]. О. А. Черепанова уточняет данный вывод, подчеркивая, что древнейшими словами, употребляемыми как вводные, являются предложно-падежные формы *во истину* и *по истине*, глаголы *мню* и *рече* [3, с. 6]. В работах Н. Ю. Павловской установлено, что все основные функционально-семантические типы вводных конструкций, представленные в синтаксисе современного русского языка, сложились еще в позднюю старорусскую эпоху. Исследователь представляет модель процесса формирования вводных единиц, заключающегося в лексико-семантической конденсации частей высказывания и их модализации, а также в изменении способа организации высказывания (сложноподчиненных предложений, конструкций с прямой речью и предложений с обстоятельственными распространителями) [4; 5]. Этот процесс продолжается и в позднейшие периоды развития русского языка, являя собой, очевидно, универсальные закономерности развития экспрессивных синтаксических конструкций, у которых модальное значение начинает преобладать над понятийным.

Лингвисты обращались к изучению состава и функционирования вводных единиц в текстах различных стилей и жанров XVIII–XX вв., исследовали историю отдельных вводных слов [6–9]. Так, В. А. Глухова и Р. А. Каримова на материале литературных произведений середины XVIII – начала XIX в., С. О. Глушакова на материале научных текстов середины XVIII – XX в. приходят к общему выводу о повышении интенсивности употребления вводных слов начиная с середины XVIII в. Исследовав поэтические тексты от М. В. Ломоносова до М. Ю. Лермонтова, Н. В. Патроева заключила, что этот рост связан с «усилением элементов аналитизма в грамматическом строе русского языка и усилением личностного начала в литературном дискурсе» [10, с. 183].

При несомненной разработанности вопроса об эволюции вводных конструкций в истории русского языка, на наш взгляд, недостаточно освещенной остается проблема выделения критериев, достаточных для однозначной квалификации в письменном памятнике той или иной единицы как вводной. Безусловно, исследователями приводятся такие основания, как особый порядок слов, приводящий к синтаксической изоляции единицы, вытеснение оценочным значением собственно понятийного. Однако возникает вопрос: всегда ли контекст снимает грамматическую омонимию вводной конструкции и члена предложения (прежде всего это касается обстоятельств, выраженных наречиями и предложно-падежными формами) и не проецирует ли современный читатель свою языковую компетенцию на источник? Этой проблеме и посвящена данная статья.

Мы ограничимся текстами двух первых десятилетий XVIII в., принадлежащими к жанру частных писем бытового и делового характера, дающими образцы обиходно-бытовой речи названного периода. В заявленном аспекте вводные слова до сих пор специально не изучались (в работах В. А. Ицковича, наряду с другими источниками, анализировались только письма Петра I). В начале XVIII в. в русской речи активно возникали новые явления, которые становились характерными для того или иного вида дискурса, поэтому возникла следующая **гипотеза**: в бытовых и деловых письмах Петровской эпохи представлены вводные слова и выражения, свойственные русской речи первых десятилетий XVIII в., среди которых есть жанровые формулы; интерпретация ряда слов и выражений как вводных затруднительна вследствие невозможности реконструировать установку автора речи и интонационный рисунок предложения; рассмотрение текстов первых десятилетий XVIII в. должно выявить некоторую динамику в составе вводных конструкций и в их употреблении.

Цель исследования – установление состава, семантики и особенностей функционирования вводных конструкций и отграничение их от синонимичных им оборотов с модально-оценочным значением, имеющих формальную связь с остальными членами предложения, а также от конструкций переходного типа в частных письмах, написанных на русском языке, первых двух десятилетий XVIII в.

Задачи исследования: определение перечня единиц, представленных в синтаксисе эпистолярной обиходно-бытовой речи начала XVIII в. в качестве вводных; описание модально-оценочных конструкций переходного типа или в принципе не допускающих интерпретации как вводных; характеристика отдельных единиц, история употребления которых показывает значительные изменения в их лексико-грамматической семантике и функционировании.

Материалы и методы исследования

Источники языкового материала – частно-бытовые и частно-деловые письма 1700–1720-х гг., а именно переписка представителей элиты (Петра I, его жены Екатерины Алексеевны, сына Алексея Петровича, герцогини Курляндской Анны Иоанновны) и письма из архивных фондов русских помещиков. Все они сопоставлялись с письмами архиепископа Димитрия Ростовского и письмами к нему различных

лиц, однако специфика стиля этих посланий – сочетание элементов церковнославянского, украинского, латинского, русского языков – не позволяет рассматривать их в одном ряду с памятниками собственно русского языка начала XVIII в., к которым относится основной корпус источников.

Все письма изучались по изданиям XIX–XXI вв. (см. перечень сокращений). Приводимые далее языковые примеры сопровождаются указанием автора, года, источника, номера текста и страницы. Сохранены орфография и пунктуация, представленные в публикациях, даже если предпринятая издателями расстановка знаков препинания очень спорная (это касается источников XIX в.).

Всего проанализировано 435 писем, написанных на русском языке в 1700–1710-х гг. В них обнаружено около 80 разных конструкций с модально-оценочным значением. В письмах Димитрия Ростовского и адресованных ему посланиях (всего изучено 85 текстов) выявлено немногим более 20 разных конструкций с указанным значением. Почти все они встречаются в письмах, относящихся к основному анализируемому корпусу. Выражения, различающиеся по грамматическому оформлению при тождестве лексического наполнения, мы подсчитывали отдельно, например: *сама знаешь – какь сама знаешь – сама знаешь, что*. Считаем такой подход обоснованным в силу того, что вводные единицы выделялись из множества конструкций, передающих отношение автора к сообщению. Многие слова и выражения высокочастотны (*слава Богу, дай Боже, пожалуй, чаю* и др.). Подчеркнем, что понятие «конструкция с модально-оценочным значением» более широкое, чем понятие «вводная конструкция»: второе соотносится с первым, как гипоним с гиперонимом. В проанализированных контекстах однозначно квалифицировать как вводные можно лишь 19 слов и выражений (их список приводится ниже). Все остальные зафиксированные нами слова и сочетания слов с модально-оценочным значением могут быть интерпретированы или как члены предложения, или как части сложных предикативных конструкций. Есть ряд единиц, которые абсолютно тождественны вводным в смысловом отношении и лексическом выражении, но грамматически они связаны с другими словами в предложении и потому вводными не являются. Приведем типичные примеры из писем: *чаю* как вводное слово и как сказуемое в главной части сложного предложения (*чаю, что...*); *дай Боже* как вводное предложение и как главный член оппозитивного предложения в устойчивой конструкции «*дай Боже* + инфинитив» и др.

Главный семантический признак вводных слов заключается в том, что они «всегда так или иначе характеризуют сообщаемое с позиций говорящего, выражают отношение говорящего к сообщаемому», синтаксические связи этих единиц с какими-либо членами предложения отсутствуют [11, с. 230]. Данная характеристика не отграничивает вводные конструкции от тех частиц, которые традиционно не относят к вводным единицам (например, *авось*). Вводные единицы маркируются особой интонацией вводности, и именно этим свойством они отличаются от частиц. Указанный признак системно выражается в пунктуации современных текстов, но не в пунктуации источников начала XVIII в. Интонационный рисунок фразы нередко может только угадываться или предполагаться современным читателем по аналогии с восприятием актуально звучащей фразы. Но уместна и корректна ли эта аналогия? При анализе слов, которые можно интерпретировать как вводные, нужно опираться на семантический и структурный критерии, т. е. на наличие/отсутствие у той или иной единицы особого модального значения, а также на явное нарушение синтаксических связей в предложении при попытке включить данную единицу в структурную схему в качестве главного или второстепенного члена. Вводные единицы, по известному выражению В. В. Виноградова, находятся «в иной грамматической плоскости по сравнению со всеми другими элементами высказывания» [12, с. 725], и для достоверных выводов это явление из иной плоскости должно быть однозначно эксплицировано, а не предполагаться при той или иной интерпретации контекста.

В исследовании использовались методы контекстного анализа, направленной выборки, функционально-семантического анализа.

Результаты и их обсуждение

Выявленные в письмах двух первых десятилетий XVIII в. конструкции с модально-оценочным значением (среди которых есть вводные единицы, слова и выражения, сохраняющие синтаксические связи с членами предложения) распределены нами по следующим функционально-семантическим группам (классификация проведена согласно [11, с. 230–231]).

1. Выражение субъективного отношения, эмоциональных, интеллектуальных оценок самого говорящего (*слава Богу; божией помощью; по своей милости; сожалеть, что...; истинно; ей; правда; чаю; надюсь* и др.). Данная группа самая многочисленная, в ней представлено большое количество выражений, регулярно используемых в переписке разных лиц.

2. Значение акцентирования, привлечение внимания собеседника (*сама знаешь, для Бога, пожалуй, почитай* и др.). Выражения повторяются в разных текстах; употребление глагола *пожалуй* и предложно-падежной формы *для Бога* встречается весьма часто, так как в письмах постоянно эксплицируется ситуация просьбы.

3. Отношение к стилю, манере речи, характеру и способу изложения (*единымъ словомъ сказать, что...* – единственный пример в данной группе).

4. Указание на связи, отношения и зависимости (*первое, что...; а именно; впротчемъ; итакъ; на примѣръ*). Примеры, кроме *впротчемъ* и *итакъ*, единичны.

5. Указание на источник, отнесенность к автору речи (*сказываютъ; дѣламъ знатно; по темъ словамъ знатно, что...; по старой пословице*). Все примеры единичны.

Подавляющая часть данных слов и выражений имеет формальные и смысловые связи с членами предложений, поэтому эти обороты не являются вводными, например: *...всемилютивый Господь неописанную побѣду надъ неприятелемъ намъ сего дня даровати изволилъ, единымъ словомъ сказать, что вся непъриятельская сила на голову побиты* (1709, Петр I; ПРГ-1, № 12, с. 9); *...а я чаю, что изволили запамтовать...* (1717, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 211, с. 158); *Правѣда сказать, что диковинка будетъ, какъ отдѣлаецца!* (1719, Петр I; ПРГ-1, № 123, с. 88) и др. К данной группе относятся выражения со стержневым словом – глаголом, который управляет второстепенным членом или от которого ставится вопрос к придаточной изъяснительной части; реже конструкция входит в придаточную присоединительную часть. В собранном нами материале большинство выражений данной группы соотносимы с синонимичными им конструкциями, которые функционируют в текстах писем как вводные: *Мы чаемъ завѣтра въ путь свой, ежели Богъ изволитъ, итить* (1715, Петр I; ПРГ-1, № 60, с. 41) – формально придаточная условия; *...понеже я въ будущую недѣлю конечно поѣду, Богъ волитъ, въ Нарву* (1708, Петр I; ПРГ-1, № 8, с. 6) – вводное предложение; *...и надѣюсь, что вы, батюшка мой, извѣстны...* (1718, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 117, с. 84) – сложноподчиненное предложение; *...которые мои (вѣсти), надѣюсь, уже симъ временемъ къ вашей милости дошли* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 148, с. 112) – вводное слово.

Интерес представляют предложения с эксплицированной, но нарушенной (по крайней мере, для носителя современного русского языка) грамматической связью. Эти отступления не единичны и касаются употребления устойчивого выражения *дай Боже* в следующих двух типах конструкций:

- предложения типа *Дай Боже скоряя нынешние дни прошли* (1717, Петр I; ПРГ-1, № 100, с. 72). Очевидно, здесь пропущен союз *чтобы* (ср. реализацию схемы *Дай Боже, чтобы...* в письмах 1712–1717 гг. Петра I № 45, 67, 77, 99 и др.). Встречаются примеры отсутствия союза: *Дай, Боже! счастливо было вручено і вашей милости во здоровье кушать* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 130, с. 95); *...однако когда положили свое намѣрение, дай Боже! оное исполнилось, і къ намъ счастливо-бъ воротились* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 140, с. 104). Возможно, здесь представлена грамматическая особенность разговорной речи начала XVIII в.: выражение *дай Боже* в подобных примерах не является вводным, оно используется в значении частицы *бы* в оптативных предложениях.

Приведем еще один пример: *...дабы вамъ временно успѣть къ разрѣшению вашего бремени, что дай Боже счастливо окончилось!* (1714, Петр I; ПРГ-1, № 56, с. 38). Фразеологизированная придаточная присоединительная *что дай Боже* обычна для писем, например: *...і чаемъ по двухъ или трехъ неделехъ васъ видетъ, что дай Боже!* (1709, Петр I; ПРГ-1, № 14, с. 10). Но в данном случае мы видим нарушение грамматической связи, потому что, с одной стороны, от выражения *дай Боже* зависит дополнение *что*, а с другой – это выражение функционирует как частица *бы*;

- предложения типа *Такожъ посылаю... помаранцовъ и другихъ овощей... и желаю – дай, Боже! вамъ оное употреблять во здравие* (1714, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 205, с. 154); *...тебя Государя поздравляю, желая, дай Боже, сколко на земли Россию побѣдами прославиль, чтобъ на мори сугубо прославити изволилъ* (1714, Алексей Петрович; ПАП, № 126, с. 72); *Поздравляю, дарагой братецъ, въ день рождения Вашего Высочества, и желаю, дай Боже, и впредь много такихъ дней видетъ въ радости* (1718, Анна Иоанновна; ПРГ-3, № 21, с. 32). В таких предложениях словосочетания *употреблять во здравие, видетъ в радости*, а также целая придаточная часть одновременно зависят и от глагола *желаю*, и от устойчивого выражения *дай Боже*. Отметим, что пожелания, реализующие схему «*дай Боже* + инфинитив», широко представлены в письмах (например, Екатерины Алексеевны от 1719 г. № 130, 150, 154 и др.).

Пример конструкции сходного типа: *...нынѣ съ часъ на часъ ожидаю отъ вашей милости другихъ, дай Боже! приятнѣйшихъ вѣдомостей* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 151, с. 115). Словосочетание *приятнѣйшихъ вѣдомостей* зависит одновременно и от глагола *ожидаю*, и от выражения *дай Боже*; словосочетание *приятнѣйшихъ вѣдомостей* не является здесь уточняющим членом предложения (т. е. его нельзя истолковать как «другие, на сей раз приятные»), потому что, судя по контексту, адресат, т. е. Петр I, ранее сообщал о победе под Нарвой, и теперь адресант ожидает новых приятных известий.

Конечно, можно попытаться интерпретировать вышеприведенные предложения как бессоюзные при постановке соответствующей пунктуации: *...и желаю: дай, Боже! вамъ оное употреблять во здравие...; ...тебя Государя поздравляю, желая: дай Боже...* Но в этом случае, на наш взгляд, возникает

искусственная интонация. Типичное пожелание в письмах начала XVIII в. выражается или оборотом «желаю + инфинитив», или оборотами «дай Боже + инфинитив», «дай Боже + В. п. сущ.», «дай Боже + Р. п. сущ.», и в описываемых примерах наблюдается именно их интерференция. Кроме того, привести в предложение *Ожидая от вашей милости других, дай Боже! приятнейших вьдомостей* интонацию бессоюзного предложения вообще невозможно.

Таким образом, данные конструкции с двумя управляющими компонентами, не являющимися однородными членами, иллюстрируют явное грамматическое нарушение – избыточность одного из компонентов структурной схемы. Устранение формальной связи и превращение синтаксических единиц в вводную придает таким предложениям четкую грамматическую скоординированность.

Частотность использования в письмах различных конструкций, сохраняющих грамматическую связь с другими членами предложения, в исследованном материале выше, чем частотность синонимичных изолированных конструкций. Исключение – устойчивое выражение *слава Богу*, которое отмечено в единственном письме при изъяснительной придаточной: *Слава Богу, что здорово в рожденьи матери было* (1703, Петр I; ПРГ-1, № 1, с. 3). Его же функционирование в текстах в качестве вводного слова весьма активно, что поддерживается включением его в формулу сообщения адресанта о себе, регулярно встречающуюся в письмах предыдущей (старорусской) эпохи.

Обратимся к тем словам и выражениям, которые или явно не имеют связи с другими словами в предложении, или допускают двоякую интерпретацию (как имеющие эту связь или нет). Среди таких единиц мы выделяем следующие группы.

1. Слова и выражения, функционирующие как вводные. Это, как указывалось выше, немногочисленная группа в нашем корпусе, состоящая из 19 единиц: *истинно, во истинну, правда, чаю (чаем), я чаю (чаю я), мною, почитаю, надюсь, знать, на примѣръ, ей (ей-ей), по старой пословице, Богъ во-литъ, дастъ Богъ, дай Боже, дасть Богъ, слава Богу, славлю Бога, благодарить Бога*¹.

«Линейное» включение данных слов и выражений в предложение нарушает его грамматическую структуру, например: *...и а ей гсдръ моі братац не мого узрѣти противу твоего великого жалованиа* (без точной даты; ИНРЯ, № 90, с. 61); *Итако сею, мною, николи у насъ бывшею викторією вамъ поздравляемъ* (1714, Петр I; ПРГ-1, № 56, с. 37); *А бошой шлюсь-боť... до вашего – дай, Боже! – счастливого сюда прибытия спускать не будемъ* (1717, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 216, с. 161).

Слова *ей, ей-ей, истинно, во истинну, на примѣръ, почитаю*, выражения *славлю Бога и благодарить Бога* в проанализированном корпусе употреблены исключительно в функции вводных. В единственном письме отмечен оборот, указывающий на источник информации: *...также чтобъ зъ добромъ возвратитца по старой пословице: хотя не скоро да здорова* (1718, Петр I; ПРГ-1, № 112, с. 80).

Отдельно отметим слово *авось*: *зѣло желаю васъ видѣть здѣсь; авось могу і въстрѣтити* (1717, Петр I; ПРГ-1, № 84, с. 59). В современном русском языке эта частица не используется в качестве вводного слова. Но какова ее роль в языке второго десятилетия XVIII в.? Ответа, на наш взгляд, нет.

Все остальные слова и устойчивые выражения данной группы, сохраняя модально-оценочное значение, являются также членами предложения или образуют предикативную часть сложного предложения фразеологизированной структуры. Сравним функционирование в трех контекстах слова *правда* со значением убеждения, уверенности в чем-либо: *Правда, что сия вѣдомость мнѣ не беспечална* (1717, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 219, с. 164); *А что пишете... і то правда; всего более 5 въ день не пью* (Петр, 1717; ПРГ-1, № 100, с. 72); *...ибо сего мѣсяца въ 27 день швецкого шаутбенахта Нилсона Эрениелта... у Ангута близъ урочища Рилаксъ-Оуень взяли; правда, какъ у насъ въ сію войну, такъ и у алиртовъ съ Оранцією много не толко генераловъ, но и вѣлтмаршаловъ брано, а влагмана ни единого* (1714, Петр I; ПРГ-1, № 56, с. 37). Только в последнем примере это слово является вводным, так как не имеет эксплицированной формальной связи с другими компонентами предложения.

Выражение *благодарить Бога* встретилось в единственном письме: *...которой нынѣ отъ болѣзни своей, благодарить Бога, совсѣмъ уже выздоровѣлъ* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 137, с. 102). При этом в письмах представлены синонимичные выражения *благодаря Бога, благодарение Богу воздавъ, по отданіи достойного Богу благодарения, по благодарении Богу*, объединенные общим модальным значением.

2. Наречия (в том числе сочетание союза и наречия) и **предложно-падежные формы**, которые допускают **двоякую интерпретацию** – или как членов предложения, или как вводных элементов – в зависимости от наделения высказывания тем или иным смыслом. По большому счету, тексты начала

¹Подчеркнем, что мы ограничиваемся выбранной группой частных писем и анализируем употребление в них вводных единиц, не делая выводов об их составе в письменном русском языке начала XVIII в. Так, в исследовании О. А. Черепановой приведен пример из делового письма Петра I своему сподвижнику Р. Х. Боуру (1708): *И повидимому оной неприятель правится к Чирикову или Кричеву* [3, с. 8]. *Повидимому* – вводное слово, известное в русском языке уже в конце XVII в. (СРЯ XI–XVII, т. 15, с. 158). Однако в изученных нами частных письмах эта единица не была обнаружена вообще.

XVIII в. являют неснятую омонимию из-за отсутствия в них пунктуационного оформления разных интонационных рисунков. Это наиболее интересная группа примеров, иллюстрирующих живой процесс кристаллизации вводных слов и выражений, свойственный и началу XVIII в. Здесь представлены следующие единицы:

впротчемъ, въ протчемъ – слово встречается только в заключительной части писем и служит для экспликации завершенности текста: *...а въпротчемъ, славлю Бога, здоровъ* (1716, Петр I; ПРГ-1, № 61, с. 42); *Впротчемъ, отъ сердца желаю счастливого вашего сюда прибытія* (1715, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 209, с. 156); *Остаюсь впротчемъ и есмь Анна – кланяюсь* (без указания даты, Анна Иоанновна; ПРГ-3, № 1, с. 1.); *В протчемъ пребываю вам моему гсдрю отцу накорнымъ слугою* (без указания даты; ИНРЯ, № 49, с. 43) и др. Согласно Словарю русского языка XVIII в., первое значение слова *впрочем* – ‘нареч. *Что касается до прочего, остального*’ (СРЯ XVIII, вып. 4, с. 117). В приведенных примерах явно представлено именно это значение, но в словаре нет пометы о синтаксической роли названной единицы. Словарь фиксирует также употребление наречия *впрочем* в функции вводного слова ‘между прочим, кстати сказать’ (СРЯ XVIII, вып. 4, с. 118). Но в письмах реализуется иное модальное значение – обобщение, указание на место высказывания в строе текста. Семантических оснований для связи сказуемого со словом *впротчемъ* в предложениях нет (*желаю впротчемъ? пребываю в протчемъ? остаюсь впротчемъ?*). В письме Димитрия Ростовского Стефану Яворскому есть сходный пример: *Прочее же не дѣя трудовъ вашему архиерейству, паки и паки кланяюсь низко* (1708; ДР, с. 141). Здесь употреблена другая лексема – однокоренное наречие *прочее*, одно из значений которого в старорусском языке ‘в конечном итоге, наконец’ (СРЯ XI–XVII, вып. 20, с. 285). Как функционирует здесь наречие *прочее* – как обстоятельство или как вводное слово? Вспомним известную сложность (а в ряде контекстов и искусственность) разграничения наречия *наконец* и вводного слова *наконец* в современной русской речи. То же, на наш взгляд, касается и употребления лексемы *въпротчемъ*, поэтому мы относим ее к конструкциям переходного типа;

• **итакъ** (*итакъ, и такъ*) ‘союз. Употр. в начале предложения, содержащего вывод из предыдущего; следовательно, таким образом’ (СРЯ XVIII, вып. 9, с. 171). В изученных письмах данное слово реализует или значение, тяготеющее к значениям наречия *поэтому* и союза *так что* в современном русском языке, или обобщающее значение ‘таким образом’. Однако эти значения трудно разграничиваются: (о свадебной церемонии) *...а отправляли въ дому каролевы польской. Итакъ малодю невѣскою вамъ поздравляю* (1711, Петр I; ПРГ-1, с. 19, № 26), т. е. «поэтому / так что поздравляю...» или «таким образом / итак, поздравляю...»; *...а мы сего моменту подыдемся отсель на сикурсъ датскимъ. И тако на сей недѣли чаемъ быть бою...* (1712, Петр I; ПРГ-1, № 41, с. 27), т. е. «поэтому чаем...» или «таким образом, чаем...». На современного читателя неизбежно влияет его речевая компетенция, относящая слово *итакъ* к вводным, однако это не может быть ни доказано, ни опровергнуто контекстом. Употребление данного слова мы тоже относим к переходному типу конструкций;

• **конечно** – это слово часто встречается в письмах Петра I: *...понеже я въ будущую недѣлю конечно поѣду, Богъ волишь, въ Нарву* (1708, Петр I; ПРГ-1, с. 6, № 8); *...і ежелибъ севоднишний противной вѣтръ не помѣшалъ, то-бъ конечно сегожъ дни былъ въ Элзенворсъ* (1713, Петр I; ПРГ-1, № 50, с. 33); *Того для положили, чтобъ сего дня, какъ возможно, далеко отойти отсюда, а завѣтро конечно къ преспективѣ дойти* (1714, Петр I; ПРГ-1, № 58, с. 39); *...і еже бы я зналъ сиі мѣста, что такъ удобно, то-бъ конечно взялъ тебя съ собою* (1716, Петр I; ПРГ-1, № 70, с. 48) и др. Наречие *конечно* в языке XVIII в. означало ‘самое позднее, в крайний срок’, а также ‘обязательно, непременно’, ‘несомненно, безусловно, само собой разумеется’ (СРЯ XVIII, вып. 10, с. 134). Большинство контекстов в анализируемых письмах позволяет отграничить первое упомянутое значение от двух последующих (причем именно первое реализуется чаще), но не дифференцировать второе и третье значения. Определить, имело ли наречие *конечно* в подобных контекстах в речи начала XVIII в. интонацию вводности, невозможно;

• **всеконечно** ‘совершенно, полностью’, а также ‘безусловно, несомненно; подлинно, точно’ (СРЯ XVIII, вып. 4, с. 141): *Взятыя языки сказываютъ: всеконечно неприятель болѣе семнатцати тысячъ войска при Стокгольме не имѣетъ* (1719, Петр I; ПРГ-1, № 149, с. 114). В словаре указано, что данное наречие может употребляться в функции вводного слова, однако нельзя наверняка утверждать, что она реализована в данном примере.

Таким образом, слова *конечно, всеконечно* мы относим к переходным единицам. В письмах встречается однокоренное с ними и синонимичное им наречие *кончае*. Оно имеет два словарных значения: ‘1. Употр. при обозначении крайнего срока чего-л. 2. Обязательно, непременно; конечно’ (СРЯ XVIII, вып. 10, с. 156). Примечательно, что в письмах обнаружены только примеры реализации первого значения: *...а Богу извольшу, по двухъ дняхъ кончае поѣду отсель* (1717, Петр I; ПРГ-1, № 101, с. 73); *А я чаю, что завѣтра къ вамъ буду іли кончая позавѣтрее* (1719, Петр I; ПРГ-1, № 159, с. 122) и др. Возможно,

это косвенный аргумент в пользу того, что основное синтаксическое значение слов *конечно* и *всёконечно* в языковом сознании носителей русского языка названного периода скорее обстоятельственное, чем вводное.

Рассмотренные слова служат для логической организации высказывания и выражают оценку степени достоверности информации. Следующие **устойчивые предложно-падежные сочетания** характеризуют ситуацию с точки зрения благоприятности ее протекания для автора и одновременно указывают на причину сложившейся ситуации. Речь идет о частотных выражениях (*съ*) *божией помощью, до воли божией, по милости твоей (своей)*: ...*и по двочасномъ огню оногo съ помощию божиею съ поля збили* (1708, Петр I; ПРГ-1, № 9, с. 7); ...*до воли бжѣ живѣ* (1716; ИНРЯ, № 33, с. 35); ...*и радуюсь, что такъ часто изволите меня, по своей милости, уведомлять о своемъ здоровье* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 154, с. 118) и др. Достоверно квалифицировать их мешает также отсутствие пунктуационного оформления, которое передало бы интонацию автора письма. Из истории русского языка известно, что путь от обстоятельств к вводным словам проделали многие предложно-падежные конструкции, имеющие модальное значение радости, желательности и являющиеся синонимами к вводным выражениям *слава Богу, дазь Богъ*. Именно поэтому они рассматриваются среди конструкций, допускающих их интерпретацию как вводных.

3. Глагольные формы, которые могут быть охарактеризованы как вводные слова. К этой группе мы относим глаголы *пожалуй* и *почитай*. Слово *пожалуй*, регулярно сопровождающее сказуемое-императив при выражении просьбы, – этикетный знак, фиксируемый в текстах с начала XVI в. (СРЯ XI–XVII, вып. 16, с. 94). Его употребление служило также показателем вежливости при описании действий адресата и третьего лица: глагол менял форму в зависимости от формы сказуемого (*пожаловать отдать, пожаловать прислать*). Форма императива была наиболее частотна в письмах, так как в них часто эксплицировалась ситуация просьбы. Есть ли основания полагать, что форма императива этого глагола превратилась к началу XVIII в. в междометие, употребляемое в роли вводного слова (ср. совр. *пожалуйста, будь добр*)? Материалы не дают ответа на этот вопрос. Использование двух глаголов в одинаковой форме известно современному синтаксису (*пойду отдохну, сходи послушай*), и первый глагол не является вводным (аналогично глагол *пожалуй* может не быть вводным). Слово *пожалуйста* отмечено уже в конце XVII в. Любопытно, что его употребил в письме Петр I: ...*пожалуйста, купи большие*² (СРЯ XI–XVII, вып. 16, с. 94). Однако это слово не встречается ни в проанализированных нами письмах императора, ни в целом во всем изученном корпусе источников.

Слово *почитай* функционирует как наречие со значением ‘почти; чуть ли не’ с конца XVII в. (СРЯ XI–XVII, вып. 18, с. 76). Нами выявлены всего два примера его употребления в таком значении: ...*мѣсто здѣшнее... междо такихъ горъ сидитъ, что сонца почитай не видѣть* (1711, Петр I; ПРГ-1, № 23, с. 16); *У насъ здѣсь более недели почитай по вѣсь дни тишь и зѣло тѣпло* (1719, Петр I; ПРГ-1, № 128, с. 93). В ответном письме Екатерины Алексеевны зафиксирован второй пример в следующем контексте: *Еще объявили намъ, что у васъ тишина и тѣпло болѣе недѣли; я доношу, что и здѣсь состоитъ время, почитаю, заравно* (1719, Екатерина Алексеевна; ПРГ-1, № 133, с. 98). Пример крайне интересен тем, что он представляет собой зеркальный ответ на реплику собеседника. Екатерина использует форму 1-го лица глагола *почитати*, очевидно воспринимая слово *почитай* в письме Петра I как глагол, а не наречие. В ее письме слово *почитаю* является вводным, и это единичный пример во всем нашем корпусе. Безусловно, нужно учитывать тот факт, что русский язык не был для Екатерины родным, поэтому в такой трансформации формы (*почитай* как наречие > *почитай* как императив, ‘ты почитай’ > *почитаю* ‘я почитаю’) можно увидеть ошибку. Но предположим, что в русской речи начала XVIII в. могло актуализироваться значение ментальной деятельности глагола *почитати* (в старорусском языке одно из его значений – ‘считать, думать, полагать’ (СРЯ XI–XVII, вып. 18, с. 77)) при употреблении наречия *почитай* в высказываниях со значением приблизительности (ср. аналогичную внутреннюю форму наречия *почти*). Словарь современного русского языка приводит пример народно-разговорного употребления слова *почитай* в функции вводного слова ‘пожалуй, вероятно’, но такой пример, полагая, слабо отличается от примера употребления слова *почитай* как наречия ‘почти’: *Болтают много, да, почитай, всё пустое* (БТС). В данном случае только пунктуация подсказывает смысл фразы (ср. без запятых и с соответственной интонацией: *Болтают много, да почитай всё пустое* («почти всё»)).

Таким образом, примеры функционирования слова *почитай* в письмах 1710-х гг. дают основания видеть в его семантике модально-оценочное значение возможности, неуверенности и допускать его использование не только как наречия, но и как вводного слова (поддерживаемое употреблением вводного слова *почитаю* ‘полагаю, думаю’).

²Имеются в виду арабы как слуги. – О. З.

4. Устойчивые конструкции типа *если Богъ изволитъ, Богу изволишу*. Формально это придаточная условия и архаичный оборот дательный самостоятельный с тем же значением условия: *Мы чаемъ завѣтра въ путь свой, ежели Богъ изволитъ, итти* (1715, Петр I; ПРГ-1, № 60, с. 41); *...дабы во вторникъ, Богу изволишу, ранее входъ свой отправилъ* (1714, Петр I; ПРГ-1, № 58, с. 39) и др. Значение условия здесь тесно связано с модальным значением желательности, едва ли не выходящим на передний план. В письмах отмечен вариант данной устойчивой конструкции как несомненно вводного предложения: *...понеже я въ будущую недѣлю конечно поѣду, Богъ волитъ, въ Нарву* (1708, Петр I; ПРГ-1, с. 6, № 8). Тем не менее наличие формальных связей с предложением в целом (*ежели, когда*) и сохранение дательного самостоятельного в книжных текстах, из которых он попал в формулу частного письма, требует относить эти выражения к группе переходных конструкций.

Заключение

1. При характеристике вводных слов и выражений в эпистолярных текстах донационального периода и по меньшей мере двух первых десятилетий XVIII в., т. е. в текстах, не имеющих пунктуационного оформления в оригинальных источниках, приходится регулярно использовать более широкий термин «конструкции с модально-оценочным значением», так как собственно вводных единиц среди них немного. В частных бытовых и деловых письмах выявлено около 80 разных слов и синтаксических конструкций, имеющих модально-оценочное значение. Мы уверенно квалифицируем лишь 19 единиц из них как вводные на основании явного нарушения ими грамматической и интонационной линейности высказывания. Наблюдается преимущественное преобладание слов и выражений, которые имеют эксплицированную связь с другими членами предложения или частями сложного предложения, т. е. на данном этапе истории русского языка эти слова еще не утратили синтаксическую валентность.

Если слова и выражения с модально-оценочным значением управляют зависимым компонентом, они не являются вводными. Если они оказываются в позиции формально подчиненного компонента (*впрочемъ прѣбываю*), то возникает вопрос о природе их функционирования. Проанализированные контексты далеко не всегда позволяют снять грамматическую омонимию «второстепенный член предложения – вводная конструкция». Наименее дифференцирована в проанализированном корпусе синтаксическая функция наречных лексем и предложно-падежных форм. Если языковая компетенция и способствует восприятию их как вводных, то это не что иное, как проекция носителей современного русского языка на языковые факты начала XVIII в. Кроме того, вышеописанные примеры семантически не полностью соответствуют современным вводным словам *итак, конечно, впрочем*.

Вывод, касающийся сложности квалификации вводных конструкций в источниках 1700–1710-х гг. и ограниченности круга единиц, интерпретируемых однозначно, требует, на наш взгляд, повторного обращения к описанию вводных единиц в памятниках донационального периода, проведения дальнейшего тщательного формально-грамматического и прагматического анализа слов и выражений.

2. Тот или иной жанровый канон проявляется, помимо прочего, в допустимой степени индивидуализации текста, отражения в нем личности адресанта. Вводные слова – превосходный способ такой экспликации, но только в том случае, если они входят в собственно информативную часть письма. В употреблении ряда определенных выражений обнаруживается протокольный характер (*слава Богу* – в формуле сообщения о себе; *впрочемъ* – при переходе к заключительной части текста). Наибольшее разнообразие вводных конструкций обнаруживается в письмах Петра I, и это наблюдение может быть частным дополнением к характеристике языковой личности этого человека.

Функционально-семантическая группа конструкций, выражающих различные эмоциональные и интеллектуальные оценки, – самая многочисленная и частотная в текстах писем. Оборотов, служащих логической организации текста, мало, и они редки. Полагаем, это связано с тем, что приватное общение не предполагает особого внимания к ней. Наиболее легко переходят в вводные слова глаголы со значением ментального состояния (*чаю, мню*).

Абсолютное большинство выявленных вводных конструкций и – шире – оборотов с модально-оценочным значением относится к предикату предложения: так дается оценка всему высказыванию. Преобладает препозиция вводной конструкции относительно сказуемого, например: *И мундиръ, чаю, будетъ готовъ вскорѣ* (1708, Алексей Петрович; ПАП, № 52, с. 30).

3. Состав модально-оценочных выражений в проанализированных частных письмах 1700–1710-х гг. в целом незначительно отличается от состава соответствующих выражений в старорусских грамотках второй половины XVII в. Мы не обнаружили, как предполагали, значительных различий в перечне конструкций между текстами первого и второго десятилетий XVIII в. В письмах Петровской эпохи отмечены новые вербальные средства связи: *итак, впрочемъ, напимърѣ*. У лексем *итак, впрочемъ* начинает развиваться одно из их значений, и позднее эти слова станут выполнять функцию вводных

элементов, но интерпретировать их употребление в письмах рассматриваемого периода в качестве определенно вводных нельзя. Подчеркнем, что эти замечания касаются синтаксической организации именно эпистолярного дискурса как фрагмента русского коммуникативного пространства названного времени. Возможно, в текстах других жанров данного хронологического среза эти лексемы функционируют иначе.

Надежными основаниями для синтаксической квалификации вводных единиц, упоминаемых в письменных памятниках, пунктуация которых не отражает естественную интонацию, являются только формальная изолированность этих конструкций и очевидное нарушение грамматической структуры высказывания при попытке их включения в него (второе замечание не касается глагольных лексем типа *прошу, молю*, употребляемых в начале предложения: они допускают квалификацию как сказуемого в первой части бессоюзного предложения). Все остальные критерии способны лишь гипотетически охарактеризовать выражение, отталкиваясь от той или иной предполагаемой коммуникативной установки автора текста.

Сокращения

БТС – Большой толковый словарь русского языка [Электронный ресурс] / сост. А. С. Кузнецов. URL: <http://gramota.ru/slovari/info/bts> (дата обращения: 20.08.2019 г.); **ДР** – Федотова М. А. Эпистолярное наследие Дмитрия Ростовского. Исследование и тексты. М. : Индрик, 2005; **ИНРЯ** – Котков С. И., Панкратова Н. П. Источники по истории русского народно-разговорного языка XVII – начала XVIII века. М. : Наука, 1964; **ПАП** – Письма царевича Алексея Петровича к его родителю Петру Великому. Одесса : [б. и.], 1849; **ПРГ-1** – Письма русских государей и других особ царского семейства. Т. 1. Переписка Петра I с Екатериною Алексеевною. М. : Тип. С. Орлова, 1861; **ПРГ-2** – Письма русских государей и других особ царского семейства. Т. 2. Переписка царицы Прасковьи Федоровны и дочерей ее Екатерины и Прасковьи. М. : Тип. С. Орлова, 1861; **ПРГ-3** – Письма русских государей и других особ царского семейства. Т. 4. Переписка герцогини Курляндской Анны Ивановны. М. : Тип. С. Орлова, 1862; **СРЯ XI–XVII** – Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 1–30. М. : Наука, 1975–2015; **СРЯ XVIII** – Словарь русского языка XVIII века. Вып. 1–22. Л. : Наука, 1984–2019.

Библиографические ссылки

1. Ицкович ВА. К истории вводных слов и предложений в русском языке. *Вопросы русского языкознания*. 1958;3:35–80.
2. Ицкович ВА. К истории вводных слов и предложений в русском языке. *Вопросы русского языкознания*. 1960;4:91–126.
3. Черепанова ОА. *Лексико-грамматические средства выражения модальности в русском языке* [автореферат диссертации]. Ленинград: Ленинградский государственный университет имени А. А. Жданова; 1965. 18 с.
4. Павловская НЮ. Авторская ремарка в составе конструкций с прямой речью как база формирования вводного компонента высказывания. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. Сэрыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія*. 1988;3:41–45.
5. Павловская НЮ. О полифункциональности вводной единицы в текстах старорусской письменности XVI–XVII вв. *Вестник Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У. І. Леніна. Сэрыя 4. Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. Псіхалогія*. 1990;1:44–48.
6. Глухова ВА. Вводные конструкции со значением следствия в русском литературном языке XVIII в. *Вопросы языкознания и сибирской диалектологии*. 1977;7:136–140.
7. Каримова ЛА. Вводные слова и вводные сочетания слов в русском литературном языке второй половины XVIII – начала XIX в. *Ученые записки Казанского государственного университета имени В. И. Ульянова-Ленина*. 1965;125:137–158.
8. Глушакова СО. Функционирование вводных и вставных конструкций в научных текстах XVIII–XX вв. В: Кожина МН, редактор. *Очерки истории научного стиля русского литературного языка XVIII–XX вв. Том 1. Развитие научного стиля в аспекте функционирования языковых единиц различных уровней. Часть 2. Синтаксис*. Пермь: Издательство Пермского университета; 1994. с. 44–81.
9. Руднев ДВ. История образования вводного слова *значит*. *Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2014;3:79–82.
10. Патроева НВ. Вводные конструкции в лирическом тексте. *Язык. Словесность. Культура*. 2013;2–3:183–205.
11. Шведова НЮ, редактор. *Русская грамматика. Том 2. Синтаксис*. Москва: Наука; 1980. 709 с.
12. Виноградов ВВ. *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. Москва: Учпедгиз; 1947. 784 с.

References

1. Itskovich VA. [To the history of parenthetical words and sentences in Russian]. *Voprosy russkogo yazykoznaniiya*. 1958;3:35–80. Russian.
2. Itskovich VA. [To the history of parenthetical words and sentences in Russian]. *Voprosy russkogo yazykoznaniiya*. 1960;4:91–126. Russian.
3. Cherepanova OA. *Leksiko-grammaticheskie sredstva vyrazheniya modal'nosti v russkom yazyke* [Lexical and grammatical means of expression of modality in Russian] [dissertation abstract]. Leningrad: A. A. Zhdanov State University of Leningrad; 1965. 18 p. Russian.
4. Pavlovskaya NY. [Author's remark as part of direct speech constructions as the basis for the formation of the parenthetical component of the sentence]. *Vesnik Belaruskaga dzjarzhawnaga wniversitjeta imja U. I. Lenina. Seryja 4. Filalogija. Zhurnalistyka. Pedagogika. Psihologija*. 1988;3:41–45.

5. Pavlovskaya NY. [On the multifunctionality of the parenthetical unit in the texts of Old Russian writing of the 16th–17th centuries]. *Vesnik Belaruskaga dzjarzhawnaga wniversitjeta imja U. I. Lenina. Seryja 4. Filalogija. Zhurnalistyka. Pedagogika. Psihologija*. 1990;1:44–48.
6. Glukhova VA. [Parenthetical constructions with the meaning of a consequence in the Russian literary language of the 18th century]. *Voprosy yazykoznaniya i sibirskoi dialektologii*. 1977;7:136–140. Russian.
7. Karimova RA. [Parenthetical words and parenthetical combinations of words in the Russian literary language of the second half of the 18th – early 19th centuries]. *Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta imeni V. I. Ul'yanova-Lenina*. 1965;125:137–158. Russian.
8. Glushakova SO. The functioning of parenthetical and inserted constructions in scientific texts of the 18th–20th centuries. In: Kozhina MN, editor. *Ocherki istorii nauchnogo stilya russkogo literaturnogo yazyka XVIII–XX vv. Tom 1. Razvitie nauchnogo stilya v aspekte funkcionirovaniya yazykovykh edinit razlichnykh urovnei. Chast' 2. Sintaksis* [Essays on the history of the scientific style of the Russian literary language of the 18th–20th centuries. Volume 1. The development of the scientific style in the aspect of the functioning of language units of various levels. Part 2. Syntax]. Perm: Publishing House of the Perm University; 1994. p. 44–81. Russian.
9. Rudnev DV. The history of the Russian parenthetical word *znachit*. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*. 2014;3:79–82. Russian.
10. Patroeva NV. Parenthetical constructions in lyrical text. *Yazyk. Slovesnost'. Kul'tura*. 2013;2–3:183–205. Russian.
11. Shvedova NY, editor. *Russkaya grammatika. Tom 2. Sintaksis* [Russian grammar. Volume 2. Syntax]. Moscow: Nauka; 1980. 709 p. Russian.
12. Vinogradov VV. *Russkii yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove* [The Russian language. Grammar learning of the word]. Moscow: Uchpedgiz; 1947. 784 p. Russian.

Статья поступила в редакцию 28.08.2019.
Received by editorial board 28.08.2019.

УДК 81.37

КУЛЬТУРНО ОБУСЛОВЛЕННЫЕ АСПЕКТЫ КОННОТАТИВНОГО ЗНАЧЕНИЯ ПРЕЦЕДЕНТНЫХ ТОПОНИМОВ В БЕЛОРУССКОМ И СЛОВАЦКОМ МЕДИАДИСКУРСЕ

М. П. КОЖАРНОВИЧ¹⁾

¹⁾Университет Коменского в Братиславе, пл. Шафарикова, 6, 81499, г. Братислава, Словакия

Современный медиадискурс широко использует коннотативный потенциал имени собственного для осмысления, оценки и аксиологической интерпретации действительности. Коннотация включает в себя экстралингвистическую информацию, релевантную для понимания значения онима при его употреблении во вторичной номинации. Гиперноминативность имен собственных детерминирована наличием коннотативного значения. Исследование, реализованное в рамках данной статьи, направлено на компаративный анализ коннотативного значения прецедентных топонимов в белорусском и словацком медиадискурсе в целях выявления универсальных и культурно обусловленных аспектов их функционирования в метафорических контекстах. Рассматривается проблема определения лингвистического статуса онима во вторичной номинации: освещаются традиционные и современные подходы к решению данного вопроса. Отдельное внимание уделено теории коннотативного значения имени собственного. Компаративный анализ топонимических коннотонимов в белорусских и словацких медиатекстах носит дескриптивно-интерпретационный характер и направлен на выявление, описание и культурную интерпретацию национально обусловленных аспектов коннотативного значения прецедентных топонимов.

Ключевые слова: прецедентное имя; топоним; коннотация; коннотативное значение; компаративный анализ; медиадискурс.

Благодарность. Данная работа была поддержана Словацким агентством исследований и разработок на основании договора № APVV-18-0176.

КУЛЬТУРНА АБУМОЎЛЕННЫЯ АСПЕКТЫ КАНАТАТЫЎНАГА ЗНАЧЭННЯ ПРЭЦЭДЭНТНЫХ ТАПОНІМАЎ У БЕЛАРУСКІМ І СЛАВАЦКІМ МЕДЫЯДЫСКУРСЕ

М. П. КАЖАРНОВІЧ^{1*}

^{1*)}Універсітэт Каменскага ў Браціславе, пл. Шафарыкава, 6, 81499, г. Браціслава, Славакія

Сучасны медыядыкурс шырока карыстаецца канататыўным патэнцыялам уласнага імя для асэнсавання, ацэнкі і аксіялагічнай інтэрпрэтацыі рэчаіснасці. Канатацыя ўключае ў сябе экстралінгвістычную інфармацыю, рэлевантную для разумення значэння оніма пры яго ўжыванні ў другаснай намінацыі. Гіпернамінацыйнасць уласных імёнаў дэтэрмінавана наяўнасцю канататыўнага значэння. Даследаванне, рэалізаванае ў межах дадзенага артыкула, скіравана на кампаратыўны аналіз канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў у беларускім і славацкім медыядыкурсе з мэтай выяўлення ўніверсальных і культурна абумоўленых аспектаў іх функцыянавання ў метафарычных кантэкстах. Разглядаецца праблема вызначэння лінгвістычнага статусу оніма ў другас-

---

Образец цитирования:

Кажарнович М.П. Культурна абумоўленыя аспекты канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў у беларускім і славацкім медыядыкурсе. *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2019;3:60–68.

For citation:

Kazharnovich MP. Culturally conditioned aspects of the connotative meaning of precedent toponyms in the Belarusian and Slovak media discourse. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:60–68. Belarusian.

Автор:

Марина Петровна Кажарнович – кандидат филологических наук; научный сотрудник кафедры словацкого языка философского факультета.

Author:

Maryna P. Kazharnovich, PhD (philology); researcher at the department of Slovak language, faculty of arts. kazharnovic1@uniba.sk

най намінацыі: акрэсліваюцца традыцыйныя і сучасныя падыходы да вырашэння дадзенага пытання. Асобная ўвага звернута на тэорыю канататыўнага значэння ўласнага імя. Кампаратыўны аналіз тапанімічных канатонімаў у беларускіх і славацкіх медыятэкстах мае дэскрыптыўна-інтэрпрэтацыйны характар і скіраваны на выяўленне, апісанне і інтэрпрэтацыю нацыянальна абумоўленых аспектаў канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў.

Ключавыя словы: прэцэдэнтнае імя; тапонім; канатацыя; канататыўнае значэнне; кампаратыўны аналіз; медыядыскурс.

Падзяка. Дадзеная праца была падтрымана Славацкім агенствам даследаванняў і распрацовак на аснове дамовы № APVV-18-0176.

CULTURALLY CONDITIONED ASPECTS OF THE CONNOTATIVE MEANING OF PRECEDENT TOPONYMS IN THE BELARUSIAN AND SLOVAK MEDIA DISCOURSE

M. P. KAZHARNOVICH^a

^aComenius University in Bratislava, 6 Šafárikovo Square, Bratislava 81499, Slovakia

Modern media discourse makes extensive use of the connotative potential of a proper name for reflection, evaluation, and axiological interpretation of reality. Connotation includes meta-linguistic information that is relevant for understanding the meaning of onym when it is used in the secondary nomination. Hyper-nominativity of proper nouns is determined by the presence of a connotative meaning. The study implemented within the framework of this article is aimed at a comparative analysis of the connotative meaning of precedent toponyms in Belarusian and Slovak media discourse in order to identify the universal and culturally determined aspects of their functioning in metaphorical contexts. The article discusses the problem of determining the linguistic status of onym in the secondary nomination: traditional and modern approaches to solving this issue are highlighted. Special attention is paid to the theory of the connotative meaning of a proper name. The comparative analysis of toponymic connotonyms in Belarusian and Slovak media texts is descriptive and interpretative in nature and is aimed at identifying, describing and culturally interpreting the nationally determined aspects of the connotative meaning of case-related toponyms.

Keywords: precedent name; toponym; connotation; connotative meaning; comparative analysis; media discourse.

Acknowledgement. This work was supported by the Slovak Research and Development Agency under the Contract No. APVV-18-0176.

Уводзіны

У прагматычна арыентаваных лінгвістычных даследаваннях гіпернамінатыўнасць уласнага імя разглядаецца як адна з уласцівасцей анамастычнай лексікі. У камунікацыі онім можа функцыянаваць як моўная адзінка з выразным канататыўным значэннем, якая акумулюе ў сабе істотную экстралінгвістычную інфармацыю [1–4].

У сучасным мовазнаўстве не існуе адзінага падыходу да вызначэння лінгвістычнага статусу ўласнага імя ў другаснай намінацыі. Традыцыйна онім у метафарычным кантэксце разглядаецца як прыклад апелятывізацыі прапрыяльнай лексікі [5; 6]. Пры вызначэнні монарэферэнтнасці як асноўнай характарыстыкі ўласнага імя падкрэсліваецца немагчымасць пераходу прапрыяльнай лексікі ў апелятыўную, таму што «ўласныя імёны не валодаюць класіфікацыйным і канататыўным значэннем»¹ [6, s. 132]. Пры такім падыходзе онімы ў другаснай намінацыі класіфікуюцца як апелятыўныя адзінкі, сінанімічныя прапрыяльным.

У рыторыцы спосаб намінацыі чалавечых якасцей пры дапамозе ўласнага імя разглядаецца як адметны сродак мастацкай выразнасці – антанамазія [7; 8]. «Антанамазія – апісальнае найменне: замест *моцны чалавек* – Геркулес, замест *таленавіты аратар* – Дэмасфен» [7, s. 105]. Антанамазія часам дэфініруецца як гібрыд парафразы і метафары або метафары і метаніміі [8, с. 208]. У некаторых лінгвістычных працах уласнае імя з канататыўным значэннем разглядаецца як алюзія [9–11].

Прыхільнікі канцэпцыі інтэртэкстуальнасці онім у другаснай намінацыі адносяць да катэгорыі *інтэртэкстэм* – моўных адзінак, якія з’яўляюцца фармальнымі паказчыкамі інтэртэкстуальнасці [12; 13].

¹Тут і далей пераклад наш. – М. К.

Беларускі лінгвіст А. Я. Супрун анамастычныя адзінкі літаратурнага паходжання (паэтонімы) разглядае як тэкставыя рэмінісцэнцыі разам з цытатамі, вобразнымі выразамі, прамымі і ўскоснымі спасылкамі на розныя прэцэдэнтныя сітуацыі і іх удзельнікаў. «Тэкставыя рэмінісцэнцыі – гэта ўсвядомленыя або неўсвядомленыя, дакладныя або мадыфікаваныя цытаты і іншага кшталту спасылкі на больш або менш вядомыя, раней створаныя тэксты ў складзе больш позняга тэксту» [14, с. 17].

У сучаснай навуковай літаратуры ў дачыненні да ўласнага імя ў метафарычным кантэксце ўжываецца і тэрмін *логаэпістэма*, прапанаваны рускімі лінгвістамі В. Р. Кастамаравым і Н. Д. Бурвіковай [15]. *Логаэпістэма* (ад грэч. *logos* – слова, *episteme* – веды) – гэта «моўнае выражэнне замацаванага грамадскай памяццю адбітка рэальнасці ў свядомасці носьбітаў мовы ў выніку асэнсавання (або стварэння) імі духоўных каштоўнасцей айчыннай і сусветнай культуры» [15, с. 39]. *Логаэпістэмы* з’яўляюцца носьбітамі культурнай памяці, дазваляюць убачыць новы змест праз прызму нацыянальна адметнай моўнай карціны свету, забяспечваючы «бязмежнае прырашчэнне сэнсу, экспрэсіі, эмацыянальнасці» [15, с. 48].

Онім у другой намінацыі разглядаецца і як *лінгвакультура* – асноўная апісальная адзінка лінгвакультуралогіі, якая акумуляе ў сабе культурна абумоўленую экстралінгвістычную інфармацыю [16; 17]. Аднак тэрміны *логаэпістэма* і *лінгвакультура* з’яўляюцца агульнымі лінгвакультуралагічнымі паняццямі, якія ўжываюцца ў дачыненні да розных моўных адзінак з культурным зместам і, адпаведна, не спецыфікуюць лінгвістычны статус оніма ў другой намінацыі.

Некаторыя даследчыкі вылучаюць адметную анамастычную адзінку – *паўантрапонім* [18; 19]. Узнікненне і функцыянаванне паўантрапоніма абумоўлена спецыфікай яго моўнай і маўленчай семантыкі. На маўленчым узроўні да базавых кампанентаў значэння далучаюцца ідыялектныя семы двух відаў: а) сталыя (стэрэатыпна дэтэрмінаваныя), што адлюстроўваюць тыповае, устойлівае ўяўленне пра носьбіта імя; б) зменныя (прэдыкатыўныя), што адлюстроўваюць сітуацыйна абумоўленыя ўяўленні моўцы пра носьбіта імя [18, с. 46]. У сувязі з гэтым была сфармулявана тэорыя апазіцыйнай замены, якая апісвае працэс пераходу антрапонімаў у пэўных кантэкстах у паўантрапонімы, або біфункцыянальныя моўныя адзінкі, якія валодаюць змешанымі лексіка-граматычнымі ўласцівасцямі [19, с. 109]. Такі антрапонім, захоўваючы ў якасці фонавай намінацыйную функцыю, набывае яшчэ дадатковую функцыю ацэнкі жыццёвай рэаліі.

У аналагічных кантэкстах Я. С. Оцін разглядае ўласныя імёны як канататыўныя онімы – *канатонімы*: «...такія ўласныя імёны, працягваючы выконваць свае першасныя функцыі індывідуалізацыі і ідэнтыфікацыі аб’ектаў, спарадычна выкарыстоўваюцца ў мове і маўленні як эквіваленты апеляцыйных імёнаў дзякуючы другасным сацыяльна важным сузначэнням (канатэмам)» [20, с. 41]. І. Э. Ратнікава прапаноўвае тэрмін *канатонім* суадносіць з сістэмным узроўнем, а тэрмін *метафара* – з узроўнем функцыянавання оніма [21, с. 60]. Адпаведна, пры ўжыванні оніма ў другой намінацыі гаворка можа ісці і пра анамастычную метафару [21–24].

У навуковай літаратуры існуе і пункт гледжання, які адмаўляе магчымасць пераходу ўласнага імя ў новую моўную сутнасць. Прыхільнікі гэтага напрамку разглядаюць онім у метафарычным кантэксце толькі як яго маўленчую рэалізацыю, абумоўленую кантэкстуальна і прагматычна [25; 26].

У межах дадзенага даследавання онімы ў другой намінацыі разглядаюцца як канататыўныя рэаліі – адзінкі з дадатковымі нацыянальна-культурнымі канатацыямі, што ўзнікаюць на аснове асацыяцый [27]. Канататыўны патэнцыял уласнага імя «фарміруецца пад уплывам культурна-гістарычных і сацыяльных фактараў і мае адносна ўстойлівы характар, хоць канкрэтныя ўмовы функцыянавання оніма, безумоўна, пашыраюць і дэталізуюць яго канататыўнае значэнне» [28, с. 47]. Зыходзячы з тэрміналагічнага вызначэння канатацыі В. М. Тэлія як «здольнасці адзначаць пэўную ўласцівасць рэаліі, адсылаючы да яе, але не ўдзельнічаючы ў яе непасрэдным абазначэнні» [29, с. 226], канататыўнае значэнне – гэта частка лексічнага значэння слова, якая не мае вербальнага выражэння. Магчымасць ужывання оніма ў метафарычнай намінацыі абумоўлена яго канататыўным значэннем, гэта значыць фонавай, аксіялагічнай і культурнай канатацыямі.

Канататыўныя магчымасці ўласнага імя шырока выкарыстоўваюцца ў медыятэкстах, якія скіраваны на асэнсаванне падзей грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага, культурнага жыцця і вызначаюцца структура-семантычнай вар’яцёнасцю метафарычных кантэкстаў, што фарміруюцца на аснове прэцэдэнтных онімаў. Найбольш шырока ў тэкстах СМІ выкарыстоўваюцца канататыўныя магчымасці антрапонімаў і тапонімаў, што абумоўлена спецыфікай медыйнага дыскурсу, які інтэрпрэтуе і ацэньвае актуальныя рэаліі, непасрэдна звязаныя з суб’ектам і месцам, дзе адбываецца канкрэтная падзея. У межах дадзенага артыкула прадстаўлены вынікі кампаратыўнага аналізу канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў у беларускіх і славацкіх медыятэкстах з мэтай выяўлення ўніверсальных і культурна абумоўленых аспектаў іх функцыянавання ў метафарычных кантэкстах.

Матэрыялы і метады

У якасці асноўнай крыніцы фактычнага матэрыялу для кампаратыўнага аналізу канататыўнага значэння тапанімічных адзінак былі абраны тэксты беларускіх і славацкіх друкаваных і электронных СМІ за перыяд з 2000 па 2018 г. Пры выбары канкрэтных перыядычных выданняў (найперш газет) улічвалася іх папулярнасць і тэматычная разнастайнасць. Для выбаркі беларускага корпуса прэцэдэнтных тапанімічных адзінак выкарыстоўваліся тэксты такіх беларускамоўных перыядычных выданняў, як «Звязда», «Культура», «Літаратура і мастацтва» (ЛіМ), «Наша Ніва» (НН); для славацкага – газеты «Denník Šport» (DŠ), «Domino fórum» (DF), «Hospodárske noviny» (HN), «Literárny týždenník» (LT), «Nové slovo» (NS), «Pravda», «Sme».

Абраная метадалогія даследавання адпавядае сучаснай кагнітыўна-дыскурсіўнай парадыгме і ўключае ў сябе як агульнанавуковыя, так і спецыяльна лінгвістычныя метады: апісальны, які прадугледжвае дыферэнцыраваны выбар моўнага матэрыялу, яго сістэматызацыю і ацэнку; кампаратыўны аналіз з культурнай інтэрпрэтацыяй моўных з'яў.

Вынікі і іх абмеркаванне

Найбольш яркімі паказчыкамі культурнай абумоўленасці тапанімічных адзінак з'яўляюцца іх нацыянальна-прэцэдэнтны характар і культурная маркіраванасць канататыўнага значэння. Прааналізаваныя беларускія і славацкія медыятэксты дазваляюць канстатаваць, што метафарычны кантэкст найчасцей фарміруецца на аснове ўніверсальна-прэцэдэнтнага тапоніма. Большая частка такіх тапанімічных адзінак мае ў абедзвюх лінгвакультурных прасторах аднолькавае канататыўнае значэнне. Напрыклад, тапонім *Венецыя* ў беларускіх і славацкіх медыятэкстах паслядоўна рэалізуе канататыўнае значэнне 'горад на вадзе', *Галівуд* – 'месца кінаіндустрыі', *Лас-Вегас* – 'месца азартных гульняў', *Манхэтан* – 'горад хмарачосаў' і г. д.: *Какорыца – драгічынская Венецыя* («Звязда»); *Centrum mesta leží na kanáloch rieky Odry, je tu mnoho ostrovov a 117 mostov. Aj preto sa niekedy Vroclavu hovorí poľské Benátky*² («Sme»); «*Беларусьфільм*» для нас кшталту *Галівуда* («Культура»); *Maďarič chce mať u nás Hollywood. Filmárov z celého sveta by mali prilákať peniaze, ktoré im sľubuje minister kultúry zo Smeru*³ («Sme»); *Як Мінск стаў Вегасам. Наш горад ператварыўся ў рэгіянальную сталіцу азартных гульняў* (НН); *Miestni sa so správaním osadníkov z Lomničky nemôžu zmieriť. Hovorí, že si tu vytvorili svoje Las Vegas. Biznis na automatoch je najvýhodnejší v čase vyplácania sociálnych dávok*⁴ («Sme»); *Наваполацкі Манхэтан і хмарачос на плошчы Багушэвіча – як маладыя архітэктары ўяўляюць Беларусь* (НН); *Hlavné mesto sa stane mestom mrakodrapov. <...> O dva roky ju predbehnú dve 135-metrové veže Panoráma city v zóne Pribinova, ktorú architekti označujú za budúci slovenský Manhattan*⁵ (HN) і інш.

У славацкіх медыятэкстах былі выяўлены толькі адзінкавыя прыклады фарміравання метафарычнага кантэксту на аснове нацыянальна-прэцэдэнтнага тапоніма. Беларускі медыядыкурс дэманструе большую (у параўнанні са славацкім) арыентаванасць на ўласную базу прэцэдэнтных тапонімаў, аплікуючы іх на дэнатат як з нацыянальнай, так і з пазанацыянальнай лінгвакультурнай прасторы: *Баранавіцкія «Дудуткі» жывуць на энтузіязме. Заробкі ў Русінскім цэнтры рамёстваў – менш за мільён*⁶ (НН); *Ці будзе ў мінчукоў яшчэ адно Траецкае прадмесце?* (НН); *Тэль-Авіў – другі Бабруйск...* (НН); *Мы напасліся наведальцаў Місію Сукрэ*⁷ ў адным з кварталаў Барыёс. Зранку доўга трэсьліся ў мэтро, покуль ня выйшлі на чарговай Камароўцы (НН) і інш.

Яшчэ адным культурным маркерам тапоніма ў другой намінацыі з'яўляецца нацыянальна абумоўленае канататыўнае значэнне, на аснове якога фарміруецца метафарычны кантэкст. У межах дадзенага артыкула спынімся больш падрабязна на параўнальнай характарыстыцы культурна абумоўленых аспектаў канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў у беларускім і славацкім медыядыкурсе. Пачнём з такіх знакавых для беларускай і славацкай лінгвакультурных прастор онімаў, як *Беларусь* і *Славакія*. Кампаратыўны аналіз дадзеных тапонімаў у метафарычнай намінацыі дазваляе не толькі акрэсліць спецыфіку іх канататыўных значэнняў, але і дэманструе ступень узаемапазнання і ўзаемапранікнення двюх культур.

У выпрацаваным корпусе славацкага фактычнага матэрыялу быў выяўлены адзіны прыклад метафарычнага ўжывання тапоніма *Славакія*, які, па сутнасці, паходзіць з пазаславацкай культурнай прасторы: *Chceme byť druhé Slovensko. «Chceme sa stať ďalším Slovenskom. Obdivujeme Slovensko za to, že*

²Цэнтр горада ляжыць на каналах ракі Одры, тут шмат астравоў і 117 мастоў. Таму Вроцлаў часам называюць польскай Венецыяй'.

³Мадзярыч хоча мець у нас Галівуд. Кінадзеячаў з цэлага свету павінны прыцягнуць грошы, якія ім абяцае міністр культуры з партыі Smer'.

⁴Мясцовыя жыхары з паводзінамі перасяленцаў з Ломнічкі змірыцца не могуць. Гавораць, што яны стварылі тут свой Лас-Вегас. Бізнес на аўтаматах асабліва прыбытковы ў час атрымання сацыяльных выплат'.

⁵Сталіца стане горадам хмарачосаў. <...> Праз два гады будуць пабудаваны дзве 135-метровыя вежы комплексу *Panorama city* ў раёне Прыбінова, які архітэктары называюць будучым славацкім Манхэтанам'.

⁶Тут і далей цытаты прыводзяцца з захаваннем моўных асаблівасцей арыгінала. – М. К.

zatraktivňuje možnosti pre investorov a uskutočňuje nevyhnutné, aj keď ťažké reformy», – tvrdí srbský vice-premiér⁷ (HN). Рэферэнт-онім *Славакія* ў межах тапанімічнай метафары славацкага медыйнага дыскурсу суадносіцца найчасцей з рэліятам-онімам *Швейцарыя*, адлюстроўваючы ўстойлівыя аксіялагічныя характарыстыкі, замацаваныя ў свядомасці прадстаўнікоў славацкай лінгвакультурнай прасторы за дадзеным імем уласным. Гаворка пра культурна абумоўленыя аспекты канататыўнага значэння тапоніма *Швейцарыя* пойдзе ніжэй.

Метафарычныя магчымасці тапоніма *Беларусь* у славацкіх медыятэкстах выкарыстоўваюцца дастаткова шырока. У межах тапанімічных метафарычных кантэкстаў онім-рэлят *Беларусь* структуруе мэтавыя сферы, прадстаўленыя іншымі тапанімічнымі адзінкамі, у тым ліку і онімам *Славакія*, напрыклад: *Európania urobila všetko preto, aby z Ukrajiny nestalo druhé Bielorusko*⁸ («Сме»); *Mečiar si azda uvedomil, že ak chce zostaviť vládny kabinet po nasledujúcich voľbách, prakticky nemá inú možnosť, lebo tá «iná možnosť» by predstavovala len akési druhé Bielorusko*⁹ (NS); *SDKÚ urobila v minulosti veľa chýb, ale pre ľudí najviac zo všetkých. Nebyť tejto strany, asi ťažko by sme sa stali členmi NATO, Európskej únie, eurozóny. Skôr by sme tu mali druhé Bielorusko*¹⁰ («Сме»). У згаданых прыкладах тапонім *Беларусь* ужываецца з устойлівай канатацыяй ‘эканамічна слабая, ізаляваная краіна з аўтарытарным рэжымам’. У славацкай медыйнай прасторы тапонім *Беларусь* функцыянуе яшчэ і як прэцэдэнтнае імя са значэннем ‘далёкая невядомая краіна’: *Bielorusko je zabudnutou Popoluškou na mape Európy, o ktorej nikto nič nevie: keď sa na Bielorusko spýtate bežného Európana, spája si to s niečím, čo je kdesi na Sibíri*¹¹ (DF). У дадзеным выпадку рэферэнт, прадстаўлены тапонімам *Беларусь*, суадносіцца з рэліятам-антрапонімам *Папалушка* з канатацыяй ‘бедная, пакінутая, занябная’.

У беларускім медыйным дыскурсе тапонім *Беларусь* набыў два асноўныя канататыўныя значэнні. Першае з іх цалкам супадае з канатацыяй, зафіксаванай за гэтым онімам у тэкстах славацкіх СМІ, – ‘недэмакратычная краіна’: *Україна не можа стаць новай Беларуссю, страціўшы і сваю будучыню, і дасягненні перыяду незалежнасці* (HN); *Польшча – не Беларусь. Там зусім іншая палітычная сітуацыя* (HN). Яшчэ адно канататыўнае значэнне тапоніма *Беларусь* цесна звязана з першым – ‘неправавая дзяржава’: *Індыйскія ўлады заявілі, што вырашылі перапыніць дзейнасць «МММ» яшчэ да таго, як з’явіцца пацярпелыя. Нібыта гэта не Індыя, а Беларусь родная* (HN).

У тэкстах беларускіх СМІ тапонім *Беларусь* у межах метафарычнага кантэксту суадносіцца з іншымі прэцэдэнтнымі тапонімамі, канататыўныя значэнні якіх выкарыстоўваюцца для асэнсавання ўжо беларускіх рэалій: *Нам вельмі блізкая Літва. У галіне палітыкі і эканомікі нам блізкі і прыклад Польшчы. Аднак я паўсюль кажу, што ў будучыні я асабіста хацеў бы, каб Беларусь сталася гэткай Фінляндыяй* (HN) (канатацыя ‘краіна з высокім узроўнем эканамічнага развіцця’); *Беларусь як патэнцыйная Чачня? Беларускі народ ніколі не пагодзіцца на страту сваёй незалежнасці* («Звязда») (канатацыя ‘несамастойная краіна’); *Сённяшняя Беларусь – не Чылі часоў Піначэты* (HN) (канатацыя ‘эканамічны рост ва ўмовах аўтарытарнага рэжыму’) і інш. Згаданыя прыклады сведчаць пра тое, што ў беларускім медыйным дыскурсе тапонім *Беларусь* дастаткова часта ўжываецца ў метафарычных кантэкстах, выступаючы ў ролі рэферэнта або рэліята анамастычнай метафары. У прааналізаваных беларускіх тэкстах не былі прадстаўлены прыклады метафарычнага ўжывання тапоніма *Славакія*, што можа быць абумоўлена неактуальнасцю канататыўнага патэнцыялу дадзенага оніма для беларускага медыйнага дыскурсу.

Кампаратыўны аналіз онімаў у беларускіх і славацкіх медыятэкстах дазваляе выявіць цэлы шэраг прэцэдэнтных для абедзвюх лінгвакультурных прастор тапанімічных адзінак, на аснове якіх фарміруецца метафарычны кантэкст. Напрыклад, тапонімы *Швейцарыя*, *Чарнобыль*, *Сталінград*, *Майдан*, *Крым*, *Данбас*, *Афганістан*, *Косава* шырока ўжываюцца ў другаснай намінацыі, дэманструючы агульныя і культурна абумоўленыя аспекты канататыўнага значэння.

Тапонім *Швейцарыя* ў беларускіх і славацкіх медыятэкстах найбольш часта функцыянуе з канататыўным значэннем ‘краіна з высокім узроўнем эканамічнага развіцця’: *Зрабіць з Беларусі Швейцарыю – гэта мэта кожнай эканамічнай рэформы* (HN); *Slovenské Švajčiarsko, ktoré viackrát sľuboval bývalý premiér, nám skutočne najbližších «veľa» rokov nehrozí*¹² (HN). У той жа час адзначаюцца і пэў-

⁷Мы хочам быць другой Славакіяй. «Мы хочам стаць яшчэ адной Славакіяй. Мы ў захапленні ад таго, як Славакія паліпае ўмовы для інвестараў і рэалізуе хоць і цяжкія, але неабходныя рэформы», – сцвярджае сербскі віцэ-прэм’ер’.

⁸Еўрапейцы зробіць усё для таго, каб Украіна не стала другой Беларуссю’.

⁹Мечыяр наўрад ці ўсвядоміў, што, калі хоча скласці ўладны кабінет пасля будучых выбараў, практычна не мае іншай магчымасці, таму што такая «іншая магчымасць» уяўляла б нешта кшталту другой Беларусі’.

¹⁰Партыя SDKÚ дапусціла ў мінулым шмат памылак, але для людзей зрабіла больш за ўсё. Калі б не было гэтай партыі, наўрад ці б мы сталі членамі НАТА, Еўрасаюза, еўразоны. Хутчэй у нас тут была б другая Беларусь’.

¹¹Беларусь – гэта забытая Папалушка на карце Еўропы, пра якую ніхто нічога не ведае: калі пра Беларусь спытаць звычайнага еўрапейца, выявіцца, што яна асацыіруецца ў яго з нечым, што знаходзіцца дзесьці ў Сібіры’.

¹²Славацкая Швейцарыя, якую шматразова абяцаў былы прэм’ер, у найбліжэйшыя «шмат» гадоў нам сапраўды не пагражае’.

ныя культурна маркіраваныя адметнасці метафарычнага ўжывання дадзенага прэцэдэнтнага імя. У славацкіх медыятэкстах онім *Швейцарыя* рэалізуе яшчэ і канататыўнае значэнне ‘краіна вядомых лыжных курортаў з добрай інфраструктурай, прыцягальная для турыстаў’: *Zmenila by sa naša krajina akýmsi švihnutím prútika na druhé Švajčiarsko alebo aspoň Rakúsko? Ved' už teraz sa nám turisti začínajú vyhýbať a vôbec nie preto, že pri Poprade nestojí olympijská dedina*¹³ (LT). Актualізуецца ў славацкіх медыятэкстах і такая канатацыя тапоніма *Швейцарыя*, як ‘краіна з дасканалай банкаўскай сістэмай’: *Bankové spojenia v Európe sa zrušia, takže žiadne stopy nevedú k novému «bydlisku kapitálu»*. Navyše prsty H. Eichela nesiahajú až do Singapuru, keďže toto nové *Švajčiarsko* nie je členom G20¹⁴ (HN).

У беларускім медыйным дыскурсе тапонім *Швейцарыя* ўжываецца ў канататыўным значэнні ‘высакагорная краіна’, што знайшло адлюстраванне ў шэрагу метафарычных кантэкстаў, дзе дадзены онім суадносіцца з уласнабеларускімі тапанімічнымі рэферэнтамі, напрыклад: *Лагойск – наша Швейцарыя* («Звязда») *Раўбічы размяшчаюцца на поўнач ад Мінска, у беларускай Швейцарыі* («Звязда»). Дадзенае канататыўнае значэнне тапоніма *Швейцарыя* ў дачыненні да беларускіх рэалій набыло ў межах беларускай лінгвакультурнай прасторы ўстойлівы характар і выклікае ў носьбітаў мовы адназначныя асацыяцыі, якія ім дазваляюць лёгка дэкадзіраваць змест адпаведных метафарычных кантэкстаў. Прычым калі тапонім *Швейцарыя* са значэннем ‘краіна з высокім узроўнем эканамічнага і культурнага развіцця’ канкурыруе, напрыклад, з тапонімам *Фінляндыя*, то ў значэнні ‘высакагорная краіна’ ён з’яўляецца першаснай аксіялагічнай адзінкай. Апошнім часам у беларускім медыйным дыскурсе онім *Швейцарыя* набыў і ўстойлівае канататыўнае значэнне ‘міжнародная пляцоўка перамоў’: *Беларусь становіцца ўсходнееўрапейскай Швейцарыяй: набывае статус настаяннай пляцоўкі для перамоў па ўкраінскім канфлікце, што паляпшае імідж Мінска на сусветнай арэне* (HN).

Асабліва часта беларускія і славацкія медыятэксты карыстаюцца канататыўным патэнцыялам тапоніма *Чарнобыль*, што пацвярджае яго актуальнасць і прэцэдэнтны характар у межах абедзвюх культурных прастор. Канататыўнае значэнне дадзенага оніма дэманструе ўніверсальныя і культурна абумоўленыя аксіялагічныя характарыстыкі. Безумоўна, яго першаснае, агульнавядомае канататыўнае значэнне мае метанімічную аснову – ‘месца аварыі на атамнай электрастанцыі’: *Новы Чарнобыль? Не, дзякуй! Стывен Фрай заклікаў падпісаць петыцыю супраць АЭС у Беларусі* (HN); *Indický «Černobyl» má viníka. Po viac ako dvadsiatich rokoch odsúdili za jednu z najväčších priemyselých katastrof v indickom Bhopále osem ľudí*¹⁵ (HN). Аднак метафарызуецца онім *Чарнобыль* і на аснове канатацыі ‘катастрофа’ пры праекцыі яго як на тапанімічны, так і на нетапанімічны рэферэнт: *Духоўны Чарнобыль вакол нас* (HN); *Ide už o «slovenský kultúrny Černobyl»*¹⁶ (NS). У славацкім медыйным дыскурсе тапонім *Чарнобыль* набыў яшчэ выразную асацыяцыю з пакінутым, спустошаным месцам: *Cesta pod svahom praskala už päť rokov, podľa môjho názoru onedlho spadne aj kostol či kláštor. Eudia museli opustiť svoje domy, väčšinou sú u príbuzných, všetci hovoria, že tu teraz máme «Černobyl» východu – domy bez ľudí*¹⁷ («Sme»). Беларусь, як адна з краін, найбольш пацярпелых ад аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі, вельмі часта згадваецца ў свеце якраз у сувязі з гэтай трагічнай падзеяй. Адпаведна, тапонім *Чарнобыль* у беларускім медыядыскурсе рэалізуе яшчэ і канатацыю ‘падзея, праз якую Беларусь набыла вядомасць’: *Нобель – Чарнобыль наадварот. <...> Нобелеўская прэмія для беларускага лаўрэата змяніла б сітуацыю ў краіне і вакол яе* (HN).

Славацкі медыйны дыкурс, у адрозненне ад беларускага, шырока карыстаецца і канататыўным патэнцыялам тапоніма *Сталінград*, які суадносіцца з тапанімічнымі і нетапанімічнымі рэферэнтамі. Метафарычная праекцыя на тапанімічны рэферэнт рэалізуецца на аснове канатацыі ‘месца масавай гібелі людзей’: *Náš Telgárt je slovenským Stalingradom*¹⁸ (NS). Тапонім *Сталінград* часам структуруе рэферэнт са сферы эканомікі або палітыкі, актуалізуючы канатацыю ‘стратэгічна важны, вырашальны бой’: *Putinov ekonomický Stalingrad. Ruská centrálna banka mána týždenne 15 miliárd dolárov na záchranu rubľa, ale ani to nestačí. Krajina na krízu tvrdo dopláca*¹⁹ («Sme»); *Takže svoj volebný Stalingrad zažili nielen Zeman, Liška, Svoboda ...*²⁰ («Sme»).

¹³Пэратварылася б наша краіна, нібы па волі чароўнай палачкі, у другую Швейцарыю або хаця б Аўстрыю? Ужо цяпер турысты імкнуцца нас абмінуць, і зусім не таму, што каля Попрада няма алімпійскай вёскі’.

¹⁴Банкаўскія кантакты ў Еўропе скасуюцца, адпаведна, нішто не правядзе змены «месца жыхарства» капіталу. Больш таго, рукі Г. Айхеля не дацягнуцца ажно да Сінгапура, паколькі гэтая новая Швейцарыя не з’яўляецца членам G20’.

¹⁵У індыйскага Чарнобыля ёсць вінаваты. Пасля больш чым дваццаці гадоў у індыйскім Бхопале асудзілі за адну з самых вялікіх прамысловых катастроф восем чалавек’.

¹⁶Гаворка ўжо ідзе пра «славацкі культурны Чарнобыль»’.

¹⁷Дарога пад схілам трэскаецца ўжо пяць гадоў; мне падаецца, што хутка разбурацца касцёл ці кляштар. Людзі былі вымушаны пакінуць сваё жыллё, большасць пераехала да сваякоў; усе кажуць, што тут цяпер Чарнобыль усходу – жылло без людзей’.

¹⁸Наш Тэльгарт – славацкі Сталінград’.

¹⁹Эканамічны Сталінград Пуціна. Цэнтральны расійскі банк затрачвае кожны дзень 15 мільярдаў долараў на ўтрыманне рубля, але і гэтага недастаткова. Праз крызіс краіна мае сур’ёзныя выдаткі’.

²⁰Такім чынам, свой выбарчы Сталінград перажылі не толькі Земан, Лішка, Свобода...’

Безумоўна, тапонім *Сталінград* з’яўляецца прэцэдэнтным і ў межах беларускай лінгвакультурнай прасторы, але беларускія медыятэксты не так шырока карыстаюцца аксіялагічнымі магчымасцямі дадзенага оніма, абмяжоўваючыся больш традыцыйнымі тапанімічнымі метафарами кшталту *Данецкі аэрапорт стаў украінскім Сталінградам* (НН). Такая колькасная і сэнсавая абмежаванасць метафарычнага ўжывання дадзенага тапоніма ў беларускім медыйным дыскурсе можа быць патлумачана культурна замацаванай канататыўнай адназначнасцю дадзенага оніма, што характэрна для ўсіх знакавых рэалій, звязаных з Вялікай Айчыннай вайной.

Культурная абумоўленасць канататыўнага значэння тапанімічных адзінак выяўляецца на ўзроўні не толькі гістарычна асэнсаваных, але і новых прэцэдэнтных онімаў. Медыйны дыкурс увогуле апэратыўна рэагуе на актуальныя падзеі, фарміруючы і новыя тапанімічныя метафары. У беларускіх і славацкіх медыятэкстах апошніх гадоў шырока прадстаўлены тапанімічныя метафары, заснаваныя на онімах украінскага паходжання кшталту *майдан*, *Крым*, *Данбас* і інш.

Тапонім *майдан* у беларускім і славацкім медыйным дыскурсе набыў устойлівае канататыўнае значэнне ‘масавы пратэст’: *Лукашэнка распавёў украінцам, як спыніў «беларускі майдан» ў 2010 годзе* (НН); *Druhý Majdan vraj Ukrajine nehrozí*²¹ («Sme»). Але калі ў славацкім медыядыскурсе праз метафарычнае ўжыванне тапоніма *майдан* асэнсоўваюцца перш за ўсё ўкраінскія рэаліі, то ў беларускім дадзены онім аплікуецца на ўласнабеларускія рэферэнты: *Майдан. Небяспечны заклік. Бо дзе ўсмішкі, там подых свабоды. А дзе свабода, там можа распачацца Майдан. Зрэшты, на Беларусі ўжо ёсць свой Майдан – мінская Камароўка. Не-не, не хвалюцца, усё ціха – ні табе трыбун, ні намётаў, ні барыкад, калі не лічыць барыкадамі высокія шклянны прылаўкі, ці як там яшчэ іх назваць. Хутчэй шклянны дамавіны, у якіх ляжаць, нібыта спячы прыгажуні, недасяжныя каўбасы ці ялавічныя языкі... Між тым, прыкметы Майдану заўважыць на Камароўцы не вельмі цяжка. Ну, вось, да прыкладу, чэргі. Што ні чарга, то несанкцыянаваны мітынг – палымяныя выступоўцы, хамаватыя экстрэмісты і зацятыя маўчуны* (НН). Увогуле пытанне магчымасці «беларускага майдана» для беларускай культурнай прасторы не толькі палітычнае, але і культуралагічнае – пытанне менталітэту, нацыянальнага характару.

Такое ж культуралагічнае значэнне набывае і тапонім *Данбас*, які ў беларускіх медыятэкстах аплікуецца на пазатапанімічную сферу, структуруючы паняцце беларускай нацыянальнай самаідэнтыфікацыі: *Дзе знаходзіцца «беларускі Данбас»? Але ня вераць дамбасёры ні ў свайго былога атамана, ні ў новага ўкраінскага гетмана, а спадзяюцца толькі на «моц і праўду» крамлёўскага гаспадара. А галоўнае, што «данбаскі разлом», то бок, геапалітычны водападзел праходзіць... праз галовы нашых суграмадзян. Беларускі «данбас» – паняцце не геаграфічнае, а інтымна-психалагічнае. Бо кожны з нас носіць у сабе (хто меншага, хто большага) – уласнага «дамбасёра»* (НН).

У славацкіх медыятэкстах мэтавая сфера тапоніма *Данбас* суадносіцца з нацыянальна асэнсаваным рэферэнтам: *Donbas ako Balkán? USA posilnia Európu... Ukrajina môže skončiť ako Balkán, experti sa obávajú dlhej vojny*²² («Sme»). Аналагічна сітуацыі з Крымам асэнсоўваецца нацыянальна прэцэдэнтная сітуацыя, звязаная з падзеямі 1968 г.: *Krym je druhá ČSSR v roku 1968*²³ («Sme»).

У беларускім медыйным дыскурсе тапонім *Крым* найчасцей структуруе тапанімічны рэферэнт: *Брытанская газета напісала пра «латвійскі Крым» – Даўгаўпілс. Гэты латвійскі горад – адзіны ў ЕС, дзе большасць жыхароў – расійскамоўныя* (НН); *Паўднёвую Асецію спрабуюць зрабіць Крымам. На думку расійскіх экспертаў, прыняцце дакумента ў рэдакцыі Бібілава «азначае фактычную ліквідацыю Паўднёвай Асеціі»* (НН).

Тапонім *Украіна* ў беларускім і славацкім медыйным дыскурсе найчасцей функцыянуе ў межах тапанімічнай метафары з рэліатам-тапонімам *Афганістан*: *Украіна можа стаць для Расіі Афганістам-2* (НН); *Putina by na Ukrajině čakał Afganistan*²⁴ («Sme»). Увогуле тапонім *Афганістан* у межах беларускага медыйнага дыскурсу мае трывала замацаванае канататыўнае значэнне ‘бессэнсоўныя ваенныя дзеянні’. У славацкіх медыятэкстах ён больш часта сустракаецца ў пераносным значэнні ‘радыкальная ісламская дзяржава’: *Druhý Afganistan v rohu Afriky? V čase, keď svet rieši vojnu v Libanone, pomerne neďaleko prebieha proces, ktorý nebezpečne pripomína vývoj v Afganistane. Režim, ktorý sa v Somálsku dostáva k moci, sa začína správať podobne ako svojho času fundamentalistické hnutie Taliban. Ten Taliban, ktorý premenil Afganistan na totalitnú islamistickú krajinu*²⁵ (НН).

²¹ ‘Другі Майдан нібыта Украіне не пагражае’.

²² ‘Данбас як Балканы? ЗША ўзмацнілі Еўропу... Украіна можа скончыць як Балканы, эксперты папярэджваюць пра магчымасць працяглай вайны’.

²³ ‘Крым – другая ЧССР 1968 года’.

²⁴ ‘Пуціна ва Украіне можа чакаць Афганістан’.

²⁵ ‘Другі Афганістан у кутку Афрыкі? У час, калі свет вырашае пытанне вайны ў Ліване, адносна недалёка разгортваецца працэс, што небяспечна нагадвае развіццё падзей у Афганістане. Рэжым, які прыходзіць да ўлады ў Самалі, пачынае паводзіць сябе прыблізна так, як у свой час фундаменталісцкі рух талібан. Той талібан, які ператварыў Афганістан у таталітарную ісламісцкую краіну’.

Такім чынам, беларускія і славацкія медыятэксты дэманструюць агульныя і культурна абумоўленыя аспекты канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапанімічных адзінак, якія ўжываюцца для аксіялагічнага асэнсавання як унутраных, так і сусветных падзей грамадска-палітычнага, культурнага і сацыяльна-эканамічнага жыцця. У сучаснай навуковай літаратуры паступова фарміруецца паняцце анамастычнага моўнага вобраза свету [30], таму што канататыўнае значэнне прэцэдэнтных тапонімаў фарміруецца ў межах вызначанай лінгвакультурнай прасторы, адлюстроўваючы нацыянальна спецыфічную сістэму ведаў, уяўленняў, стэрэатыпаў і спосабаў паводзін, якая зафіксавана ў кагнітыўнай базе яе прадстаўнікоў як вынік нацыянальнага культурнага развіцця.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Фонякова ОИ. *Имя собственное в художественном тексте*. Ленинград: ЛГУ; 1990. 103 с.
2. Сапожникова ЛМ. Культурный компонент лексического значения собственных имен и их адъективных дериватов. В: Розен ЕВ, редактор. *Лексика и культура: сборник научных трудов*. Тверь: Тверской государственный университет; 1990. с. 86–91.
3. Ермолович ДИ. *Имена собственные на стыке языков и культур (заимствование и передача имен собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода)*. Москва: Р. Валент; 2001. 200 с.
4. Филатова ИН. Имена собственные англоязычных политических лидеров как средство оценки. *Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2010;2:80–83.
5. Blañár V. *Teória vlastného mena (status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava: Veda; 1996. 252 s.
6. Dalberg V. On homonymy between proper name and appellative. *Names. Journal of the American Name Society*. 1985;33:127–135.
7. Mistrik J. *Lingvistický slovník*. Bratislava: SPN; 2002. 294 s.
8. Хазарегов ТГ, Ширина ЛС. *Общая риторика. Курс лекций. Словарь риторических приемов*. Ростов-на-Дону: Феникс; 1999. 320 с.
9. Арнольд ИВ. Читательское восприятие интертекстуальности и герменевтика. В: Арнольд ИВ, редактор. *Интертекстуальные связи в художественном тексте*. Санкт-Петербург: Образование; 1993. с. 4–12.
10. Гюббенет ИВ. *Основы филологической интерпретации литературно-художественного текста*. Москва: Издательство МГУ; 1991. 205 с.
11. Горнакова ЛЮ. Роль аллюзивного антропонима в семантике художественного текста. *Известия высших учебных заведений. Серия: Гуманитарные науки*. 2010;1(1):62–66.
12. Мокиенко ВМ. Интертексты и текст в славянских языках. В: Шулежкова СГ, редактор. *Интертекст в художественном и публицистическом дискурсе: сборник докладов Международной научной конференции; 12–14 ноября 2003 г.; Магнитогорск, Россия*. Магнитогорск: Магнитогорский государственный университет; 2003. с. 8–13.
13. Фатеева НА. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 1998;57(5):25–38.
14. Супрун АЕ. Текстовые реминисценции как языковое явление. *Вопросы языкознания*. 1995;6:17–29.
15. Костомаров ВГ, Бурвикова НД. *Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века*. Санкт-Петербург: Златоуст; 2001. 72 с.
16. Воробьев ВВ. *Лингвокультурология. Теория и методы*. Москва: Издательство РУДН; 1997. 331 с.
17. Сипко Й. *Прецедентные имена в позиции оценочных средств*. Prešov: FF PU; 2013. 265 с.
18. Блох МЯ, Семёнова ТН. *Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике*. Москва: Готика; 2001. 194 с.
19. Семёнова ТН. Антропонимическая индивидуализация: диалектика целого и части. В: Трегубов АН, редактор. *Язык, литература и культура на рубеже XX–XXI веков*. Уфа: Восточный университет; 2008. с. 101–119.
20. Отин ЕС. Материалы к коннотационному словарю русских онимов. В: Рут МЭ, редактор. *Вопросы ономастики: сборник научных трудов. Выпуск 19. Номинация в ономастике*. Свердловск: Издательство Уральского университета; 1991. с. 41–51.
21. Ратникова ИЭ. *Имя собственное: от культурной семантики к языковой*. Минск: БГУ; 2003. 214 с.
22. Воякина ЕЮ. Ономастическая метафора как одна из составляющих экономического лексикона. *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2009;2(14):87–89.
23. Калугина ЮЕ. О некоторых особенностях процесса метафоризации в экономической терминологии. *Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Лингвистика*. 2009;2:29–34.
24. Ларина ТИ. Антропонимическая метафора и сравнение как отражение этнокультурных ценностей (на материале русско-, англо- и польскоязычной публицистики). *Вестник Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 3. Філалогія. Педагагіка. Псіхалогія*. 2010;1:20–25.
25. Ермолович ДИ. *Имена собственные на стыке языков и культур (заимствование и передача имен собственных с точки зрения лингвистики и теории перевода)*. Москва: Р. Валент; 2001. 198 с.
26. Гудков ДБ. *Прецедентное имя и проблемы прецедентности*. Москва: Издательство МГУ; 1999. 152 с.
27. Томахин ГД. Лексика с культурным компонентом значения. *Иностранные языки в школе*. 1980;6:47–50.
28. Ненашева ТА. *Коннотативная семантика референтно однозначного имени*. Нижний Новгород: Нижегородский государственный технический университет имени Р. Е. Алексеевича; 2012. 153 с.
29. Телия ВН. *Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке*. Москва: Наука; 1981. 269 с.
30. Колшанский ГВ. *Объективная картина мира в познании и языке*. Москва: Едиториал УРСС; 2005. 128 с.

References

1. Fonyakova OI. *Imya sobstvennoe v khudozhestvennom tekste* [Proper name in the literary text]. Leningrad: Leningrad State University; 1990. 103 p. Russian.
2. Sapozhnikova LM. [The cultural component of the lexical meaning of proper names and their adjective derivatives]. In: Rosen EV, editor. *Leksika i kul'tura: sbornik nauchnykh trudov* [Lexicon and culture: collection of scientific works]. Tver: Tver State University; 1990. p. 86–91. Russian.

3. Ermolovich DI. *Imena sobstvennye na styke yazykov i kul'tur (zaimstvovanie i peredacha imen sobstvennykh s tochki zreniya lingvistiki i teorii perevoda)* [Proper names at the junction of languages and cultures (borrowing and transmitting names of their own from the point of view of linguistics and translation theory)]. Moscow: R. Valent; 2001. 200 p. Russian.
4. Filatova IN. [Proper names of English-speaking political leaders as a means of evaluation]. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Lingvistika i mezhkul'turnaya kommunikatsiya*. 2010;2:80–83. Russian.
5. Blanár V. *Teória vlastného mena (status, organizácia a fungovanie v spoločenskej komunikácii)*. Bratislava: Veda; 1996. 252 s.
6. Dalberg V. On homonymy between proper name and appellative. *Names. Journal of the American Name Society*. 1985;33:127–135.
7. Mistrik J. *Lingvistický slovník*. Bratislava: SPN, 2002. 294 s.
8. Khazagerov TG, Shirina LS. *Obschchaya ritorika. Kurs lektzii. Slovar' ritoricheskikh priemov* [General rhetoric. Lecture course. Dictionary of rhetorical devices]. Rostov-on-Don: Feniks; 1999. 320 p. Russian.
9. Arnol'd IV. [Reader's perception of inter-textuality and hermeneutics]. In: Arnol'd IV, editor. *Intertekstual'nye svyazi v khudozhestvennom tekste* [Inter-textual links in a literary text]. Saint Petersburg: Obrazovanie; 1993. p. 4–12. Russian.
10. Gyubbenet IV. *Osnovy filologicheskoi interpretatsii literaturno-khudozhestvennogo teksta* [The basics of the philological interpretation of literary-fiction text]. Moscow: Publishing House of Moscow State University; 1991. 205 p. Russian.
11. Gornakova LYu. [The role of an allusive anthroponym in the semantics of a literary text]. *Izvestiya vysshikh uchebnykh zavedenii. Seriya: Gumanitarnye nauki*. 2010;1(1):62–66. Russian.
12. Mokienko VM. [Inter-texts and text in Slavic languages]. In: Shulezhkova SG, editor. *Intertekst v khudozhestvennom i publicisticheskom disкурсе: sbornik dokladov Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii; 12–14 noyabrya 2003 g.; Magnitogorsk, Rossiya*. [Inter-text in artistic and journalistic discourse: the collection of articles of International scientific conference; 2003 November 12–14; Magnitogorsk, Russia]. Magnitogorsk: Magnitogorsk State University; 2003. p. 8–13. Russian.
13. Fateeva NA. [Typology of inter-textual elements and connections in artistic speech]. *Izvestiya RAN. Seriya literatury i yazyka*. 1998;57(5):25–38. Russian.
14. Suprun AE. [Text reminiscences as a linguistic phenomenon]. *Voprosy yazykoznaniya*. 1995;6:17–29. Russian.
15. Kostomarov VG, Burvikova ND. *Starye mekhi i molodoe vino. Iz nablyudenii nad russkim slovoupotrebleniem kontsa XX veka* [Old bottles and new wine. From observations of the Russian language usage of the late 20th century]. Saint Petersburg: Zlatoust; 2001. 72 p. Russian.
16. Vorob'ev VV. *Lingvokul'turologiya. Teoriya i metody* [Linguo-culturology. Theory and methods]. Moscow: Publishing House of RUDN University; 1997. 331 p. Russian.
17. Sipko J. *Pretsedentnye imena v pozitsii otsenochnykh sredstv* [Case names in the position of evaluation tools]. Prešov: FF PU; 2013. 265 s.
18. Blokh MYa, Semyonova TN. *Imena lichnye v paradigmатике, sintagmatике i pragmatике* [Personal names in paradigmatics, syntagmatics and pragmatics]. Moscow: Gotika; 2001. 194 p. Russian.
19. Semyonova TN. [Anthroponic individualization: the dialectic of the whole and the part]. In: Tregubov AN, editor. *Yazyk, literatura i kul'tura na rubezhe XX–XXI vekov* [Language, Literature and culture at the turn of the 20th–21st centuries]. Ufa: Vostochnyi universitet; 2008. p. 101–119. Russian.
20. Otin ES. [Materials for the connotation dictionary of Russian onyms]. In: Rut ME, editor. *Voprosy onomastiki: sbornik nauchnykh trudov. Vypusk 19. Nominatsiya v onomastike*. [Questions of onomastics: collection of scientific works. Issue 19. Nomination in onomastics]. Sverdlovsk: Ural University; 1991. p. 41–51. Russian.
21. Ratnikova IE. *Imya sobstvennoe: ot kul'turnoi semantiki k yazykovoi* [Proper name: from cultural semantics to linguistics]. Minsk: Belarusian State University; 2003. 214 p. Russian.
22. Voyakina EYu. [Onomastic metaphor as one of the components of the economic vocabulary]. *Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki*. 2009;2(14):87–89. Russian.
23. Kalugina JuE. Metafor usage specifics in economics terminology. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo oblastnogo universiteta. Seriya: Lingvistika*. 2009;2:29–34. Russian.
24. Larina TI. [Anthroponymic metaphor and comparison as a reflection of ethno-cultural values (based on Russian, English and Polish-language journalism)]. *Vestnik Grodnenskago dzjarzhavnaga vniversiteta imja Janki Kupaly. Seryja 3. Filalogija. Pedagogika. Psihologija*. 2010;1:20–25. Russian.
25. Ermolovich DI. *Imena sobstvennye na styke yazykov i kul'tur (zaimstvovanie i peredacha imen sobstvennykh s tochki zreniya lingvistiki i teorii perevoda)* [Proper names at the junction of languages and cultures (borrowing and transfer of proper names from the point of view of linguistics and translation theory)]. Moscow: R. Valent; 2001. 198 p. Russian.
26. Gudkov DB. *Pretsedentnoe imya i problemy pretседentnosti* [Precedent name and the problems of precedence]. Moscow: Publishing House of Moscow State University; 1999. 152 p. Russian.
27. Tomakhin GD. [Lexicon with a cultural component of meaning]. *Innostrannye yazyki v shkole*. 1980;6:47–50. Russian.
28. Nenasheva TA. *Konnotativnaya semantika referentno odnoznachnogo imeni* [Connotative semantics of the reference unique name]. Nizhnii Novgorod: Nizhny Novgorod State Technical University Named after R. E. Alekseev; 2012. 153 p. Russian.
29. Teliya VN. *Tipy yazykovykh znachenii. Svyazannoe znachenie slova v yazyke* [Types of language values. Bound value of the word meaning in a language]. Moscow: Nauka; 1981. 269 p. Russian.
30. Kolshanskii GV. *Ob'ektivnaya kartina mira v poznanii i yazyke* [Objective world view in perception and language]. Moscow: Editorial URSS; 2005. 128 p. Russian.

Артыкул паступіў у рэдакцыю 01.09.2019.
Received by editorial board 01.09.2019.

РАВНОЗНАЧНОСТЬ VS НЕРАВНОЗНАЧНОСТЬ КОМПОНЕНТОВ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЦИКЛОВ (НА МАТЕРИАЛЕ СУТОЧНОГО ЦИКЛА В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ)

Т. В. КОРБАЧЁВА¹⁾

¹⁾Минский государственный лингвистический университет,
ул. Захарова, 21, 220034, г. Минск, Беларусь

Анализируются отношения между конstituентами лексических циклических подсистем. Отмечается, что семантика наименований членов циклов, зафиксированная в словарных дескрипциях, предопределяет их интерпретацию как систему равнозначных элементов. Анализ деривационных и сочетаемостных свойств наименований компонентов суточного цикла в испанском языке раскрывает разнообразие дополнительных семантических признаков в латентной зоне их значений. По присущим им дополнительным признакам конstituенты лексических циклов либо оказываются противопоставленными друг другу, либо объединяются в микрогруппы, либо приобретают определенную выделенность на фоне других элементов цикла, которым такие признаки не свойственны. Делается вывод, что неравнозначность есть другая сторона отношений в циклических подсистемах языка.

Ключевые слова: семантическое (лексическое) поле; цикл; салиентность; равнозначность; неравнозначность; противопоставленность.

РАЎНАЗНАЧНАСЦЬ VS НЕРАЎНАЗНАЧНАСЦЬ КАМПАНАЕНТАЎ ЛЕКСІЧНЫХ ЦЫКЛАЎ (НА МАТЭРЫЯЛЕ СУТАЧНАГА ЦЫКЛУ Ў ІСПАНСКОЙ МОВЕ)

Т. В. КАРБАЧОВА^{1*}

^{1*}Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт, вул. Захарава, 21, 220034, г. Мінск, Беларусь

Аналізуюцца адносіны паміж кампанентамі лексічных цыклічных падсістэм. Адзначаецца, што семантика найменняў членаў цыклаў, зафіксаваная ў слоўнікавых дэскрыпцыях, прадвызначае іх інтэрпрэтацыю як сістэму раўназначных элементаў. Аналіз дэрывацыйных і спалучальных уласцівасцей найменняў кампанентаў сутачнага цыклу ў іспанскай мове раскрывае разнастайныя дадатковыя семантычныя прыкметы ў латэнтнай зоне іх значэнняў. Па характэрных для іх дадатковых прыкметах кампаненты лексічных цыклаў альбо аказваюцца проціпастаўленымі адзін аднаму, альбо аб'ядноўваюцца ў мікрагрупы, альбо набываюць пэўную выдзеленасць на фоне іншых элементаў цыклу, якім такія прыкметы не ўласцівыя. Робіцца выснова, што нераўназначнасць – гэта іншы бок адносін у цыклічнай падсістэме мовы.

Ключавыя словы: семантычнае (лексічнае) поле; цыкл; саліентнасць; раўназначнасць; нераўназначнасць; проціпастаўленне.

Образец цитирования:

Корбачёва ТВ. Равнозначность vs неравнозначность компонентов лексических циклов (на материале суточного цикла в испанском языке). *Журнал Белорусского государственного университета. Филология*. 2019;3:69–78.

For citation:

Karbachova TV. Equality vs inequality of lexical cycle components (on the material of the daily cycle in the Spanish language). *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:69–78. Russian.

Автор:

Татьяна Валерьевна Корбачёва – аспирантка кафедры общего языкознания. Научный руководитель – доктор филологических наук, профессор З. А. Харитончик.

Author:

Tatyana V. Karbachova, postgraduate student at the department of general linguistics.
corbatan@rambler.ru

EQUALITY VS UNEQUALITY OF LEXICAL CYCLE COMPONENTS (ON THE MATERIAL OF THE DAILY CYCLE IN THE SPANISH LANGUAGE)

T. V. KARBACHOVA^a

^a*Minsk State Linguistic University, 21 Zacharava Street, Minsk 220034, Belarus*

Relations of between the constituents of the lexical cyclic subsystems are analyzed. It is noted that the semantics of the names of the members of the cycles, recorded in the dictionary descriptions, predetermines their interpretation as a system of equivalent elements. An analysis of the derivational and combination properties of the names of the components of the daily cycle in Spanish reveals a variety of additional semantic features in the latent area of their meanings. According to their additional semantic features, constituents of lexical cycles either appear to be opposed to each other, or unite in microgroups, or acquire a certain emphasis on the background of other elements of the cycle, to which such signs are not characteristic. This leads to the conclusion that inequality is the other side of relationships in the cyclic language subsystem.

Keywords: semantic (lexical) field; cycle; salience; equality; inequality; opposition.

Введение

Проблематика, цель исследования. На современном этапе развития лингвистики понимание языка как системы носит аксиоматический характер. Многочисленные связи, которые существуют в лексической системе языка и определенным образом упорядочивают множество лексических единиц, – это опоры, благодаря которым носители языка удерживают в памяти и эффективно используют большое число слов и словосочетаний. Из всего многообразия отношений (словообразовательных, этимологических, территориальных, функционально-стилистических и др.), связывающих лексические единицы в словаре, важнейшими являются семантические.

Вопрос семантических отношений лексических единиц обсуждался уже в лингвистических трудах XIX в. Еще М. М. Покровский обратил внимание на то, что слова и их значения независимо от сознания объединяются в различные группы. Идею о групповом анализе лексики продолжали развивать А. А. Потенбя, И. А. Бодуэн де Куртенэ, М. Бреаль, Ф. де Соссюр, Г. Пауль и другие, что в дальнейшем привело к активному исследованию семантических полей – группировок слов, объединенных на основании ассоциаций, отражающих связи предметов в окружающей действительности. Г. Ипсен, Й. Трир, Э. Косериу, А. И. Смирницкий, Л. В. Щерба и другие ученые разрабатывали определение семантических полей и их критериальные характеристики, вели поиск объективных методик выделения полей и анализа их структур.

Важной вехой на пути к пониманию принципов организации словарного состава языка стало выявление типов семантических отношений, на которых базируется организация семантической информации в языке. Разные типы семантических связей, как показал Ч. Филлмор, лежат в основе различных типов структур семантических полей: контрастивных множеств (отношения противоположности), таксономий (отношения иерархии или господства), партономий (отношения *часть – целое*), циклов (циклические отношения), парадигм (парадигматические отношения), цепей (ранговые отношения); на основе нескольких типов отношений строятся сети и фреймы [1].

Стремление раскрыть новые, неизвестные стороны семантической организации лексической системы заставляет исследователей задуматься о сущности того или иного типа семантических отношений. Один из возможных путей их уточнения, по мнению З. А. Харитончик и А. А. Шавель, заключается в исследовании их логических оснований. Рассмотрев разные типы семантических отношений в данном ракурсе, исследователи выявили сложную гамму их взаимодействия. Отмечается, что разнообразие отношений в лексической системе языка обусловлено различной комбинаторикой логических оснований или их модификациями [2].

Структура семантического поля определенного типа осложняется не только за счет комбинаторики и вариаций логических связей, характерных для базисных отношений в поле. Например, в основе таксономий лежат отношения иерархии (господства или гиперо-гипонимии), которые оказываются логически сложным построением: помимо подчинения, в нем действуют логические связи соподчинения [2, с. 121]. Внутри семантического поля могут возникать дополнительные, второстепенные, не влияющие на общую организацию поля отношения. Так, исследователи обращают внимание на то, что в структуре таксономий возникают также синонимические и антонимические отношения между единицами одного уровня подчинения (внутри гипонимии). Мы же полагаем, что подобные допол-

нительные очаги характерны не только для «глобальных» семантических структур, охватывающих значительные части словаря, каковыми являются таксономии. На примере циклов мы покажем, что внутри микросистем, несмотря на их сравнительно небольшой количественный состав, также может сложиться разветвленная сеть дополнительных семантических отношений.

Теоретические основы и методы исследования

Цикл – это «постоянно повторяющаяся последовательность в наступлении и смене событий в течение определенного промежутка времени, образующая заверченный кругооборот» [3, с. 273]. Лексические единицы, репрезентирующие в языке такие последовательности, объединяются в особым образом организованные семантические (лексические) поля, на что одним из первых обратил внимание Ч. Филлмор, назвав их в соответствии с тем, что они именуют, циклами [1, с. 48]. Циклическая подсистема в лексиконе отображает онтологическое своеобразие циклов как природных, так и искусственно созданных человеком: это такой вид семантической организации лексических единиц, которому присуща очередность следования членов цикла (цепочечность) и повторяемость. Данные характеристики наиболее очевидны в семантике наименований элементов временных циклов (например, суточного, недельного, сезонного и годового) в разных языках.

Важно подчеркнуть, что семантика наименований членов циклов, зафиксированная в словарных дескрипциях, реляционная по своей сути, т. е. выявляемая только относительно друг друга, предопределяет их интерпретацию как системы с определенным равновесием отношений между членами. В частности, Д. А. Круз считает, что «нет салиентного признака X, в соответствии с которым один из двух соседствующих элементов был бы более X, чем другой. <...> Так, например, в последовательности *понедельник, вторник, среда, четверг*... нет такого признака X, благодаря которому *вторник* “более X”, чем *понедельник*»¹ [4, р. 189]. Такое положение вещей очевидным образом следует из лексикографических описаний: так, лексема *mañana* ‘утро’ представлена как *parte del día comprendida entre el amanecer y el mediodía* ‘часть дня между рассветом и полднем’ [5], а следующий элемент цикла *tarde* ‘послеполуденная часть дня’ – как *parte del día comprendida entre el mediodía y el anocheecer* ‘часть дня между полднем и наступлением темноты’ [5] и т. д. Приведенные дефиниции свидетельствуют, что в значениях данных лексем фиксируется расположение в цикле путем указания лишь пограничных точек.

Основополагающий теоретический постулат современной лексической семантики заключается в том, что за словом стоит богатая когнитивная структура, а в словарной дескрипции эксплицируется лишь наиболее значимая информация и большая часть знания формирует латентную зону значения языковой единицы (В. Г. Гак, Е. С. Кубрякова, Р. Лангакер, В. Эванз и др.). Исходя из указанных оснований, мы формулируем гипотезу о том, что данная закономерность характерна и для конститuentов лексического цикла, скрытые смыслы которых как бы нарушают равнозначность элементов. Те или иные члены языкового цикла могут выступать носителями не только категориальных (в наших примерах – временных) семантических признаков, но и некоторых специфических признаков. Именно последние придают их обладателям определенную психологическую выделенность на фоне других элементов цикла, которым такие признаки не свойственны. Иными словами, можно сказать, употребляя терминологию когнитивной лингвистики, что отдельные члены цикла, возможно, обладают салиентным/-и признаком/-ами, что делает отношения в рамках лексической структуры неравнозначными.

Понятие салиентности (*salience*) широко используется в науках, изучающих вопросы перцепции и когнитивности. Салиентные объекты, действия, явления в первую очередь привлекают к себе внимание. Они выходят на первый план, оставляя другие в стороне. Такой тип салиентности, называемой онтологической, относится к более или менее постоянным свойствам явлений мира [6, р. 120]. Природа салиентности может быть перцептивной (более вероятно привлекают внимание такие внешние характеристики, как яркий свет, громкий звук и т. д.) или концептуальной (салиентность формируется в результате практического опыта, например, знание о хитрости лисицы или силе горилл) [7, р. 80]. Салиентная информация в дальнейшем может лексикализироваться, т. е. закрепиться в системе языка в форме знаменательного слова либо устойчивой фразеологической единицы. Исследователи в области когнитивной лингвистики усматривают взаимосвязь между онтологической выделенностью и закрепленностью, укорененностью (*entrenchment*) лексической единицы в системе языка [7, р. 80; 8, р. 83; 9, р. 59–60], поэтому отсутствие названия – это признак незначимости [10, с. 15]. Таким образом, очевидна взаимосвязь салиентности и языковой фиксации: с одной стороны, салиентная информация получает фиксацию в языке, с другой стороны, факт закрепленности информации в языке указывает говорящим на этом языке людям на ее нетривиальность.

Экстраполируя идеи салиентности и языковой закрепленности в область нашего исследования, мы ставим целью установить скрытые, неявные характеристики наименований конститuentов лексиче-

¹Здесь и далее перевод наш. – Т. К.

ского поля, принимая во внимание не только релевантные признаки, лежащие в основе отнесенности единицы к определенной категории, временному периоду, но и салиентные признаки, которые выделяют и особым образом характеризуют периоды времени, обозначаемые тем или иным именем. Данная статья направлена на поиск скрытых, имплицитных семантических компонентов в значениях конститuentов лексических циклов, репрезентирующих в испанском языке суточный цикл.

В испанской культурной традиции сложилось несколько моделей представления суточного цикла с различным делением этого отрезка времени на характерные периоды и различным представлением о его начале и конце. С древности при счете времени человек выделял светлые и темные периоды времени, которые предопределили в испанском языке основную оппозицию *día* ‘день’ и *noche*₁ ‘ночь’, репрезентирующую бинарное членение суточного временного периода, где пограничными периодами выступают рассвет и закат. Не случайно фразеологизм *noche y día* ‘ночь и день’ в испанском языке передает значение *siempre, continuamente* ‘всегда, непрерывно’ [5].

Освещенные и не освещенные солнцем фрагменты суточного периода подвергаются дробному членению в четырехчастном цикле. Основанием для выделения временных фрагментов в четырехчастном цикле является не просто наличие или отсутствие солнечного света – большое значение имеет интенсивность освещенности и положение солнца. Период светлой части суток, начинающийся вместе с рассветом и длящийся вплоть до того момента, когда **солнце в своем движении вверх** достигает зенита, представлен в испанском языке лексемой *mañana* ‘утро’. Пока **солнце совершает движение вниз** от точки наивысшего подъема в сторону горизонта и совершенно за ним не скроется, длится фрагмент суточного цикла, получивший номинацию *tarde* ‘послеполуденная часть дня’. Как только солнце скрывается за горизонтом, начинается темный, не освещенный солнцем период, в котором выделяются два последовательных фрагмента. Для суточного члена цикла, репрезентированного в языке лексической единицей *noche*₂ ‘ночь’, характерно постепенное изменение освещенности **от сумерек до полной темноты**. Изменение в освещенности **от полной темноты до предутренних сумерек** свойственно элементу цикла, представленному в испанском языке лексемой *madrugada* ‘предутреннее время’; появление солнца над горизонтом завершает этот период [11].

Анализ словарных дескрипций показал, что объективная характеристика наличия или отсутствия солнечного света является релевантным признаком в семантике наименований конститuentов бинарного цикла. В отличие от бинарного цикла в четырехчастном цикле ведущую роль в выделении того или иного временного отрезка играет положение солнца.

На этом семантическом фоне интересна латентная зона значений наименований конститuentов суточных циклов. Для выявления скрытых семантических признаков мы воспользуемся методикой, применявшейся в исследованиях Е. И. Будниковой [12], В. В. Тура [13], М. В. Турчинской [14]. Эксплицировать имплицитные смыслы лексических единиц позволяют такие приемы, как анализ семантических структур самих наименований компонентов суточного цикла и их семантических и словообразовательных дериватов, а также анализ связанной и свободной сочетаемости интересующих нас лексических единиц.

Результаты и их обсуждение

В результате исследования установлено, что латентная зона значений наименований как бинарного, так и четырехчастного циклов содержит целый ряд дополнительных признаков. Сопоставление семантических признаков, свойственных членам названных циклов, выявило наряду с рядом сходств и некоторые существенные различия. Рассмотрим последовательно оба способа репрезентации суточного цикла в испанском языке.

Начиная наше описание с анализа отношений в бинарном цикле, следует подчеркнуть, что реальные объективные признаки наличия или отсутствия солнечного света, по которым выделяются интервалы бинарного суточного цикла, эксплицируются в словарных дефинициях их наименований. Признак «свет» объективируется в основном значении лексемы *día* ‘день’: *Periodo de tiempo comprendido entre el amanecer y el ocaso, durante el cual hay claridad solar* ‘Период времени между восходом и закатом, когда есть солнечный свет’. Этот же признак профилирует в выражении *de día* ‘днем’, получающем следующую семантическую экспликацию: *Durante el día, cuando hay claridad solar* ‘В течение дня, когда есть солнечный свет’ [5]. Анализ контекстных употреблений лексемы *día* ‘день’ выявил широкий спектр предикатных сочетаний, указывающих на наличие компонента «свет» в семантической структуре этой лексической единицы: *la luz del día* ‘дневной свет’; *los clarísimos claros del presente día* ‘ярчайший свет этого дня’; *la aurora del día* (букв. ‘заря дня’); *la deslumbradora claridad del día* ‘ослепительный свет дня’; *la hermosa luz del claro día* ‘красивый свет яркого дня’; *el sol del otro día* ‘солнце следующего дня’ [15] и др.

Семантический признак «тьма» в основном значении лексемы *noche*₁ ‘ночь’ эксплицируется как бы от противного. Словарная дескрипция, представленная в 23-м издании Словаря испанского языка [5], прежде всего акцентирует внимание на отсутствии естественного источника света на небосводе, что

само по себе подразумевает темноту: *parte del día comprendida entre la puesta del sol y el amanecer* 'часть суток между заходом солнца и рассветом'. Тем же способом, но при этом с явным указанием на отсутствие дневного света выражается семантический признак «тьма» в 22-м издании Словаря испанского языка [16]: *Tiempo en que falta la claridad del día* 'Время, когда отсутствует дневной свет'. Семантический признак «тьма» эксплицитно представлен и во вторичном значении лексемы *noche*₁ 'ночь' *oscuridad* 'мрак, темнота', а также манифестируется в устойчивых и свободных словосочетаниях. Так, выражение *noche cerrada* (букв. 'закрытая ночь') означает *espacio de tiempo en que la oscuridad de la noche es total* 'промежуток времени, когда темнота ночи полная'; выражение *a buenas noches* (букв. 'в хорошей ночи') употребляется в значении *a oscuras* 'в темноте'. В свободном употреблении лексемы *noche*₁ 'ночь' сопровождается такими эпитетами, как *tenebrosa* 'темная, мрачная'; *lóbrega* 'мрачная, темная'; *sombria* 'сумрачная'; *de tinieblas* 'темная'; *negra como boca de lobo* 'черная, как пасть волка' [15], эксплицирующими семантический компонент «тьма» в значении слова.

Семантические признаки наличия или отсутствия солнечного света, представленные антонимичными компонентами значений 'светлый' – 'темный', 'освещенный' – 'неосвещенный' в структуре конститuentов бинарного цикла *día* 'день' – *noche*₁ 'ночь', убедительно демонстрируют, что, помимо обозначения следующих друг за другом временных периодов, образующих цепочку, этим словам также свойственны отношения противопоставления, и это позволяет считать бинарный цикл не только цепочечной, но и антонимической, контрарной структурой в испанском языке. Противоположность по значению становится ведущим признаком, положенным в основу устойчивой коллокации *como de la noche al día* (букв. 'как с ночи на день'), подчеркивающим разницу между двумя сравниваемыми понятиями [5]. В художественной литературе авторы часто используют прием противопоставления дня и ночи как символы полярных свойств человеческих характеров. Идея диаметральной противоположности манифестируется в таких высказываниях, как *Somos el día y la noche, las dos caras de la moneda, y ni siquiera de la misma: yo de un país y tú de otro, yo de una cantidad y tú de otra, yo de una aleación y tú de otra* 'Мы как день и ночь, как две стороны монеты, и даже не одной, а разных монет: я одной страны, а ты другой, я одного номинала, а ты другого, я из одного сплава, а ты из другого'; *Nada que ver conmigo, ¡eh!, en realidad somos como el día y la noche* 'Ничего общего со мной, в действительности мы как день и ночь' [17].

Контрарные отношения конститuentов бинарного суточного цикла не ограничиваются противопоставлением по присущим им онтологическим признакам света и тьмы, характерным для дневного и ночного периодов. С этими категориальными признаками ассоциируются другие семантические черты, по которым компоненты бинарного цикла *día* 'день' и *noche*₁ 'ночь' также оказываются противопоставленными. Так, способность ясно различать объекты при свете дня представляется салиентным признаком, на который опираются носители языка при концептуализации денотата лексемы *día* 'день'. Актуализация семантических компонентов «видимость», «открытость», «публичность» наблюдается в поговорке *De día y con sol* 'Днем и при свете солнца', передающей значение *a las claras, públicamente* 'при свете (когда видно), публично' [18, p. 305].

В отличие от лексемы *día* 'день' со свойственными ей признаками «видимость» и «открытость» для лексемы *noche*₁ 'ночь' характерен признак «ограниченная видимость», «скрытность». Отсутствующее или недостаточное освещение ночью приводит к снижению видимости в этот промежуток времени, и это свойство входит в скрытую семантическую зону лексемы *noche*₁ 'ночь'. Семантический компонент «ограниченная видимость» актуализируется в поговорках *De noche mirada, a la luz de la vela, la más vieja burra parece doncella* 'Посмотришь ночью при свете свечи, и самая старая ослица покажется девицей'; *De noche todos los gatos son pardos* 'Ночью все коты бурые' [19, p. 2983]. Вместе с тем данный признак позволяет при необходимости что-либо скрыть: именно этот смысл передают устойчивые сочетания *hacer una noche alguna cosa* (букв. 'сделать ночь какой-либо вещи') в значении *hurtarla o hacerla desaparecer* 'спрятать что-то, сделать так, чтобы исчезло': *La noche es capa de pecadores* (букв. 'Ночь – покрывало для грешников') [19, p. 2983]. На свойстве объектов становиться плохо различимыми или совсем неразличимыми в темное время суток базируется метафорическое употребление лексемы *noche*₁ 'ночь': *Eusebio había llevado todo aquel día las medias rotas, y la vergüenza que pudiera tal vez quedarle de dejarse ver con ellas de las hijas de Howen se abrigaba con la noche* 'Весь тот день Эусебио проходил в рваных чулках, и стыд от того, что его могли увидеть дочери Хоуэн, скрывала ночь' [15].

Семантические компоненты лексемы *noche*₁ 'ночь' дополняются рядом семантических признаков, которым нет коррелятов у *día* 'день'; по этим признакам *noche* 'ночь' выделяется на фоне своего соседа по циклу. Так, вторичным значением лексемы *noche* 'ночь' словари фиксируют значение «confusión» 'неопределенность (неясность), запутанность' [5]. То же значение профилируют сравнительный оборот *como noche eterna e incomprensible* 'как ночь вечная и непонятная', фразеологизм *la noche de los tiempos* (букв. 'ночь времен'), передающий смысл *tiempo remoto e impreciso* 'время отдаленное и неопределенное, нечеткое' [5]. В свободной сочетаемости проявляются признаки «мистический», «ужасный»,

«страшный», транслируемые эпитетами *medrosa* ‘боязливая’; *de fantasmas rodeada* ‘окруженная привидениями’; *pavorosa* ‘страшная, ужасная’; *de horror cubierta* ‘покрытая ужасом’; *misteriosa* ‘мистическая’ [15].

Совершенно другой ряд признаков – «тишина» (пониженный звуковой фон), «одиночество», «спокойствие», – ассоциируемых с наименованием *noche*₁ ‘ночь’, объективируются в контекстах *Es la noche bondosa y apacible*, / *Amiga del sosiego*, / *Sumamente callada* ‘Ночь, нежная и кроткая, / Подруга покоя и безмятежности, / Совершенно безмолвная’; *profundo silencio de la noche* ‘глубокая ночная тишина’; *Silencio de la noche... lleno de murmullos extraños y leves* ‘Ночная тишина... наполненная странным легким шумом’; *los leves rumores de la noche* ‘неясный гомон ночи’; *silencio de la noche y la soledad* ‘молчание ночи и одиночество’ [15].

Противопоставление *día* ‘день’ и *noche*₁ ‘ночь’ идет также по линии эмоциональных ассоциаций. В отличие от лексемы *día* ‘день’, которая не обременена эмоциональными коннотациями, *noche*₁ ‘ночь’ обнаруживает ассоциацию с негативно окрашенным эмоциональным состоянием, закрепленном во вторичном значении *tristeza* ‘грусть’ [5].

С объективными признаками компонентов двухчастной циклической структуры *día* ‘день’ и *noche*₁ ‘ночь’, определяемыми как светлая и темная часть суток, непосредственно связан еще один очень важный для человека признак – «деятельность, наполняющая или характерная для определенного промежутка времени». Режим жизни человека в испанской культурной традиции сформировался с учетом суточных биологических ритмов организма. В дневное, освещенное время, как правило, осуществляется созидательная деятельность, направленная на удовлетворение потребностей человека. Периоды работы чередуются с периодами отдыха, и самым важным и продолжительным является ночной отдых. Такая организация жизни и деятельности человека нашла отражение при концептуализации дневного и ночного периодов: за наименованием *día* ‘день’ закрепился признак «работа, деятельность», а признаки «покой», «отдых», «сон» ассоциируются с *noche*₁ ‘ночь’. Они объективируются при употреблении этих лексических единиц в структуре связанных и свободных сочетаний: *La noche se ha hecho para descansar, o dormir, y el día para trabajar* ‘Ночь создана, чтобы отдыхать или спать, а день – чтобы работать’; *Haz de la noche, noche, y del día, día, y vivirás con alegría* ‘Пусть ночь у тебя будет ночью, а день – днем, и жить будет радостно’ [20; p. 140]; *Aquellas apacibles horas que aproximando el día a la noche, libertan del trabajo para acercarnos al descanso y al placer* ‘Те приятные часы, когда день приближается к ночи, освобождают нас от работы и приближают к отдыху и удовольствию’ [15]. Таким образом, салиентные признаки «работа, деятельность» и «отдых, сон» демонстрируют еще одну важную линию противопоставления наименований конститuentов бинарного цикла.

Переходя к описанию четырехчастного суточного цикла, необходимо подчеркнуть ряд сходств между семантическими признаками, характеризующими временные отрезки четырехчастного и бинарного суточного цикла. Такое положение дел предсказуемо и связано с тем, что наименования как бинарного, так и четырехчастного суточных циклов репрезентируют в языке один и тот же период, хотя выделяют и членят его по-разному.

Так же, как и в бинарном цикле, для конститuentов четырехчастного суточного цикла характерно противопоставление по признаку «наличие – отсутствие солнечного света». Однако обращает на себя внимание смена статуса этого признака. Признак наличия или отсутствия солнечного света, релевантный в бинарном цикле, переходит в разряд салиентных в четырехчастном цикле в силу того, что учет лишь одного этого признака не может служить достаточным основанием для выделения того или иного его конститuenta: базовым признаком здесь выступает положение солнца.

Семантический признак «солнечный свет», свойственный для конститuenta бинарного цикла *día* ‘день’, также представлен в семантике лексем *mañana* ‘утро’ и *tarde* ‘послеполуденная часть дня’, репрезентирующих следующие друг за другом светлые периоды суточного цикла. Этот признак манифестируется в предикатных сочетаниях *la luz de la mañana* ‘утренний свет’; *la claridad de la mañana* ‘яркий утренний свет’; *la aurora de la mañana* ‘утренний рассвет’; *la mañana luminosa* ‘светящееся утро’; *la luz amarilla de la tarde* ‘желтый свет послеполуденной части дня’; *una tarde clara* ‘светлая послеполуденная часть дня’ [15] и др.

Обращает на себя внимание тот факт, что признак «солнечный свет» присутствует также в семантике лексемы *madrugada* ‘предутреннее время’, репрезентирующей по большей части переходное время от темной к светлой части суток. Хотя солнце в это время отсутствует на небе, наблюдается изменение в освещенности. Посветление занимает большую часть фрагмента суточного цикла, представленного в испанском языке лексемой *madrugada* ‘предутреннее время’, в словарной дескрипции это слово описывается как *tiempo posterior a la medianoche y anterior al amanecer* ‘время после полуночи и до наступления рассвета’ [5]. Именно период посветления, когда солнце еще находится ниже линии горизонта, но солнечные лучи уже освещают небо, зафиксирован в семантической структуре номинации

madrugada 'предутреннее время' в виде значения *amanecer* 'рассвет', которое в словаре указано как основное значение.

Отметим при этом, что, хотя признак «солнечный свет» представлен в наименованиях трех компонентов четырехчастного цикла, языковые факты фиксируют различия в качестве света, свойственного разным временным отрезкам. Так, отражая онтологические признаки предрассветного часа, сочетаемость лексемы *madrugada* 'предутреннее время' ограничивается предикатами со значением **незначительной степени освещенности** или **ограниченного проявления** признака: *la turbia luz de la madrugada* 'мутный свет предрассветного времени', *la madrugada gris* 'серое предрассветное время', *la madrugada rosácea* 'розоватое предрассветное время'. В отличие от *madrugada* 'предутреннее время' сочетаемость лексемы *mañana* 'утро' демонстрирует **полноту проявления** признака (ср. *la rosada luz de la mañana* 'розовый свет утра') [15].

Помимо различий в освещенности разных компонентов суточного цикла, языковой материал позволяет выявить неоднородность качественной характеристики света, свойственной каждому конституенту цикла в отдельности. Это вполне закономерно в силу того, что наименования конституентов суточного цикла репрезентируют достаточно длительные временные промежутки, в течение которых количественные и качественные показатели освещения трансформируются вместе с изменением положения солнца на небосводе. Например, словосочетания *la luz amarilla de la tarde* 'желтый свет послеполуденной части дня' и *la roja luz de la tarde* 'красный свет послеполуденной части дня' [15] репрезентируют послеполуденную часть дня незадолго до заката. При этом отличия в цветовых показателях сигнализируют о разной приближенности солнца к линии горизонта и, соответственно, разной приближенности к следующему этапу суточного цикла.

Как уже отмечалось, для наименований конституентов четырехчастного цикла *noche*₂ 'ночь' и *madrugada* 'предутреннее время', репрезентирующих темный отрезок времени, характерен признак «отсутствие солнечного света», «темнота». Это позволяет провести аналогию с конституентом бинарного цикла *noche*₁ 'ночь', у которого этот же признак представлен как релевантный. Признак «отсутствие солнечного света», «темнота» в семантике лексем *noche*₂ 'ночь' и *madrugada* 'предутреннее время' эксплицируется в предикатных сочетаниях *las sombras de la noche* 'мрак ночи', *las sombras de la madrugada* 'мрак предутреннего времени', *descoloridas... como una madrugada* 'бесцветные как предутреннее время' [15].

Сходство с конституентом бинарного цикла *noche*₁ 'ночь' отмечается и в том случае, когда у *madrugada* 'предутреннее время' салиентными признаками выступают «тишина», «спокойствие», «страшное время», ассоциативно связанные с признаком «темнота». Значения «тишина» и «спокойствие» эксплицитно представлены в таких контекстах, как *el silencio y paz de la madrugada* 'тишина и спокойствие предрассветного времени', *la calma de la madrugada* 'спокойствие (безмятежность) предрассветного времени' [15]. Значение «страшное время» объективируется, например, в таком контексте: – *Hey niña ¿No te da miedo caminar sola a esta hora de la madrugada?* – *Cuando estaba viva, sí.* 'Эй, девочка, тебе не страшно ходить одной в это предутреннее время? – Когда была жива, было страшно' [21].

Подобно бинарному суточному циклу важным семантическим признаком наименований конституентов четырехчастного суточного цикла выступает признак «деятельность». При этом смысловые компоненты этих лексических единиц в первую очередь отражают поведение человека как социального субъекта, который руководствуется в своих действиях социально и культурно значимыми регуляторами поведения, при этом объективные природные признаки не всегда играют существенную роль. Так, в отличие от лексической единицы *noche*₁ 'ночь', в латентную зону которой входит семантический компонент «сон», с языковым знаком *noche*₂ 'ночь' (также репрезентирующим темный промежуток времени, хотя и отличающийся по продолжительности) ассоциируется не пассивное состояние организма (сон), а активный отдых, о чем пойдет речь ниже.

Деятельностные характеристики наименований конституентов четырехчастного суточного цикла могут быть представлены как противопоставление «активная деятельность – отдых».

Семантический признак «отдых» входит в скрытую зону лексем *noche*₂ 'ночь' и *madrugada* 'предутреннее время'. Однако, несмотря на общность семантического компонента «отдых», эти лексемы оказываются противопоставленными по характеру отдыха, ассоциируемого с временными фрагментами, представленными этими лексическими единицами. Как известно, отдых по своему характеру может быть активным и пассивным, т. е. может происходить как в условиях полного физического покоя организма (пассивный отдых), так и путем переключения активности организма на иной вид деятельности (активный отдых) [22]. У лексемы *noche*₂ 'ночь' был выявлен салиентный признак «**активный** отдых». Этот признак актуализирован в устойчивом выражении *traje de noche* (букв. 'ночное платье') (русский коррелят этого выражения – 'вечернее платье'), для которого приводится следующая словарная дефиниция: *vestido femenino... usado en fiestas y ceremonias que lo requieran* 'женское платье... предназначенное для торжественных и праздничных мероприятий' [5]. Тот же семантический признак «активный

отдых» у лексемы *noche*₂ ‘ночь’ эксплицируется в таком высказывании: *Noches de desenfreno, mañanas de Ibuprofeno* ‘Разгульная ночь – утро с Ибупрофеном’ [21]. Номинации *madrugada* ‘предутреннее время’, напротив, свойствен семантический признак «**пассивный** отдых», т. е. «сон». Об этом свидетельствуют следующие выражения: *el insomnio de aquella madrugada* ‘**бессонница** того предутреннего времени’; *Si me despiertan en la madrugada con mensajes de whatsapp inútiles, ¡hay tabla!* ‘**Если** в предутреннее время **меня разбудят** глупыми сообщениями в приложении *whatsapp*, предупреждаю: у меня есть дубина!’ [21].

По семантическому признаку «активная деятельность» объединяются номинации компонентов четырехчасного суточного цикла *mañana* ‘утро’ и *tarde* ‘послеполуденная часть дня’. Признак «активная деятельность», ассоциируемый с этими лексемами, выразительно представлен в испанских поговорках. Идею о том, что **утренний** промежуток времени, **не заполненный деятельностью**, не принесший никакой пользы, **потрачен впустую**, выражает поговорка *Echar la mañana a perros* – букв. ‘выбросить утро собакам’ [20, р. 33]. Ассоциация лексической единицы *tarde* ‘послеполуденная часть дня’ с активной, созидательной деятельностью явствует из пословицы *Quien no merienda las tardes de abril, nunca su madre lo debiera parir; y las de mayo ni parirlo ni criarlo* – букв. ‘Кто не перекусывает в послеполуденную часть апрельского дня – зря его мать родила, а если не полдничают в майский день – и родила, и растила его зря’ [20, р. 380]. Х. М. Сбарби дает следующее толкование этой поговорки: так как в апреле и мае дни становятся длиннее, предусмотрительно поступает тот, кто делает паузу **в работе в послеполуденную часть дня**, чтобы перекусить (съесть полдник), **после** чего он с новыми силами **возвращается к работе**.

Любопытно, что к группе лексем, обладающих семантическим признаком «активная деятельность», примыкает номинация *madrugada* ‘предутреннее время’, о которой шла речь выше при описании лексем с семантическим признаком «отдых». Языковые данные позволяют сделать вывод, что с данной лексемой ассоциируется не только действие сна (пассивного отдыха), но, по сути, и противоположное ему действие пробуждения от сна (начало активной деятельности). Ассоциация наименования *madrugada* ‘предутреннее время’ с активной деятельностью, а именно с ранним подъемом, актуализируется во вторичном значении: *acción de madrugar* ‘действие раннего **подъема**’ [5]. Это же значение послужило базой для словообразовательных дериватов *madrugador* ‘тот, кто рано встает’, *madrugón* ‘ранний **подъем**’, *madrugero* ‘тот, кто рано **встает**’, *madrugar* ‘вставать на рассвете или очень рано’ [5]. Тот факт, что лексическому репрезентанту темного (сумеречного) периода присущ семантический признак «активная деятельность», может быть связан с климатическими особенностями Испании² и вытекающим из них режимом деятельности людей.

Подобно тому, как обладающие семантическим признаком «отдых» номинации оказались не равнозначными, а противопоставленными по другим семантическим признакам, не наблюдается равнозначности и у лексических единиц с характерным семантическим признаком «активная деятельность». Лексические единицы этой группы оказываются противопоставленными по признаку «рано – поздно». Наименования *madrugada* ‘предутреннее время’ и *mañana* ‘утро’, с которыми связан признак «рано», противопоставляются наименованию *tarde* ‘послеполуденная часть дня’, с которым ассоциируется признак «поздно».

Ассоциативный признак «рано» манифестируется в производных лексемах *madrugada* ‘предутреннее время’ и *mañana* ‘утро’: *madrugador* ‘тот, кто **рано** встает’, *madrugón* ‘**ранний** подъем’ и др. (см. выше), *mañanear* ‘обычно **рано** вставать’, *tomar la mañana* ‘вставать на рассвете или очень **рано**’ [5]. Противоположный признак «поздно», ассоциирующийся с номинацией *tarde* ‘послеполуденная часть дня’, объективируется во вторичных значениях: 1) *a hora avanzada del día o de la noche* ‘в **позднее** время дня или ночи’; 2) *fuera de tiempo, después de haber pasado el oportuno, conveniente o acostumbrado para algún fin* ‘**поздно**, когда прошло надлежащее, подходящее или обычное для каких-то действий время’ [5].

Анализ деятельностных характеристик номинаций четырехчасного суточного цикла раскрывает ассоциацию некоторых компонентов суточного цикла с религиозными аспектами жизнедеятельности человека. Так, важная для всех христиан традиция произносить молитву сразу при пробуждении, до всякого другого дела, посещать церковные службы ассоциативно связана с наименованием *mañana* ‘утро’ и актуализируется в свободных сочетаниях *la oración de la mañana* ‘утренняя молитва’, *la reza de la mañana* ‘утренняя молитва’, *el sermón de la mañana* ‘утренняя проповедь’, *la ablución de la mañana* ‘утреннее омовение’ [15]. Отсутствие данных относительно дневной и вечерней молитв, которые, как известно, занимают важное место в религиозных ритуалах, не позволяет нам выносить какие-либо однозначные суждения, однако может указывать на определенную выделенность лексемы *mañana* ‘утро’ по признаку «религиозная деятельность».

²В связи с тем, что для большей части территории страны специфичен жаркий климат (летом дневные температуры могут превышать отметку в 40–45 °С), сложилась традиция начинать работу рано утром, пока температура воздуха не очень высока, и делать перерыв в работе для отдыха и сна (сиеста) в самое жаркое послеполуденное время.

Заключение

Проведенное исследование выявило сложную картину семантических отношений внутри лексического цикла. С одной стороны, лексический цикл является репрезентантом регулярно повторяющейся цепочки событий/явлений, наблюдаемой в объективной реальности, и потому место каждой лексической единицы в лексическом цикле фиксировано и определяется местом репрезентируемого ей объективного явления в цикле онтологическом. Это позволяет интерпретировать лексический цикл как систему равнозначных элементов. С другой стороны, с каждым элементом онтологического цикла связана целая серия хранящихся в сознании людей ассоциаций, которые нагружают названия элементов лексического цикла вторичными смыслами. Таким образом, конститuentы лексического цикла обладают некоторыми специфическими семантическими признаками, которые выделяют их в ряду других членов цикла, т. е. придают им определенную значимость (центральность), что позволяет говорить о неравнозначности как о другой стороне отношений в циклической подсистеме языка.

Библиографические ссылки

1. Филлмор Ч. Об организации семантической информации в словаре. В: Городецкий БЮ, Попов НН, редакторы. *Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск 14. Проблемы и методы лексикографии*. Зевахина ТС, составитель. Москва: Прогресс; 1983. с. 23–60.
2. Харитончик ЗА. Логические основания семантических отношений. В: Харитончик ЗА. *Очерки о языке. Теория номинации. Лексическая семантика. Словообразование*. Зубов АВ, редактор. Минск: МГЛУ; 2004. с. 117–126.
3. Лебедев СА. *Философия науки. Краткая энциклопедия (основные направления, концепции, категории)*. Москва: Академический проект; 2008. 692 с.
4. Cruse DA. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press; 1986. 328 p. (Cambridge textbooks in linguistics).
5. Diccionario de la lengua española. La 23.ª edición [Internet]. 2014 [cited 2019 April 25]. Available from: <http://www.rae.es>.
6. Schmid H-J. Entrenchment, salience and basic levels. In: Geeraerts D, Cuyckens H, editors. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press; 2007. p. 117–138. DOI: 10.1093/oxfordhd/97801997386332.013.0005.
7. Pattabhiraman T, Cercone N. Selection: salience, relevance and the coupling between domain-level tasks and text planning. In: *Proceedings of the Fifth International workshop on natural language generation; 1990 June 3–6; Dawson, Pennsylvania, USA* [Internet]. Association of Computational Linguistics; 1990 [cited 2019 April 12]. p. 79–86. Available from: <http://www.aclweb.org/anthology/W90/W90-0111.pdf>.
8. Geeraerts D. *Words and other wonders: papers on lexical and semantic topics*. Berlin: Mouton de Gruyter; 2006. 503 p. (Series cognitive linguistics research; 33).
9. Langacker RW. *The foundations of cognitive grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press; 1987. 540 p.
10. Рахилина ЕВ. *Когнитивный анализ предметных имен: семантика и сочетаемость*. Москва: Русские словари; 2008. 416 с.
11. Qué dice la Academia Española sobre la hora? [Internet; cited 2019 April 25]. Available from: <http://www.elcastellano.org/artic/hora-rae.htm>.
12. Будникова ЕИ. *Значимость семантических компонентов в структуре лексического значения (на материале имен существительных современного английского языка)* [диссертация]. Минск: МГЛУ; 2016. 175 с.
13. Тур ВВ. *Актуализация латентных признаков в семантике компонентов сочетаний «существительное + существительное» в современном английском языке* [диссертация]. Минск: БГУ; 2015. 147 с.
14. Турчинская МВ. *Структурно-семантические и прагматические характеристики лексических парадигм в английском и белорусском языках* [диссертация]. Минск: МГЛУ; 2017. 159 с.
15. Real Academia Española (CORDE). *Corpus diacrónico del español*. [Internet; cited 2019 January 11]. Available from: <http://corpus.rae.es/cordenet.html>.
16. *Diccionario de la lengua española*. La 22.ª edición [Internet]. 2001 [cited 2019 April 25]. Available from: <http://lema.rae.es/drae2001/>.
17. Real Academia Española. *Corpus del Español del Siglo XXI* [Internet]. 2018 [cited 2019 January 11]. Available from: <http://web.frl.es/CORPES/view/inicioExterno.view?jsessionid=9A61C63A48A52C14CBA497955B97ACF9>.
18. Sbarbi JM. *Diccionario de refranes, adagios, proverbios, modismos, locuciones y frases proverbiales de la lengua española. Tom 1. A–LL*. Madrid: Librería de los sucesores de Hernando; 1922. 543 p.
19. Alonso Pedraz M. *Enciclopedia del idioma; diccionario histórico y moderno de la lengua española (siglos XII al XX) etimológico, tecnológico, regional e hispanoamericano. Tom 3. N–Z*. Madrid: Aguilar; 1958. p. 2933–4258.
20. Sbarbi JM. *Diccionario de refranes, adagios, proverbios, modismos, locuciones y frases proverbiales de la lengua española. Tom 2. M–Z*. Madrid: Librería de los sucesores de Hernando; 1922. 517 p.
21. Frases graciosas con madrugada [Internet; cited 2019 January 25]. Available from: https://www.google.com/search?biw=889&bih=719&tbm=isch&sa=1&ei=t1Xdkoi6COBta5mcAB&q=frases+graciosas+con++madrugada&oq=frases+graciosas+con++madrugada&gs_l=img.12...0.0..6547...0.0..0.0.....0.....gws-wiz-img.NYT5gK6lqwU&ved=0ahUKewiZ4PjN66zAhULkMMKHdZcBhQ4dUDCAc.
22. Отдых. В: *Медицинская энциклопедия* [Интернет; процитировано 20 января 2019]. Доступно по: https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia/Отдых.

References

1. Fillmore Ch. On the organization of semantic information in the lexicon. In: Gorodetskii BYu, Popov NN, editors. *Novoe v zarubezhnoi lingvistike. Vypusk 14. Problemy i metody leksikografii* [New in foreign linguistics. Issue 14. Problems and methods of lexicography]. Zevakhina TS, compiler. Moscow: Progress; 1983. p. 23–60. Russian.

2. Haritonchik ZA. [The logical basis of semantic relations]. In: Haritonchik ZA. *Ocherki o yazyke. Teoriya nominatsii. Leksicheskaya semantika. Slovoobrazovanie* [Essays on the language. Theory of nomination. Lexical semantics. Word formation]. Zubov AV, editor. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2004. p. 117–126. Russian.
3. Lebedev SA. *Filosofiya nauki. Kratkaya entsiklopediya (osnovnye napravleniya, kontseptsii, kategorii)* [Philosophy of science. A brief encyclopedia (main directions, concepts, categories)]. Moscow: Akademicheskii proekt; 2008. 692 p. Russian.
4. Cruse DA. *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press; 1986. 328 p. (Cambridge textbooks in linguistics).
5. Diccionario de la lengua española. La 23.ª edición [Internet]. 2014 [cited 2019 April 25]. Available from: <http://www.rae.es>.
6. Schmid H-J. Entrenchment, salience and basic levels. In: Geeraerts D, Cuyckens H, editors. *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford: Oxford University Press; 2007. p. 117–138. DOI: 10.1093/oxfordhd/9780199738632.013.0005.
7. Pattabhiraman T, Cercone N. Selection: salience, relevance and the coupling between domain-level tasks and text planning. In: *Proceedings of the Fifth International workshop on natural language generation; 1990 June 3–6; Dawson, Pennsylvania, USA* [Internet]. Association of Computational Linguistics; 1990 [cited 2019 April 12]. p. 79–86. Available from: <http://www.aclweb.org/anthology/W/W90/W90-0111.pdf>.
8. Geeraerts D. *Words and other wonders: papers on lexical and semantic topics*. Berlin: Mouton de Gruyter; 2006. 503 p. (Series cognitive linguistics research; 33).
9. Langacker RW. *The foundations of cognitive grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites*. Stanford: Stanford University Press; 1987. 540 p.
10. Rakhilina EV. *Kognitivnyi analiz predmetnykh imen: semantika i sochetaemost'* [Cognitive analysis of subject names: semantics and compatibility]. Moscow: Russkie slovari; 2008. 416 p. Russian.
11. Qué dice la Academia Española sobre la hora? [Internet; cited 2019 April 12]. Available from: <http://www.elcastellano.org/artic/hora-rae.htm>.
12. Budnikova EI. *Znachimost' semanticheskikh komponentov v strukture leksicheskogo znacheniya: (na materiale imen sushchestvitel'nykh sovremennogo angliiskogo yazyka)* [Significance of semantic components in the structure of lexical meaning: (based on the material of nouns of modern English)] [dissertation]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2016. 175 p. Russian.
13. Tur VV. *Aktualizatsiya latentnykh priznakov v semantike komponentov sochetanii «sushchestvitel'noe + sushchestvitel'noe» v sovremennom angliiskom yazyke* [Updating the latent signs in the semantics of the components of the «noun + noun» combinations in modern English] [dissertation]. Minsk: Belarusian State University; 2015. 147 p. Russian.
14. Turchinskaya MV. *Strukturno-semanticheskie i pragmaticheskie kharakteristiki leksicheskikh paradigm v angliiskom i belorusskom yazykakh* [Structural, semantic and pragmatic characteristics of lexical paradigms in the English and Belarusian languages] [dissertation]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2017. 159 p. Russian.
15. Real Academia Española: Banco de datos (CORDE). *Corpus diacrónico del español* [Internet; cited 2019 January 11]. Available from: <http://corpus.rae.es/cordenet.html>.
16. *Diccionario de la lengua española*. La 22.ª edición [Internet]. 2001 [cited 2019 April 25]. Available from: <http://lema.rae.es/drae2001/>.
17. Real Academia Española. *Corpus del Español del Siglo XXI* [Internet]. 2018 [cited 2019 January 11]. Available from: <http://web.frl.es/CORPES/view/inicioExterno.view.jsessionid=9A61C63A48A52C14CBA497955B97ACF9>.
18. Sbarbi JM. *Diccionario de refranes, adagios, proverbios, modismos, locuciones y frases proverbiales de la lengua española. Tom 1. A–LL*. Madrid: Librería de los sucesores de Hernando; 1922. 543 p.
19. Alonso Pedraz M. *Enciclopedia del idioma; diccionario histórico y moderno de la lengua española (siglos XII al XX) etimológico, tecnológico, regional e hispanoamericano. Tom 3. N–Z*. Madrid: Aguilar; 1958. p. 2933–4258.
20. Sbarbi JM. *Diccionario de refranes, adagios, proverbios, modismos, locuciones y frases proverbiales de la lengua española. Tom 2. M–Z*. Madrid: Librería de los sucesores de Hernando; 1922. 517 p.
21. Frases graciosas con madrugada [Internet; cited 2019 January 25]. Available from: https://www.google.com/search?biw=889&bih=719&tbm=isch&sa=1&ei=t1-tXdkoi6COBta5mcAB&q=frases+graciosas+con++madrugada&oq=frases+graciosas+con++madrugada&gs_l=img.12...0.0.6547...0.0.0.0.....0.....gws-wiz-img.NYT5gK6lqwU&ved=0ahUKewiZ4PjN66zlAhULkMMKHdZcBhgQ4dUDCAc.
22. [Recreation]. In: *Meditinskaya entsiklopediya* [Medical Encyclopedia]. [Internet; cited 2019 January 20]. Available from: https://gufo.me/dict/medical_encyclopedia/Отдых. Russian.

Статья поступила в редколлегию 06.09.2019.
Received by editorial board 06.09.2019.

БЕЛОРУССКИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ-ПАРОНИМЫ С КОРНЕМ АСОБ- КАК ОБЪЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ (НА МАТЕРИАЛЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА 1910–30-х гг.)

С. Н. ЗАПРУДСКИЙ¹⁾

¹⁾Белорусский государственный университет, пр. Независимости, 4, 220030, г. Минск, Беларусь

Рассматривается история использования в белорусском литературном языке 1910–30-х гг. прилагательных с корнем *асоб-*, которые в современном языке образуют два паронимических ряда: *асабовы* – *асабісты* – *асаблівы* и *асобны* – *асобы*. Сделан вывод, что до 1930-х гг. семантические противопоставления, которые дали основание для возникновения этих рядов, еще окончательно не сформировались. Слово *асабовы* часто употреблялось как дублет современного *асабісты*, а лексема *асабісты* использовалась наряду с прилагательным *асаблівы*. Употребление форм *асаблівы*, *асобны*, *асобы* в основном было стабильным, однако в отличие от современной практики для выражения значения 'не такой, как все' в 1920-х гг., кроме слова *асаблівы*, использовались также лексемы *асабісты*, *асабовы* и *асобны*. Недостаточно дифференцированное употребление слов *асабовы*, *асабісты*, *асаблівы* и *асобны* тем не менее не приводило к искажению смысла. На состав соответствующей группы слов (совокупно с производными от них существительными и наречиями) влияли польский и украинский языки. Слова *асабовы*, *асабістасць* и, вероятно, *асобнасць* были заимствованы из этих языков, а заимствованная из русского языка лексема *асобенны* позже вышла из употребления. Взаимозаменяемость в 1920-х гг. форм *асабовы* и *асабісты*, использование форм *асабовы*, *асабісты*, *асобны* в нетрадиционных для современной практики значениях самими лучшими белорусскими писателями, трудность в определении для ряда употреблений точных значений и другие обстоятельства свидетельствуют о том, что формы *асабовы*, *асабісты*, *асаблівы*, *асобны* до 1930-х гг. были еще не столько самостоятельными словами с присущими им строго определенными значениями, сколько словообразовательными и/или лексико-семантическими вариантами одного слова.

Ключевые слова: паронимы; историческая лексикология; белорусский литературный язык; 1910–30-е гг.; семантическая дифференциация; словообразовательные варианты; паронимическая аттракция.

БЕЛАРУСКІЯ ПРЫМЕТНІКІ-ПАРОНІМЫ З КОРНЕМ АСОБ- ЯК АБ'ЕКТЫ ГІСТАРЫЧНАЙ ЛЕКСІКАЛОГІІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ 1910–30-х гг.)

С. М. ЗАПРУДСКІ^{1*}

^{1*}Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, пр. Незалежнасці, 4, 220030, г. Мінск, Беларусь

Разглядаецца гісторыя ўжывання ў беларускай літаратурнай мове 1910–30-х гг. прыметнікаў з корнем *асоб-*, якія ў сучаснай мове ўтвараюць два паранімічныя рады: *асабовы* – *асабісты* – *асаблівы* і *асобны* – *асобы*. Зроблены вывад, што да 1930-х гг. семантычныя процістаўленні, якія далі падставу для ўзнікнення гэтых радоў, яшчэ

Образец цитирования:

Запрудский СМ. Белорусские приметники-паронимы с корнем *асоб-* как объекты исторической лексикологии (на материале литературного языка 1910–30-х гг.). *Вестник Белорусского государственного университета. Филология*. 2019;3:79–93.

For citation:

Zaprudski SM. Belarusian adjectives-paronyms with the root *asob-* as the objects of the historical lexicology (based on the material of the literary language of the 1910–30s). *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:79–93. Belarusian.

Автор:

Сергей Николаевич Запрудский – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры белорусского языкознания филологического факультета.

Author:

Siarhiej M. Zaprudski, PhD (philology), docent; associate professor at the department of Belarusian linguistics, faculty of philology.
zaprudski@gmail.com

канчаткова не сфарміраваліся. Слова *асабовы* часта ўжывалася як дублет сучаснага *асабісты*, а лексема *асабісты* выкарыстоўвалася поруч з прыметнікам *асаблівы*. Ужыванне форм *асаблівы*, *асобны*, *асобы* ў асноўным было стабільным, аднак у адрозненне ад сучаснай практыкі для выражэння значэння ‘не падобны да іншых’ у 1920-я гг., акрамя слова *асаблівы*, выкарыстоўваліся таксама лексемы *асабісты*, *асабовы* і *асобны*. Недадаткова дыферэнцыраванае ўжыванне слоў *асабовы*, *асабісты*, *асаблівы* і *асобны* тым не менш не прыводзіла да скажэння сэнсу. На склад адпаведнай групы слоў (сукупна з вытворнымі ад іх назоўнікамі і прыслоўямі) уплывалі польская і ўкраінская мовы. Слова *асабовы*, *асабістасць* і, верагодна, *асобнасць* былі запазычаны з гэтых моў, а запазычаная з рускай мовы лексема *асобенны* пазней выйшла з ужытку. Узаемазамыняльнасць у 1920-я гг. форм *асабовы* і *асабісты*, ужыванне форм *асабовы*, *асабісты*, *асобны* ў нетрадыцыйных для сучаснай практыкі значэннях найлепшымі пісьменнікамі, цяжкасць ва ўстанаўленні для шэрагу ўжыванняў дакладных значэнняў і іншыя акалічнасці сведчаць пра тое, што формы *асабовы*, *асабісты*, *асаблівы*, *асобны* да 1930-х гг. былі яшчэ не столькі самастойнымі словамі з уласцівымі ім строга акрэсленымі значэннямі, колькі словаўтваральнымі і/або лексіка-семантычнымі варыянтамі аднаго слова.

Ключавыя словы: паронімы; гістарычная лексікалогія; беларуская літаратурная мова; 1910–30-я гг.; семантычная дыферэнцыяцыя; словаўтваральныя варыянты; паранімічная атракцыя.

BELARUSIAN ADJECTIVES-PARONYMS WITH THE ROOT ASOB- AS THE OBJECTS OF THE HISTORICAL LEXICOLOGY (BASED ON THE MATERIAL OF THE LITERARY LANGUAGE OF THE 1910–30s)

S. M. ZAPRUDSKI^a

^aBelarusian State University, 4 Niezaliežnasci Avenue, Minsk 220030, Belarus

The article deals with the history of usage of adjectives with the root *asob-* in the Belarusian literary language of the 1910–30s. They form two paronymic sets in the modern Belarusian: *asabovy* – *asabisty* – *asablivy* and *asobny* – *asoby*. We come to the conclusion that the semantic opposition that became a foundation for the formation of these sets had not been fully formed by the 1930s. The word *asabovy* was often used as a doublet of *asabisty*, and the lexeme *asabisty* – in the meaning of *asablivy*. The use of the forms *asablivy*, *asobny*, *asoby* was more or less stable, however, in contrast to the modern usage, in the 1920s the forms *asabisty*, *asabovy*, and *asobny* were used in the meaning ‘different from usual’ together with the word *asablivy*. The deficient differentiation of the words *asabovy*, *asabisty*, *asablivy* and *asobny* did not lead to the corruption of the meaning of the utterances. Polish and Ukrainian influenced the composition of this word group inclusive with derivative nouns and adverbs. The words *asabovy*, *asabistasć*, and apparently *asobnasć* were borrowed from these languages; and the lexeme *asobienny*, borrowed from Russian, later went out of usage. Several circumstances, including the interchangeability of the forms *asabovy* and *asabisty* in the 1920s; the use of the forms *asabovy*, *asabisty*, *asobny* by the best writers in the non-typical meanings for the modern practice; the complexity to define exact meanings in a range of usage, as well as other circumstances bring us to the conclusion that the forms *asabovy*, *asabisty*, *asablivy*, *asobny* were word-formation and/or lexical and semantic variants of the same word in the 1930s rather than independent words, with their intrinsic strict meanings.

Keywords: paronyms; historical lexicology; Belarusian literary language; 1910–30s; semantic differentiation; word-formation variants; paronymic attraction.

1. Уводзіны

Заснаванне традыцыі вывучэння паронімаў у беларускай лінгвістыцы звязана з іменем С. Грабчыкава, аўтара арыентаваных на «шырокае кола чытачоў» [1, с. 191] прац «Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў» (1977), «Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря» (1980) і «Слоўнік паронімаў беларускай мовы» (1994) [2–4]. Цікава, да з’явы параніміі ўзнікла як спроба садзейнічаць вырашэнню задач выкладання мовы [5, с. 67], існавала патрэба размяжоўваць словы, блізкія па гучанні, але розныя па значэнні [4, с. 6]. Лексічныя значэнні паронімаў звычайна суаднесены паміж сабой [6, с. 4], але абавязкова размежаваны [7, с. 14]. Гукавое і марфалагічнае падабенства паронімаў можа выклікаць іх змешванне ў маўленні, што і з’яўляецца прычынай лексічных памылак. Паронімы не замяняюцца іншымі кампанентамі паранімічнага рада без парушэння сэнсу выказвання [8, с. 411].

Што да навуковага вывучэння параніміі, то яно пачалося не раней, чым аформілася дысцыпліна «Культура маўлення». У беларускай лінгвістыцы даследаванне параніміі знаходзіцца ў падпарадкаваным становішчы ў дачыненні да практыка-арыентаванага вывучэння беларускай мовы і праводзіцца

пераважна ў рэчышчы распрацоўкі культурамоўнай праблематыкі, адно з нешматлікіх выключэнняў – артыкул А. Шаблоўскага [5]. У падручніку па гісторыі беларускага мовазнаўства названыя вышэй працы С. Грабчыкава 1977 і 1980 гг. згадваюцца ў раздзеле аб лексікаграфіі [1, с. 191]. Іх практыка-арыентаваны характар абумоўлівае тую акалічнасць, што тэарэтычныя пытанні ў гэтых выданнях закраналіся мімаходзь, што нядзіўна для часу, калі вывучэнне паронімаў было адносна новай з’явай; у савецкай навуцы ў 1970-я гг. адсутнічала агульная тэорыя параніміі [9, с. 3].

У працах С. Грабчыкава і ў беларускай лінгвістыцы ў цэлым амаль не вывучаецца гістарычны ракурс праблемы. Можа нават скласціся ўражанне, што параніміі ўвогуле няма месца ў гістарычных даследаваннях. Так, А. Шаблоўскі сцвярджае, што паранімія – гэта «з’ява, якая належыць да моўнай сінхроніі. Такім чынам, адпаведнасці, што складаюцца з этымалагічна роднасных слоў... выходзяць за межы паранімічных» [5, с. 70]. У вельмі рэдкіх выпадках у беларускім мовазнаўстве паранімы прыцягваюць увагу як аб’ект гістарычнай лексікалогіі. Так, у 2010 г. на прыкладзе розных выданняў твора У. Леніна «Да вясковай беднаты» ў рамках гаворкі пра «ўдасканаленне элементаў моўнай сістэмы праз дыферэнцыяцыю паронімаў» І. Змачынская пракаментавала рэдакцыйную праўку, згодна з якой выкарыстанае ў 1929 г. слова *асаблівы* ў 1933 г. было заменена на *асобны*: *машыны засланяліся асаблівымі прыспасабленнямі – машыны засланяліся асобнымі прыспасабленнямі* [10, с. 69]. У дапаможніку для студэнтаў А. Юрэвіч 1983 г. коратка зазначаецца, што некаторыя паранімы з цягам часу перастаюць быць такімі і пераходзяць у разрад сінонімаў [11, с. 74].

Між тым некаторыя паранімічныя рады выклікаюць вялікую цікавасць з пункта гледжання гісторыі іх усталявання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Іх даследаванне мае вялікае значэнне як для адэкватнай кваліфікацыі розных канкрэтных выпадкаў выкарыстання сугучных слоў у беларускай літаратурнай мове на розных гістарычных этапах, так і для лепшага разумення спецыфікі развіцця беларускай літаратурнай мовы ў XX ст. у цэлым.

У слоўніках С. Грабчыкава 1977 і 1994 гг. знаходзім пяць прыметнікаў з коранем *асоб-* (*асабісты* – *асаблівы* – *асабовы* – *асобны* – *асобы*). Вядомае з гісторыі мовы нелітаратурнае слова *асобенны* ў слоўніках адсутнічае. Выходзячы, верагодна, з крытэрыю структурнага падабенства [11, с. 74], група з пяці названых вышэй слоў падзелена на два рады, у рамках якіх вылучаны тры прыметнікі з двухскладовай фіналлю (*асабісты* – *асабовы* – *асаблівы*) і два – з аднаскладовай (*асобны* – *асобы*) [4, с. 24, 30].

У сучаснай беларускай мове прыметнік *асабовы* мае два значэнні: 1) ‘які ўласцівы пэўнай асобе; які мае дачыненне да пэўнай асобы’; 2) ‘які выражае граматычную катэгорыю асобы’. Пры артыкуле *асабовы* ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» пазначана, што існуюць таксама ўстойлівыя спалучэнні *асабовая справа*, *асабовы рахунак*, *асабовы склад* (ТСБМ, т. 1, с. 273). Прыметнік *асабісты* мае тры значэнні: 1) ‘які належыць пэўнай асобе, якім карыстаецца гэта асоба; уласцівы пэўнай асобе’; 2) ‘які датычыцца якой-небудзь асобы, закранае яе інтарэсы; звязаны з прыватным, сямейным жыццём; які накіраваны на пэўную асобу, закранае яе’; 3) ‘які ажыццяўляецца пэўнай асобай’ (ТСБМ, т. 1, с. 273). Слова *асабовы* мае рысы адноснага прыметніка, у той час як у лексемы *асабісты* дзякуючы яе другому значэнню часткова ёсць таксама адзнакі якаснага прыметніка, што праяўляецца ў тым, што яна можа спалучацца з прыслоўямі меры і ступені (*занадта асабісты*) і ад яе ўтворана прыслоўе (*асабіста*). Семантычнае размежаванне прыметнікаў *асабісты* і *асабовы* ў сучаснай мове грунтуецца не на значэннях суфіксаў *-ов-* і *-іст-*, а на пэўнай даніне ўсталяванаму ў 1930-я гг. узусу, канвенцыям, якія склаліся ў гэты час (гл. ніжэй). Звычайны карыстальнік не ведае гэтых канвенцый, абавіраецца на сучасны узус, і розніца ў суфіксах сама па сабе не абавязкова яму дапамагае адрозніваць гэтыя лексемы.

Словы *асаблівы* – *асобны* – *асобы* могуць з’яўляцца сінонімамі. У выпадку недастаткова добрага ведання носьбітамі мовы правіл лексічнай спалучальнасці адрозненне слоў *асабісты* – *асабовы* (а таксама *асаблівы*) у сучаснай маўленчай практыцы можа складаць цяжкасць. У слоўніку С. Грабчыкава 1977 г. прыведзены прыклады няправільнага выкарыстання лексем *асабовы* і *асабліва*. Пры слове *асабовы* змешчаны прыклад з твора празаіка Р. Мурашкі: *...павінна быць і нашым асабовым шчасцем*; звернута ўвага на тое, што правільным ужываннем было б *павінна быць і нашым асабістым шчасцем*. З нагоды няправільнага выкарыстання слова *асаблівы* ў слоўніку дадзена наступная цытата з часопіса «Полымя»: *Усе мы, хто асабліва ведаў Мікалая Мацвеевіча... былі ў палоне яго асабістай абаяльнасці*. У слоўніку ўказана, што правільным ужываннем было б: *Усе мы, хто асабіста ведаў...* [2, с. 22–23].

У выданні 1994 г. прыклад з выкарыстаннем Р. Мурашкі прыметніка *асабовы* быў зняты, затое аўтар дадаў прыклад неналежнага ужывання прыметніка *асабісты* з твора А. Кулакоўскага: *Ён... адгарнуў тонкую сінюю вокладку папкі і зірнуў туды. Я зразумеў, што гэта мая асабістая* (трэба: *асабовая*. – С. 3.) *справа ў яго на стала* [4, с. 24].

У той час як слова *асаблівы* мае сваё выразна вызначанае месца ў рамках лексічнага складу сучаснай беларускай мовы, лексемы *асабісты* і *асабовы* семантычна даволі падобныя паміж сабой. Абодва словы могуць мець значэнне ‘які ўласцівы пэўнай асобе; які мае дачыненне да пэўнай асобы’. Згодна са

слоўнікам, слова *асабісты* яшчэ можа мець значэнні ‘які належыць пэўнай асобе’, ‘які ажыццяўляецца пэўнай асобай’, аднак яны даволі блізкія да значэння слова *асабовы* ‘які ўласцівы пэўнай асобе; які мае дачыненне да пэўнай асобы’. У семантычнай структуры абодвух слоў значная частка кампанентаў накладаецца адзін на адзін. Аднак, адносна гэтай пары можа паўставаць сумненне, ці гэтыя словы сапраўды маюць розную семантыку. Выразнае процістаўленне слоў *асабовы* і *асабісты* назіраецца ў тым, што першае, як адносна прыметнік, ужываецца ў складзе тэрміналагічных спалучэнняў, а другое – не (ТСБМ, т. 1, с. 273).

У рамках паранімічнага рада *асабісты* – *асабовы* – *асаблівы* верагодна няправільнае ўжыванне слоў у маўленні, аднак невядома, наколькі магчыма збытванне слоў у рамках другога паранімічнага рада. Відаць, змешвання слоў *асобны* і *асобы* ў сучасным маўленні не адбываецца, прынамсі, слоўнікі С. Грабчыкава не даюць на гэты конт ніякіх сведчанняў. Словы *асобны* і *асобы* сярод іншага маюць значэнне ‘адметны, (свое)асаблівы’ (ТСБМ, т. 1, с. 286), і ў гэтым значэнні яны з’яўляюцца сінанімічнымі. Аднак, адносна гэтай пары можа паўставаць сумненне, ці гэтыя словы насамрэч маюць розную семантыку; папраўдзе, яны з’яўляюцца няпоўнымі паранімімі. Значэнні рус. *особый* могуць перадавацца на беларускую мову як пры дапамозе эквівалента *асобы*, так і праз выкарыстанне слоў *асаблівы* і *асобны* (РБС 2005, т. 2, с. 370). Факт падачы ў слоўніках С. Грабчыкава двух, а не аднаго супольнага рада паранімаў з коранем *асоб-* сведчыць пра тое, што ў сучаснай мове словы з розных паранімічных радоў (напрыклад, *асабісты* і *асобны*, *асаблівы* і *асобны*) паранімічнымі адносінамі не звязаны. У адным з артыкулаў пра паранімію рад *асабісты* – *асаблівы* – *асабовы* прыведзены ў якасці тыповага выпадку трохкампанентнага рада [8, с. 411].

З пункта гледжання сінхраніі ўжыванне слоў *асабісты* – *асабовы* – *асаблівы* – *асобны* ва ўласцівых ім значэннях, відаць, адпавядае «духу» і сістэме сучаснай беларускай мовы, на аснове чаго ў сучаснай маўленчай практыцы выкарыстанне гэтых слоў у тых або іншых значэннях кваліфікуецца як «правільнае» або «няправільнае». Аднак не было прадвызначасці ў тым, што слова *асабісты* ў беларускай мове не можа ўжывацца, напрыклад, у значэнні ‘асаблівы’. Не было прадвызначасці і ў тым, што слова *асабовы* пераважна не будзе ўжывацца ў значэнні ‘які мае дачыненне да пэўнай асобы’ – за выняткам тэрмінаў тыпу *асабовы склад* ці *асабовы займеннік*. Калі паглядзець на гісторыю ўжывання слоў *асабісты* – *асабовы* – *асобны* ў 1910–30-я гг., то выявіцца, што яны нярэдка выкарыстоўваліся ў незвычайных для сучаснай мовы значэннях, што стварала адметныя адносіны паміж імі, а таксама спецыфічныя сувязі гэтых лексем са словам *асаблівы*.

Мэта артыкула – на аснове выяўленых фактаў выкарыстання ў беларускай літаратурнай мове 1910–30-х гг. прыметнікаў з коранем *асоб-*, якія ў працах С. Грабчыкава ўключаюцца ў лік паранімаў (*асабовы* – *асабісты* – *асаблівы*; *асобны* – *асобы*), а таксама прыметніка *асобенны*, устанавіць, калі гэтыя прыметнікі сталі ўжывацца як паранімы з належным усталяваннем дыферэнцыяцыі ў іх значэннях.

У межах даследавання беларускай літаратурнай мовы 1910–30-х гг. выкарыстаны матэрыялы «Беларускага N-корпуса» (БНК), а таксама асабістая база даных (картатэка) аўтара. Тэарэтычнай асновай артыкула з’яўляецца ўяўленне аб літаратурнай мове як гістарычнай з’яве, элементы якой, перш чым набыць сучасны выгляд, прайшлі значную эвалюцыю.

2. *Асабісты* – *асабовы* – *асаблівы* – *асобны* – *асобы* – *асобенны*: паходжанне і сучасны стан

Адносна паходжання слоў *асабісты* і *асабовы* ў «Этымалагічным слоўніку беларускай мовы» ўказваецца, што гэтыя лексемы былі ўтвораны ад слова *асоба* ‘персона’, «магчыма, на польскай глебе» (ЭСБМ, т. 1, с. 178). Што да слова *асабовы*, то гісторыя яго ўжывання ў беларускай мове (гл. ніжэй) указвае на тое, што яно можа трактавацца і як запазычанне з польскай мовы, і як лексема, утвораная ў межах беларускай мовы. Слова *асобы* з’яўляецца праславянскім, кантынуантам прыметніка **osoby* ‘асобы’; ад лексемы *асобы* паходзіць слова *асобны* (ЭСБМ, т. 1, с. 178). Значэнні лексем *асабісты* і *асабовы* ў этымалагічным слоўніку не ўдакладнены: відавочна, падразумявалася, што яны агульнавядомыя, супадаюць з сучаснымі. Што да часу ўзнікнення слова *асабісты*, то яго наяўнасць у гістарычных слоўніках сведчыць пра тое, што гэта старое слова, аднак выяўленне нюансаў яго значэння ў розных гістарычных перыяды патрабуе ўдакладнення. У слоўніку І. Насовіча дадзеная лексема прыведзена з націскам на другім складзе (*особистый*) са значэннем ‘паглядны (пра знешні выгляд чалавека)’: *особистый мужчина, особистая баба*¹ (Насовіч 1983, с. 369). Што датычыцца слова *асаблівы*, то ў этымалагічным слоўніку ўказваецца на наяўнасць аналагічных форм у старабеларускай, а таксама ў рускай, украінскай, польскай, чэшскай і верхнялужыцкай мовах (ЭСБМ, т. 1, с. 161). У слоўніку

¹Тут і далей словы са слоўніка І. Насовіча, гістарычных слоўнікаў, «Канкарданса беларускай мовы XIX ст.» часам падаюцца ў спрошчанай графіцы і арфаграфіі.

пазначана, што П. Бярында ў сваёй працы выкарыстоўваў форму *особливый* як тлумачэнне ў артыкуле лексемы *особный*, і выказваецца меркаванне, што няма падстаў гаварыць аб запазычаным характары слова *асаблівы* (*особливый*) (ЭСБМ, т. 1, с. 161).

Слова *асобенны* з'яўлялася новым (XX ст.) запазычанням з рускай мовы, яно выйшла з ужытку ў 1930-я гг.

У старабеларускай мове ўжываліся прыметнікі *особистый*, *особливый*, *особный*, *особый* і шэраг вытворных (ГСБМ, т. 22, с. 404–409; КГСБМ, с. 563), аднак у літаратурных тэкстах XIX ст. словы *асабісты*, *асаблівы* і *асобы* не зафіксаваны. Згодна з данымі «Канкарданса беларускай мовы XIX ст.», у беларускай літаратурнай мове гэтага часу выкарыстоўваліся толькі прыметнік *асобны* і прыслоўе *асабліва* (Канкарданс). Словаўтваральнае гняздо з коранем *асоб-* у слоўніку І. Насовіча фарміруюць словы *асобисто* 'сам-насам'; *асобистый* 'паглядны (пра знешні выгляд чалавека)'; *асобицьца* 'адасабляцца'; *асобка* 'чалавек невысокага росту', 'статуетка'; *асобливосць* 'асаблівасць', 'важнасць'; *асобливый* 'асобны', 'асаблівы'; *асобники* 'усё лепшае'; *асобнина* 'усё лепшае'; *асобно* 'асобна', 'асабліва'; *асобный* 'асобны', 'самотны'; *асоб* 'асобна', 'употай' (Насовіч 1983).

3. Ужыванне слова *асабовы* ў 1910–30-я гг.

3.1. Лексема *асабовы* як альтэрнатыва слову *асабісты*. Праўдападобна, слова *асабовы* адносна новае ў беларускай літаратурнай мове. Яно не зафіксавана ні ў гістарычных слоўніках, ні ў «Канкардансе беларускай мовы XIX ст.», ні ў слоўніку І. Насовіча, ні ў слоўніку мовы газеты «Наша ніва». Слова *асабовы* сустракаем з 1916 г. у граматыцы А. Луцкевіча (поруч з лексмай *асабісты*), у запісках М. Гарэцкага «На імперыялістычнай вайне», рамане Цішкі Гартнага «Сокі цаліны»: *Zaimki – [as]abistyje: a) asabowyje: ja, ty, jon...* (Luskevich-BH, S. 79); *Нехта зараз адпароў ад маіх штаноў прышыты асабовы бінток, адшпіліў мне адзежу і туга абкруціў мне ім нагу па голым целе* (Гарэцкі-ЗТ, т. 3, с. 100). У першай частцы рамана Цішкі Гартнага «Сокі цаліны» (пачаты ў 1916 г.) слова *асабовы* ўжыта ў няпэўным значэнні: *...хоць бы яна была не толькі што дачка Прыдатных, а панская служба, і то б ён на нікога не памяняў яе: тут асабовы* (асобны? асаблівы? – С. 3.) *падыход* (Гартны-ЗТ, т. 2, с. 33). Лексему *асабовы* можна трактаваць як запазычання з польскай мовы або як кальку з польскага слова.

У 1920-я – пачатку 1930-х гг. прыметнік *асабовы* ўжо быў звычайным у беларускай мове, пры гэтым ён часта ўжываўся ў такіх кантэкстах, у якіх сёння выкарыстоўваецца слова *асабісты*: *...што ж прымушала іх пайсці? Свядомасць доўгу? Свае асабовыя інтарэсы?* (Колас 1925, с. 50, апавяданне «Крывавы вір» (1923))²; *...песняры адыходзяць часам ад гэтай цямнай дзейнасці ў глыбіню прошласці... альбо ў глыбіню сваіх асабовых перажыванняў* (Звязда, 1926, 20 ліст., с. 2, даклад М. Пятуховіча на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (далей – Акадэмічная канферэнцыя)); *Уцячы мяне прымусіла многа прычын. Былі й асабовыя чыста... каханне было* (Зарэцкі-ЗТ, т. 1, с. 338, апавяданне «Кветка пажоўклая» (1926)); *Здавалася, яны ўсе – частка самога яго; здавалася, кожны з іх носіць у сабе кавалак яго ўласнага жыцця, яго асабовага «я»* (Зарэцкі-ЗТ, т. 1, с. 386, апавяданне «Смерць» (1926)); *Была з жонкаю асабовая сямейная драма, і яны разышліся* (Каваль 1959, с. 101, апавяданне «Як вясну гукалі» (1926)); *Доўгі нос і вузкія вочы нейк як бы мяшалі агульнай асабовай гармоніі ўсё гэтае постаці, здавалася, што лепш магло б адбіцца тое, што ў сярэдзіне душы гэтага чалавека...* (Чорны-ЗТ, т. 1, с. 351, апавяданне «Парфір Кіяцкі» (1926)); *Паперы... персанальныя (асабовыя), калі папера адрасуецца каму-небудзь з урадавых асоб персанальна* (БНк, Якуб Колас, «Методыка роднай мовы», 1-е выд. (1926)); *Гэтыя фактары палягаюць: а) у асабовай арганізацыі таго, хто пазнае (суб'ект)* (Бабарэка, т. 2, с. 143, артыкул 1926 г.); *Асабовы чыноўнік, адчуваючы, што стыль спадабаецца начальніку, дамагаўся яшчэ больш выразна і падкрэслена дачытаць заключныя сказы* (БНк, Янка Нёманскі, раман «Драпежнікі» (1928–1930)); *Ён прымае ўдзел у ліквідацыі як сваёй асабовай працай, вядучы ў парадку грамадскай працы заняцці з непісьменнымі і малапісьменнымі, так і парадамі і ўказаннямі сваім малодшым таварышам – ліквідатарам непісьменнасці* (БНк, Якуб Колас, «Методыка роднай мовы», 2-е выд. (1930)); *...праверыць асабовую нагрузку...* (Гартны 1932, с. 69); *...захапляцца іх асабовую годнасцю...* (Фадзееў 1932, с. 3); *Разрываюць вузлы / асабовых інтрыг* (БНк, Пятро Глебка, паэма «Кармэнсіта» (1933)). Выкарыстанне прыметнікі *асабовы* ў значэнні 'асабісты' некаторыя аўтары захавалі да сярэдзіны 1940-х гг.: *Першымі днямі ліпеня месяца Клебера назначылі ў асабовую ахову нейкага буйнога чына, які з'явіўся ў Баранавічы з Германіі якраз у тыя дні* (БНк, Кузьма Чорны, раман «Вялікі дзень» (1941–1944)). У 1920-я гг. ва ўжытку і ў сферы фіксацыі (гл. ніжэй) з'явілася спалучэнне *асабовы склад*: *...выбраны і асабовы склад гэтае камісіі...* (Полымя, 1923, № 2, с. 137).

Паколькі ў 1920-я гг. лексема *асабовы* нярэдка ўжывалася «замест» слова *асабісты*, пастолькі адбывалася канкурэнцыя паміж імі. У гэты час ва ўжыванні дадзеныя формы маглі свабодна вар'іравацца.

²Тут і далей цытаты з выданняў, надрукаваных да 1933 г., падаюцца ў адаптаваным да сучаснага правапісу выглядзе.

Нягледзячы на тое што ў цытаваным вышэй фрагменце даклада М. Пятуховіча падчас яго пра-чытання ў 1926 г. было выкарыстана слова *асабовы* (у глыбіню сваіх *асабовых* перажыванняў), у да-кладзе іншага ўдзельніка Акадэмічнай канферэнцыі, М. Гарэцкага (надрукаваны ў газеце «Звязда» на той жа старонцы, дзе і даклад М. Пятуховіча), у аналагічным спалучэнні ўжывалася слова *асабісты*: ...звязаныя з *асабістымі* перажываннямі аўтараў... (Звязда, 1926, 26 ліст., с. 2). Хоць у апавяданні М. Зарэцкага «Кветка пажоўклая» (1926) сустракаецца лексема *асабовы* ‘асабісты’, у ім (і ў іншых тво-рах пісьменніка таго часу) фіксуецца таксама форма *асабісты*: *Не, я дык люблю сходкі. Асабліва, калі вялікія, дзе многа людзей, дзе ў бурлівым уздыме выяўляецца агульная згода, дзе чалавек разбаўляецца ў масе, губляе сябе, забываецца на сваё асабістае* (Зарэцкі-ЗТ, т. 1, с. 326, «Кветка пажоўклая»); *Тады ўжо бывае не роспач, а вострае, хваравітае адчуванне асабістае волі, шырокіх асабістых магчымас-цей* (Зарэцкі-ЗТ, т. 1, с. 429, апавяданне «Ой, ляцелі гусі...» (1929)).

Прыведзеныя вышэй ужыванні лексемы *асабовы* ў значэнні ‘асабісты’ з’яўляюцца дапушчальнымі ў сучаснай мове, магчымасць іх выкарыстання зафіксавана ў слоўніку. Але з 1940-х гг. лексема *асабо-вы* «замест» *асабісты* амаль не ўжывалася, у гэтым значэнні яна фактычна з’яўлялася ўстарэлай. Гэта акалічнасць ускосна адлюстравана ў першым томе тлумачальнага слоўніка, выдадзеным у 1977 г., дзе для значэння ‘які ўласцівы пэўнай асобе; які мае дачыненне да пэўнай асобы’ слова *асабовы* не дадзена ніводнай ілюстрацыі (ТСБМ, т. 1, с. 273). Да нядаўняга часу ў сучасным беларускім маўленні адзінай сфе-рай выкарыстання прыметніка *асабовы* была тэрміналагічная: у складзе лінгвістычнай (*асабовы канча-так, асабовы займеннік*) або адміністрацыйна-канцылярскай тэрміналогіі (*асабовая справа, асабовы ра-хунак, асабовы склад*). Цяпер, часткова падобна да практыкі 1920-х гг., слова *асабовы* выкарыстоўваецца больш шырока – найперш у выданнях і творах аўтараў, чыё маўленне падлягае ўплыву польскай мовы.

3.2. Ужыванне слова *асабовы* ў значэнні ‘асаблівы’. Часам лексема *асабовы* (як частка слова *свая-асабовы*) ужывалася ў значэнні ‘асаблівы’: *А часалічэнне ў іх (буратаў. – С. 3.) асобнае? – Мангольскае, завезенае ламамі ў пачатку XVII стагоддзя. Вельмі сваяасабовае* (Караблёў 1930, с. 108).

3.3. Амбівалентныя выпадкі ўжывання слова *асабовы*. Не ва ўсіх выпадках ужывання ў 1920-я гг. слова *асабовы* можна дакладна ўстанавіць яго значэнне.

Так, напрыклад, могуць быць сумненні наконт значэння слова *асабовы* ў наступных сказах з апавя-данняў Кузьмы Чорнага «Парфір Кіяцкі» і Цішкі Гартнага «Дыягназ»: *І тая незвычайная і асабовая* (асаблівая? асабістая? – С. 3.) *цікавасць, што з’явілася была ў Парфіра Кіяцкага зразу да ўсяго гэтага, пачала мяшацца з думкамі* (Чорны-ЗТ, т. 1, с. 353); *Гэта не значыць, што гэткага з’явішча ў медыцы-не не наглядаецца. Дыднік яго ведаў, нават адзін час цікавіўся ім і абяцаў вывучыць яго як найлепей, асабоваю* (асобна? асабліваю? – С. 3.) *спецыяльнасцю. Але практыка зацёрла вострасць асабовых* (асабістых? асаблівых? асобных? – С. 3.) *момантаў у шэрагу людскіх хвароб, якія падлягалі яго ве-дам... <...> Чамусьці Парулі хацелася прывезці Тацыяне што-кольвечы асаблівае, гэткае, што б магло задаволіць яе і разам з гэтым выказаць асабовую* (асабістую? асабліваю? – С. 3.) *Паруліну любасць да навароджанага...* (Гартны-ЗТ, т. 1, с. 356, 369; параўн. таксама прыклад з першай часткі рамана Цішкі Гартнага «Сокі цаліны», прыведзены вышэй (гл. 3.1)).

Таксама немагчыма дакладна ўстанавіць, у якім значэнні (асаблівы? асабісты? спецыяльны?) было ўжыта слова *асабовы* ў наступнай цытаце ў падручніку 1926 г.: ...*патрабуе асабовай* звычкі (Перэльман 1926, с. 3).

У апавяданні Кузьмы Чорнага «Справа Віктара Лукашэвіча» 1929 г. слова *асабовы* выкарыстоў-ваецца чатыры разы, пры гэтым ва ўсіх выпадках у складзе словазлучэння *асабовая справа*. Як вядома, у сучаснай мове адрозніваюцца спалучэнні *асабовая справа* і *асабістая справа* (першае з’яўляецца тэрміналагізаваным выразам, элементам прыналежнасці да афіцыйна-канцылярскага падстылю). Двух герояў твора, у дачыненні да якіх у апавяданні ўжываюцца словазлучэнні *асабовая справа*, звязвалі спецыфічныя асабістыя адносіны, акрамя таго, у дачыненні да абодвух былі ўзбуджаны адміністрацый-ныя або партыйныя (асабовыя) справы – і для герояў было важным і першае, і другое. У выніку не ва ўсіх выпадках кантэкст дае магчымасць акрэсліць дакладнае значэнне слова *асабовы*. У двух выпад-ках гэта значэнне (‘асабісты’) устанаўліваецца з вялікай ступенню верагоднасці: *З-за той справы, пра якую тут не месца ўспамінаць, з-за той асабовай* (асабістай. – С. 3.) *нашай справы вы робіце на мяне паход. <...> Гэта ўжо ўрода ваша гэтакая. І са мною вы зводзіце асабовыя* (асабістыя. – С. 3.) *справы* (Чорны-ЗТ, т. 2, с. 59, 60). У двух іншых выпадках дакладна ўстанавіць значэнне слова *асабовы* склада-на: *Вы, грамадзянін Лукашэвіч, маеце на мяне злосць за вашу асабовую* (асабовую? асабістую? – С. 3.) *справу і прыплятаеце сюды справу другую, якая сюды не належыць. <...> Чаму ж вы пра сваю справу са мною не гаворыце, чаму ж аб ёй маўчыце, а ўсё пра маю асабовую* (асабовую? асабістую? – С. 3.), *у чужое жыццё залазіце?!* (Чорны-ЗТ, т. 2, с. 75, 76).

У дадзеных выпадках пісьменнікі, верагодна, прыпісвалі слову *асабовы* зусім пэўныя значэнні, ад-нак аўтары не ўсведамлялі належным чынам праблем чытацкага ўспрымання, звязаных з адмежаван-нем семантыкі прыметніка *асабовы* ад значэнняў іншых прыметнікаў з коранем *асоб-*.

3.4. Вытворныя ад прыметніка *асабовы*. Аснова *асабов-* дала два дэрываты: адсутныя ў сучаснай мове назоўнік *асабовасць* (фіксаваўся ў БРС 1925) і адносна рэдкаўжывальнае ў 1920-я гг. прыслоўе *асабова* (аднак яно было зафіксавана ў РБС 1928): *...мне гэта было патрэбна асабова* (СБ, 1926, 1 студз., артыкул У. Дубоўкі); *Ці знаёмы вы з ім асабова?* (Чорны-ЧПЦС, с. 8, ліст Кузьмы Чорнага Льву Клейн-барту 1928 г.); *Настойлівая і безадкладная праца пераашкаджае мне, на жаль, асабова з'явіцца ў Менск 15 снежня* (ЛДСБ, 1928, 15 снеж., с. 11, пераклад адрасаванага Цішку Гартнаму віншавання нямецкага пісьменніка Гергарта Поля). Пры іншым ракурсе аналізу слова *асабовасць* можа разглядацца як запазычанне або калька з польскай мовы.

3.5. Выпраўленне слова *асабовы* на *асабісты*. Бадай, непрымальнае сёння ўжыванне прыметніка *асабовы* ў значэнні 'які датычыцца якой-небудзь асобы' магло выклікаць непрыняцце і ў 1920-я гг. Такую рэакцыю можам назіраць у выпадку выпраўлення прыведзенага вышэй ужывання М. Піятуховіча ўзору 1926 г. у працэсе выдання прац Акадэмічнай канферэнцыі ў 1927 г.: ужытае раней слова *асабовы* было заменена на прыметнік *асабісты*: *...у рамантычным асвятленні, альбо ў глыбіню сваіх асабістых перажыванняў* (Працы 1927, с. 321). Слова *асабовы* часам выпраўлялася на *асабісты* ў працэсе рэдагавання твораў Якуба Коласа, напрыклад падчас пазнейшай публікацыі апавядання 1923 г. «Крывавы вір» (Колас-ЗТ, т. 5, с. 366, 473).

4. Ужыванне слова *асабісты* ў 1910–20-я гг.

4.1. Ужыванне слова *асабісты* ў «стандартных» значэннях. У 1910–20-я гг. слова *асабісты* выкарыстоўвалася ў прынятых і сёння значэннях 'які належыць пэўнай асобе; які датычыцца якой-небудзь асобы; які ажыццяўляецца пэўнай асобай'. Акрамя таго, лексема *асабісты* ў 1910-я гг. ужывалася ў складзе тэрміналагічнага спалучэння *асабісты склад* (сучаснае *асабовы склад*): *Далей мінскае губернскае сабрание асігнавала... на ўтрыманне асабістага складу губернскай земскай управы – 14, 500 руб.* (СМНН, т. 1, с. 154); *Асабісты склад сакратарыяту будзе апублікаваны потым* (Arche, 2018, № 2, с. 14, Першая ўстаўная грамата да народаў Беларусі ад 21 лютага 1918 г.).

4.2. Ужыванне слова *асабісты* ў значэнні 'асаблівы'. З нашаніўскага часу прыметнік *асабісты* (*асобісты*) часам ужываўся таксама ў значэнні 'асаблівы'. Такое выкарыстанне ўпершыню сустракаецца ў вядомым артыкуле М. Багдановіча 1911 г. «Глыбы і слаі»: *...у ім з'явілася колькі ядзер, сабраўшых у сабе ўсю яго яркасць, з кожным годам усё болей узрастаючых і ў сваім развіцці прыймаючых больш-менш асабістыя колеры* (НН, 1911, 20 студз., с. 37); *Адна толькі Канстанцыя Буйло абяцае развіцця ў праўдзівы асабісты талент* (НН, 1911, 27 студз., с. 55). Праўдападобна, у пачатку 1910-х гг. ужыванне ў рамках літаратурнай мовы прыметніка *асабісты* 'асаблівы' было ўнікальным, прынамсі, гэта значэнне не зафіксавана ў «Слоўніку мовы "Нашай Нівы"». Можна было б думаць, што дадзенае ўжыванне так і застанеца адзінкавым, аднак пачынаючы з 1917 г. яно (нярэдка ў выглядзе *асобісты*) сустракаецца неаднаразова: *Кожнае адметнае слова, кожны асобісты выраз нашых беларускіх гаворак мы павінны з нашанай страцаць* (Лёсік 1994, с. 193, артыкул 1917 г.); *...самабытная сіла, каторая маець свой асобісты твар, сваё асобістае творчае жыццё...* (Звон, 1919, 10 кастр., с. 3); *...пісьменства народу нацыянальна-прыгнечанага мае свае асабістыя, адмыслова-нацыянальныя заданні* (Лёсік 2003, с. 54, артыкул 1922 г.); *...хоцацца выказаць тут адно асабістае, чыста беларусінскае пажаданне* (Лёсік 2003, с. 83, артыкул 1923 г.); *І сама гэта глуш усё выяўней прыймала свой асабісты воблік, як нешта само сябе здавальняючае* (Колас 1923, с. 93); *...як быццам бы нічога асабістага не было: учора, заўчора, тыдзень таму і месяц будзіў яго гудок* (Гартны-ЗТ, т. 2, с. 318); *У іх рабоце была асабістая наладжанасць, выпрацаваная доўгім часам* (Гартны-ЗТ, т. 2, с. 319); *Толькі вуаль камароў калышацца без перапынку, і іх звон напаўняе лес асабістаю музыкаю* (Нёманскі 1984, с. 219, апавяданне «Абмылка» (1925)); *Выраз гэтага твару быў зусім асабісты, было ў ім нешта далёкае ад усяго таго, што рабілася тут вакол яго* (Чорны-ЗТ, т. 1, с. 341, апавяданне «Парфір Кіяцкі» (1926)); *І ўсё гэта, як нешта далёкае і па часу і блізкае, уявілася без асабістых выразных здарэнняў* (Чорны-ЗТ, т. 1, с. 389, апавяданне «Захар Зынга» (1926)); *...з гэтага асабістага палажэння вынікае* (Ленін 1926); *...значная колькасць старавераў, якія вядуць асабісты спосаб жыцця, адасобнена ад сялянскага насельніцтва* (КНБ 1927).

Праўдападобна, на ўжыванне слова *асабісты* ў значэнні 'асаблівы' ўказвае і наступны фрагмент апавядання «На балочце» Змітрака Бядулі са зборніка «На зачарованых гонях» (выданні 1923–1929 гг.): *У вачох хлопчыка ззяла асабістая радасць* (Бядуля 1929). У сучасным зборы твораў пісьменніка з апорай на выданне 1940 г. слова *асабісты* ў дадзеным фрагменце знята (Бядуля-ЗТ, т. 2, с. 213).

Складана сказаць, ці значэнне слова *асабісты* 'асаблівы' было «натуральным» развіццём семантыкі гэтай лексемы, ці яно ўзнікла дзякуючы эфекту паранімічнай атракцыі – уздзеяння, якое аказваецца на слова адным з яго паронімаў (у нашым выпадку – слова *асаблівы* на *асабісты*). Значэнне 'асаблівы'

ў слова *асабісты* магло развіцца наступным чынам: *асобісты* ‘паглядны, відны сабой’ (зафіксавана ў слоўніку І. Насовіча) > ‘не падобны да іншых’ > ‘асаблівы’. Як бы там ні было, нават калі ў выпадку ўжывання слова *асабісты* ‘асаблівы’ спачатку мела месца паранімічная атракцыя, факты неаднаразовага яго выкарыстання (і прыметніка *асабовы* замест *асабісты*) спрыялі таму, што словы *асабісты* і *асабовы* маглі ўспрымацца не столькі як самастойныя, колькі як варыянты адной лексемы.

4.3. Ужыванне слова *асабісты* ў значэнні ‘ўласны’. У 1910-я гг. у асобных выпадках у складзе мовазнаўчай тэрміналогіі прыметнік *асабісты* ўжываўся ў значэнні ‘ўласны’: *Niomap – imiennik asabisty* (Luskevich-BH, S. 54).

4.4. Ужыванне слова *асабіста* ў значэнні ‘асобна’. У адным з апавяданняў зборніка Я. Нёманскага «На зломе» (1925) М. Гарэцкі зафіксаваў ужыванне слова *асабіста* замест *асобна* [12, с. 308].

4.5. Амбівалентныя выпадкі ўжывання слова *асабісты*. У асобных выпадках значэнне слова *асабісты* здаецца няпэўным, двухсэнсоўным: *У кожнага з нашых хлопцаў былі і свае асабістыя* (асабістыя? асаблівыя? – С. 3.) *здольнасці* (ЛДСБ, 1928, 15 снеж., с. 7); *...адзнакаў нейкага закону жыцця, агульнага і асабістага* (асабістага? прыватнага? – С. 3.), *які пільна стаіць на варце яго інтарэсаў* (Колас 1923, с. 91).

4.6. Вытворныя ад асновы *асабіст-*. У пачатку XX ст. у беларускай мове ўжывалася прыслоўе *асабіста* ў значэннях ‘асабіста’ і ‘асабліва’, а таксама назоўнік-наватвор *асабістасць* у значэннях ‘асаблівасць’ і, рэдка, ‘індывідуальнасць’ або ‘асоба’: *Дальбог, тут усё-ўсенькае іначай, асабіста, выдатна ад таго, што мне даводзілася бачыць* (БріС, 1924, № 2, с. 9, апавяданне Цішкі Гартнага «Міхасёва Прузына»³); *Асістэнт па кат[эгорыі] вочных хвароб Паўлава-Камінская жадае азнаёміцца ў Нямеччыне з пастаноўкай вочных клінік, а таксама і з метадамі лячэння вочных хвароб, асабіста па хірургіі вока* (хадайніцтва Праўлення БДУ аб прадстаўленні камандзіровак прафесарам і выкладчыкам 1927 г.⁴); *...асабістасць палажэння іменна ў гэтым... <...> Бухарын не ўдумаўся ў навочную асабістасць... <...> ...з гэтага асабістага палажэння вынікае...* (Ленін, 1926); *Гэтым прыдаецца пісанню ўпэўненасць, яснасць, цвёрдасць, выразнасць і належная характэрная асабістасць і прыгожасць* (Асвета, 1927, № 1, с. 56); *Гэта тайна тав. М. Гарэцкага, у якога наогул многа цудоўных асабістасцей у падыходзе і да кожнага пісьменніка, і да кожнае з’явы ў гісторыі беларускае літаратуры* (Працы 1927, с. 373, выказанне З. Жылуновіча ў дыскусіі на Акадэмічнай канферэнцыі 1926 г.); *Платовіч уважліва слухаў, запісваючы некаторыя асабістасці палажэнняў* (у вузенькі блакноцік (Гартны-3Т, т. 1, с. 402, апавяданне «Свае блінцы» (1927)); *...тая асабістасць Янкавага сымбалізму...* (Жылуновіч 1928, с. 18); *...яна не абмеркавала асабістасці палажэння* (Полымя, 1931, № 3, с. 174); *Яна бачыла, што сын ужо перарос яе, што ён больш за яе гаруе ад тых абставін, у якія ўціснула яго жыццё, што ён толькі з болам, з мукаю можа трапіць ці дазволіць знішчаць сваю асабістасць* (Нёманскі 1984, с. 204, апавяданне «Тодар Базылёнак» (1925)); *Большая ці меншая грамада людзей, якія маюць супольны лад і склад жыцця, ёсць калектыў, жывая калектыўная асабістасць. <...> У процілежнасць з аўтарытарызмам – поўнае самаазначанне чалавечае асабістасці* (Грыб 2017, с. 82, 123). Адносна ўжывання слова *асабістасць* у значэнні ‘асоба’ можна гаварыць пра запазычанне або калькаванне з польскай мовы.

5. Фіксацыя слоў *асабовы* і *асабісты* ў лексікаграфічных даведніках 1920–30-х гг.

Форма *асабовы* ў значэнні ‘асабісты’ была шырока прадстаўлена ў тэрміналагічных лексікаграфічных працах 1920-х – пачатку 1930-х гг. Першым яе кадыфікаваў Янка Купала, які ў слоўніку «літаратурнага мастацтва» 1923 г. падаў слова *асабовы* як адзіна магчымы адпаведнік для рус. *индивидуальный* і *лицевой*, а для рус. *личный* і *субъективный* адпаведнік *асабовы* змясціў на першым месцы поруч з *асабісты* (БНТ-2)⁵. Форма *асабовы* пераважала над лексмай *асабісты* і ў слоўніку логікі і псіхалогіі М. Байкова (БНТ-4). У юрыдычным слоўніку 1926 г. для рус. *лично*, *личное задержание*, *личное обязательство*, *личный наем* пададзены беларускія адпаведнікі з суфіксам *-іст-* (*асабіста*, *асабістае затрыманне*, *асабісты абавязак*, *асабістыя наймы*), у той час як для рус. *личный* непаслядоўна быў змешчаны эквівалент з суфіксам *-ов-*: *асабовы* (БНТ-10). У грамадазнаўчым слоўніку 1926 г. увогуле адсутнічаў прыметнік з выкарыстаннем суфікса *-іст-*: усе магчымыя спалучэнні назоўнікаў з прыметнікамі на аснове караня *асоб-* са значэннем ‘асабісты’ прыводзіліся ў гэтым слоўніку з выкарыстаннем прыметніка *асабовы*: *асабовае дабро*, *асабовая бяспека*, *асабовая вуня*, *асабовая ўласнасць*, *асабовы інтарэс* (БНТ-11). У вайсковым слоўніку 1927 г. рускае слова *лично* і словазлучэнне *личная разведка* мелі беларускія эквіваленты з суфіксам *-іст-* (*асабісты*). Спалучэнням *личный знак*, *личный состав* у гэтым слоўніку

³Фактычная назва твора – «Міхасёва Марыля». Пад такой назвай ён фігуруе і ў бібліяграфіях. Аднак у творы папраўдзе галоўная гераіня мае імя Прузына.

⁴Нац. арх. Рэсп. Беларусь. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 216. Арк. 33–366.

⁵Ва ўласных творах класік, калі меркаваць па слоўніку мовы яго твораў, формай *асабовы* не карыстаўся.

былі дадзены адпаведнікі з суфіксам *-ов-* (*асабовы*), а рус. *личный* было забяспечана варыянтнымі эквівалентамі і з суфіксам *-ов-*, і з суфіксам *-ист-*: *асабовы*, *асабісты* (ПБВС 1927). Тэрміны *асабовы* *рахунак* і *асабовы* *склад* былі зацверджаны ў 1929 г. у складзе бухгалтарскай тэрміналогіі (БНТ-17). Згодна з «Падручнікам па справаходству ў папраўча-працоўных установах БССР» 1932 г., адзін з дакументаў меў назву *вучотная (асабовая) картка* [13, с. 98]. У ваенным слоўніку 1933 г. рускае слова *личный* і сло-вазлучэнне *личная разведка* мелі беларускія эквіваленты з суфіксам *-ов-*: *асабовы* (ВРБС 1933).

Кадыфікацыя форм *асабовы* і *асабісты* здзяйснялася і ў агульных перакладных слоўніках. У беларуска-рускі слоўнік М. Байкова і С. Некрашэвіча (БРС 1926) часткова механічна былі перанесены даныя БНТ-2 і БНТ-4 са спасылкамі на гэтыя слоўнікі. Аднак у беларуска-рускім слоўніку М. Гарэцкага (БРС 1925) і другім выданні слоўніка М. Байкова і М. Гарэцкага (ПРБС 1926) фактычна назіраем спробу рухацца да замацавання значэнняў і дыстрыбуцыі слоў *асабовы* і *асабісты*, *асабіста* ў тым выглядзе, як гэта ёсць у сучаснай мове: рус. *лично*, *личный* у гэтых слоўніках суадносяцца толькі з бел. *асабіста*, *асабісты*; слова *асабовы* ў ПРБС 1926 дадзена ў спалучэнні *асабовы* *склад*. Розніца назіраецца ў наступным: адсутнае ў сучаснай мове слова *асабовасць* у БРС 1925 перакладзена пры дапамозе рус. *индивидуальность*, а ў ПРБС 1926 прыметнік *асабісты* і назоўнік *асабістасць* выступалі таксама як эквіваленты рус. *своеобразный*, *своеобразие*. У руска-беларускім слоўніку М. Байкова і С. Некрашэвіча (РБС 1928) не быў падтрыманы падыход, згодна з якім формы *асабова*, *асабовы* мелі абмежаванае ўжыванне; дадзеныя формы ў гэтым слоўніку атрымалі прыярытэт. Для рус. *лично* ў ім былі дадзены эквіваленты *асабова* і *асабіста*, а для рус. *личный* – толькі *асабовы*. У РБС 1937 для рус. *лично* прыводзіўся адпаведнік *асабіста*, а для *личный* – *асабовы*.

Такім чынам, для перадачы значэнняў ‘які належыць пэўнай асобе; уласцівы пэўнай асобе’ ў ад-ных лексікаграфічных працах наперад вылучаліся прыметнікі з суфіксам *-ов-* (БНТ-2, БНТ-4, БНТ-11, БНТ-17, РБС 1928, ВРБС 1933, РБС 1937), а ў іншых (ПРБС 1926, БНТ-10) – з суфіксам *-ист-*.

6. Рэфлексіі лінгвістаў 1920–30-х гг. з нагоды неадрознення слоў *асабісты* і *асаблівы*, рэдагаванне слова *асабісты*

Як відаць з прыведзеных вышэй прыкладаў (гл. 4.5), адным з аўтараў, які папулярызаваў ужыванне формы *асабісты* ў значэнні ‘асаблівы’, быў публіцыст, пісьменнік, граматыст і лексікограф Я. Лёсік. Такое выкарыстанне фіксавалася ў яго артыкулах 1917–1923 гг. Цікава, аднак, што ў 1924 г. ён сам звярнуў увагу на непрымальнасць ужывання слова *асабісты* ў значэнні ‘асаблівы’: «...у нас часта блутаюць значэнне слоў *асабісты* і *асаблівы*. “Асабісты” – гэта персанальны, расійскае “личный” (Гэта мая *асабістая* справа); “асаблівы” – гэта спецыяльны, расійскае “особый” (кожная мова мае свае *асаблівасці*)» [14, с. 155]. Яшчэ раз ён звярнуў на гэта ўвагу ў 1928 г. Пералічваючы моўныя памылкі ў «Лекцыях па гісторыі беларускай мовы» І. Ваўка-Левановіча і дайшоўшы да выразу *асабістым бы-тавым слоўнікам*, пры слове *асабісты* ён паставіў у дужках пыталынік, відаць даючы зразумець, што тут яно ўжыта ў непрымальным значэнні ‘асаблівы’ [14, с. 295].

Аналагічным чынам прыведзенае вышэй (гл. 4.6) ужыванне з часопіса «Полымя» ў 1931 г. (...яна не абмеркавала *асабістасці* палажэння...) прыцягнула ўвагу П. Бузука, Я. Мацюкевіча і П. Юргелевіча, якія выкарысталі гэту цытату, ілюструючы кепскую мову часопіса «Полымя»; у дужках яны пракамен-тавалі слова *асабістасць*: «...sic! *асаблівасці*, мабыць?»⁶.

Працытаваныя вышэй фрагменты з першай палескай аповесці Якуба Коласа 1923 г. з ужываннем формы *асабісты* ў значэнні ‘асаблівы’ (гл. 4.2) і амбівалентным ужываннем (гл. 4.5) у 1950-я гг. былі выпраўлены наступным чынам: ...*выяўней прымала своеасаблівы* воблік, як нешта само сябе здаваль-няючае (Колас-ЗТ, т. 13, с. 96); ...*адзнака нейкага закону жыцця, агульнага і прыватнага*, які пільна *стаіць на варце інтарэсаў жыцця* (Колас-ЗТ, т. 13, с. 93). Замены *асабісты* на *своеасаблівы* былі зро-блены не падчас перавыданняў аповесці ў 1927 і 1928 гг., а пазней: у другой палове 1920-х гг. ужыванне лексемы *асабісты* ў значэнні ‘асаблівы’ яшчэ з’яўлялася прымальным.

У выданні твора Леніна «Аб харчовым падатку» 1935 г. (выйшаў пад назвай «Аб прадавольстве-ным налогу») ужытыя ў рэдакцыі кнігі 1929 г. словы *асабістасць*, *асабісты* ў прыведзеных вышэй фраг-ментах (гл. 4.2 і 4.6) былі выпраўлены: ...*своеасаблівасць становішча*... <...> ...*навочную своеасаблі-васць*... <...> ...з гэтага *своеасаблівага становішча* *выцякае*... (Ленін 1935).

7. Ужыванне слова *асобны* ў 1910–20-я гг.

7.1. Ужыванне слова *асобны* ў «стандартным» значэнні, а таксама ў значэнні ‘асаблівы’. Не-сумненна, падобна да сучаснай практыкі, у гэты час прыметнік *асобны* ўжываўся ва ўзуальных значэн-нях ‘які вылучаны з шэрагу іншых’, ‘некаторы, адзінкавы’, ‘адасоблены ад іншых’.

⁶Бузук П., Мацюкевіч Я., Юргелевіч П. Механіцызм пад шыльдай марксізму // Сав. Беларусь. 1931. 28 жн.

Аднак у творах некаторых пісьменнікаў, у тым ліку Максіма Гарэцкага, Якуба Коласа і Цішкі Гартнага, слова *асобны* ў 1910–20-я гг. сустракаецца таксама ў значэнні ‘асаблівы, адметны’: *А з Архінам, будучым сяўцом асветы, штосьці рабілася асобнае*⁷ (НН, 1913, 5 верас., с. 2, апавяданне «Роднае карэнне» М. Гарэцкага); *І як было ёй не любіць яго: ён такі статны, харошы, такі добры, не падобны да другіх, такі разумны. У яго душы было нешта асобнае, чаго ў другіх дзецюках яна не знаходзіла*⁸ (НН, 1914, 16 мая, с. 2, апавяданне «Любоў Агаткі» Міхалкі Галкі); *Так, і праўда: непадобны быў Сымонка да другіх: гэта быў хлапчук асобны...* (Колас-ЗТ, т. 9, с. 9); *...сказаў Сухавараў, – на гэта трэба мець асобы талент. – У пана Лабановіча і ёсць гэты асобны талент, – прамовіла Ядвіся. <...> ...быў у нейкім асобным настрою... быстрэй і быстрэй бег паравоз, і ў нейкую асобную, глухую музыку злівалася тухканне гэтых цяжэрных ног цягніка* (Колас 1923, с. 56, 112, 168).

Такое ўжыванне прыметніка *асобны* нібыта пацвярджаецца і данымі сучаснай мовы. У ТСБМ для слова *асобны* з апорай на ўжыванні Якуба Коласа і Янкі Маўра сярод іншых прыводзіцца значэнне ‘своеасаблівы, адметны’. Яно праілюстравана прыведзенай вышэй цытатай з паэмы Якуба Коласа «Сымон-музыка» і наступным сказам з твора Янкі Маўра: *Гэта быў нібы зусім асобны свет* (ТСБМ, т. 1, с. 286).

Такое значэнне слова *асобны* ў сучаснай мове вылучана ў ТСБМ, на нашу думку, неабгрунтавана. Прыведзеная ілюстрацыя з твора Якуба Коласа не павінна падавацца ў тлумачальным слоўніку ў якасці ўзуальнага ўжывання класіка, паколькі яна часткова аказіянальная (форма *асобны* ў гэтым месцы рыфмуецца з прыметнікам *падобны*, яе з’яўленне магло быць абумоўлена меркаваннямі рыфмы і рытму). Гэта форма не належыць да ліку сучасных: у пазнейшых выданнях аповесці «У палескай глушы» ўсе падобныя ўжыванні былі адрэдагаваны. Што да прыкладу з твора Янкі Маўра, то ў ім слова *асобны* было ўжыта хутчэй у значэнні ‘адасоблены ад іншых’.

7.2. Прадстаўленне слова *асобны* ў СМНН. На аснове аналізу 74 ужыванняў на старонках «Нашай нівы» ў слоўнік мовы газеты быў уключаны артыкул *асобны, asobny* (СМНН, т. 1, с. 159). На жаль, у ім назіраецца шэраг памылковых вызначэнняў семантыкі слова *асобны*.

Па-першае, няправільна акрэслены значэнні слова *асобны* ў сказах з твораў Міхалкі Галкі і Максіма Гарэцкага, працытаваных вышэй (гл. 7.1). Значэнне лексемы *асобны* ў апавяданні Міхалкі Галкі ў СМНН вызначана як ‘незвычайны’. Значэнне слова *асобны* ў сказе з твора Максіма Гарэцкага ў СМНН ахарактарызувана наступным чынам: «...у значэнні назоўніка *асобнае*: ‘тое, што непадобнае на іншае’». Папраўдзе ў гэтых творах у абодвух выпадках слова *асобны* было ўжыта ў значэнні ‘асаблівы’.

Па-другое, нельга прызнаць здавальняючым вызначэнне семантыкі слова *асобны* ў наступнай цытаце: *Напісаў ён яшчэ і паэмку «Дзед Завала» надта паэтычную, каторая цяпер ужо выдана асобнай кніжкай*. Укладальнікі слоўніка далі наступнае значэнне для слова *асобны* ў гэтым кантэксце: ‘Самастойны твор друку’ (?).

Па-трэцяе, нельга лічыць прымальным значэнне ‘іншы’ для слова *асобны*, ужытага ў наступным кантэксце: *Валасны суддзя Язэп Курміс... даводзіў... што трэба дадаць мужыкам у карыстанне лес графа Пятэра-Зібэрга за асобную плату*.

Усяго ў артыкуле, прысвечаным лексеме *асобны*, у СМНН прыведзена 17 ілюстрацый-сказаў. Тая акалічнасць, што ў чатырох з іх значэнні слова *асобны* сучаснымі кваліфікаванымі ўкладальнікамі слоўніка інтэрпрэтаваны памылкова, сведчыць пра тое, што яго ўжыванне ў нашаніўскі перыяд адрознівалася ад сучаснага.

7.3. Амбівалентны выпадак ужывання слова *асобны*. Складана ўстанавіць дакладнае значэнне слова *асобны* ў наступнай цытаце: *Ліха іх ведае: кожны стаў нейкім асобным* (асобным? асаблівым? – С. 3.) *і незразумелым* (Гартны-ЗТ, т. 1, с. 246, апавяданне «Трэскі на хвалях» (1923)).

7.4. Вытворныя ад асновы *асобн-*. Аснова *асобн-* дала два дэрываты: даўно вядомае прыслоўе *асобна* і назоўнік-неалагізм *асобнасць*. Ва узусе 1910-х гг. назоўнік *асобнасць* мог азначаць ‘асабліvasць’: *Нават агульны выгляд яго твару – бо і дрэва мае свой воблік – меў характар цікавай асобнасці* (Колас-ЗТ, т. 7, с. 265, 436, казка жыцця «Адзінокае дрэва» (1912))⁹; *...haloŭnyje asobnaści...*

⁷Семантыка слова *асобны* ў дадзеным кантэксце можа быць вызначана сярод іншага на аснове той акалічнасці, што ўжо ў наступным годзе (1914) гэта цытата зазнала рэдагаванне. Слова *асобны* ў ёй было заменена на *асаблівы*: *А з Архінам штосьці рабілася асаблівае* (Гарэцкі-ЗТ, т. 1, с. 77).

⁸Семантыка слова *асобны* ў дадзеным кантэксце можа быць вызначана сярод іншага з дапамогай уліку папярэдняга сказа, у якім ёсць выраз *не падобны да другіх*. Аналагічны выраз *не падобны да іншых* выкарыстоўваецца ў ТСБМ пры тлумачэнні слова *асаблівы* ў першую чаргу (ТСБМ, т. 1, с. 273).

⁹Гэта асабліvasць ужывання слова *асобнасць* Якуба Коласа захоўвалася ў шматлікіх выданнях казкі «Адзінокае дрэва» на працягу 1914–1928 гг. У такім выглядзе гэты фрагмент у 1952 г. быў уключаны ў машынапіс твора, падрыхтаваны для публікацыі казкі ў чарговым зборы твораў класіка. Аднак у машынапісе пазней была зроблена праўка: словазлучэнне *меў характар цікавай асобнасці* было заменена на *быў нейкі адменны*. У машынапісе 1956 г. захаваліся сляды яшчэ адной праўкі, згодна з якой форма *асобнасці* была заменена на форму *асабліvasці*. Пасля доўгага перапынку твор нанова быў надрукаваны ў пятым томе збору твораў у 1962 г., у ім гэты фрагмент быў адрэдагаваны згодна з праўкай у машынапісе 1952 г.: *Нават агульны выгляд яго твару – бо і дрэва мае свой воблік – быў нейкі адменны* (Колас-ЗТ, т. 7, с. 12, 265, 436).

(Luckevič-BH, S. 65); *Лабараторны метадад заняткаў у асобнасці* вымагае ўвядзення клубнага дня, бо значная частка вучняў настолькі ўцягваецца ў выпадзенне заданняў, што зусім забывае аб пазашкольнай грамадскай працы (Асвета, 1927, № 1, с. 64). З выкарыстаннем цытаты з твора М. Багдановіча гэта значэнне слова *асобнасць* пададзена ў ТСБМ як узуальнае (ТСБМ, т. 1, с. 286), аднак лексіка-семантычны варыянт *асобнасць* ‘асаблінасць’ уяўляў сабой факт гісторыі мовы, ён не ўжываецца ў сучаснай мове. Напрыклад, ён адсутнічае ў пераліку сінонімаў да слова *асаблінасць* у слоўніку сінонімаў, адпаведны рад у якім складаецца з 17 слоў (Клышка). Слова *асобнасць* можа разглядацца не як уласны беларускі дэрыват, а як запазычанне з украінскай мовы [15, с. 96].

7.5. Рэдагаванне слова *асобны*. Як паказана вышэй, цытата з апавядання «Роднае карэнне» 1913 г. М. Гарэцкага ўжо ў 1914 г. была выпраўлена.

У працэсе перавыдання першай палескай аповесці Якуба Коласа ўсе тры працытаваныя вышэй фрагменты (гл. 7.1) былі выпраўлены: ужытыя ў сукупнасці чатыры разы словы *асобны* і *асобы* тройчы былі заменены на прыметнік *асаблівы* і адзін раз – на *своеасаблівы* (Колас-ЗТ, т. 13, с. 57, 114, 172). Аднак такая змена была зроблена не ў 1927–1928 гг., падчас другога і трэцяга выданняў твора, а пазней.

Як паказала І. Змачынская, у працэсе рэдагавання ў 1933 г. твора Леніна «Да вясковай беднаты» выкарыстанае ў 1929 г. слова *асаблівы* было заменена на *асобны* (гл. 1). Слова *асобны* фігуравала і ў перакладзе гэтага твора 1939 г., але ў 1953 г. яно было заменена на прыметнік *асобы*: ...*каб машыны засланяліся асобнымі прыстасаваннямі...* (Ленін 1939) – ...*каб машыны ахоўваліся асобымі прыстасаваннямі...* (Ленін 1953)¹⁰.

8. Некаторыя наступствы недыферэнцыраванага ўжывання прыметнікаў *асабовы* і *асабісты*, *асаблівы* і *асобны*

На фоне той акалічнасці, што ў 1920-я гг. словы *асабовы* і *асабісты* часам ужываліся ў не прынятых сёння выразах і значэннях, у мове некаторых пісьменнікаў спалучэнне такіх незвычайных ужыванняў, прынамсі ў пэўныя перыяды, давала вынікам вельмі спецыфічную ў параўнанні з сучаснай дыстрыбуцыю значэнняў. Так, выглядае, што ў творах 1926–1929 гг. сучаснае значэнне слова *асабісты* Кузьма Чорны перадаваў найперш пры дапамозе слова *асабовы*, а значэнне слова *асаблівы* – пры дапамозе слова *асабісты* (поруч з *асаблівы*).

Падобным чынам Цішка Гартны значэнне ‘не падобны да іншых’ мог перадаваць не толькі пры дапамозе слоў *асабісты* і *асаблівы*, але таксама і праз ужыванне слоў *асабовы* і *асобны*. Варта параўнаць прыведзеныя вышэй ужыванні ім слова *асабісты* ў значэнні ‘асаблівы’ (гл. 4.2), верагоднае ўжыванне ў такім жа значэнні слова *асабовы* (гл. 3.3), а таксама наступныя ўжыванні слова *асобны*: ...*нейкае асобна* (асабліва. – С. 3.) *няўдачнае, варожае развітанне...* <...> ...*сама вуліца мела асобны ад заўсёднага святошні выгляд...* <...> *А за-а-аво-оды, за-воды!!! – з асобным* (‘асаблівым’. – С. 3.) *прыіскам зацягваў ён* (Гартны, 1922, с. 25, 26, 39); ...*паціхеньку, з нейкаю асобнаю* (‘асаблівай’. – С. 3.) *асцярогаю адаткнуў запёртыя вешніцы* (Гартны-ЗТ, т. 2, с. 35).

Слова *асабістасць* ‘асаблінасць’ было элементам ідыястылю Цішкі Гартнага; праўдападобна, пісьменнік часам ставіўся да лексемы *асаблінасць* з пэўным недаверам. Так, пішучы пра сваіх антаганістаў, крытыкаў часопіса «Узвышша», у адным з артыкулаў 1928 г. пры ўжыванні слова *асаблінасць* ён выкарыстаў «адчужальнае» двукоссе, нібыта ўказваючы на тое, што такое слова ім не ўжываецца: ...*той «асаблінасці» ўзвышаўскай крытыкі, паўзятга ёю тону* (СБ, 1928, 7 студз.).

Агульная свабода ў выкарыстанні прыметнікаў з коранем *асоб-*, а таксама дрэннае валоданне беларускай мовай некаторых перакладчыкаў і выдаўцоў часам прыводзілі да таго, што ў 1930-я гг. нават устойлівы выраз *асабовы склад* можна было сустрэць у друку ў неадпаведным выглядзе, параўн.: *На ўсіх занятках у частцы пастраення танкаў, запраўкі іх, парадку агляду і ўтрымання, абавязкаў асаблівага складу, каманд і сігналаў кіравання існуючымі статутамі бронясіл РСЧА* (Інструкцыя 1933, с. 5).

9. Ужыванне слова *асобы* ў 1910–30-я гг.

9.1. Ужыванне слова *асобы* ў «стандартным» значэнні, а таксама яго памылковыя ўжыванні. У нашаніўскі перыяд і ў 1920-я гг. слова *асобы* было ва ўжытку ў яго сучасным значэнні ‘які мае спецыяльныя функцыі’: *Зацвярдзіў сябрук Асобай парады* (нарады. – С. 3.) *[д]ля загатоўкі праекту Статута* (Статут 1917); ...*праца дапішыкаў з месц наводле асобай праграмы* (НК 1928, артыкул М. Байкова); ...*тут асобай прыладай вымяраецца пукатасць і ўгнутасць (дыоптр)* (ЧБ 1930, № 10, с. 11).

У адной з публікацый А. Луцкевіча 1913 г. слова *асобы* было ўжыта замест лексемы *асобны*: *У аб’ёмістым зборніку (260 стр. вялікага фармату) лепей, як у асобых творах выяўляецца творчаская*

¹⁰Выказваю сардэчную падзяку І. Наўроцкай за тое, што звярнула мою ўвагу на гэтыя факты.

сіла і талент Купалы (НН, 1913, 26 крас.; Луцкевіч 2006, с. 15, 391). Тут хутчэй было не няправільнае ўжыванне, а памылка друку, выпраўленая ўкладальнікам у сучасным зборніку твораў А. Луцкевіча. Відаць, памылку друку трэба прызнаць і ў наступным выпадку: *Аўдыторыя ловіць кожнае слова і ў асобных момантах ухваляючы ківае галавой* (БріС, 1924, № 2, с. 14).

Насуперак выкарыстанню ў 1920-я гг. слова *асобы*, у слоўнікавай практыцы была спроба вывесці яго з ужытку. Так, у МБС 1920, ПРБС 1926 і РБС 1928 рус. *особый* перакладалася толькі як *асобны*, беларускі эквівалент *асобы* не прыводзіўся. У ПРБС 1926 рус. *особое положение* (са спасылкай на тэрміналагічны слоўнік вайскавой тэрміналогіі) перакладалася як *выключны стан, особа – асобна*. Выраз *особое мнение* перадаваўся як *асобны погляд* у БНТ-10.

9.2. Вытворныя назоўнікі і прыслоўі ад асновы *асоб-*. Ад асновы *асоб-* былі ўтвораны назоўнікі *асобак* і *абасобак*, ад першага паходзяць прыслоўі *асобкам* ‘з вока на вока’, *наасобку* і ўстойлівае словазлучэнне ў *асобку* ‘з вока на вока’, ‘асабліва’, ‘у прыватнасці’, ‘асобна’: ...*пагутарыць цяпер з Провам, удаіх, асобкам* (СБ 1920, 15 жн., апавяданне «Чырвонаармеец Панкел Ліпа» Цішкі Гартнага); ...*ці не павінна ў гэтым і расейская рэвалюцыя, і мы самі, беларускія камуністы, і ў асобку наш гасцінна-размашысты «інтэрнацыяналізм»* (Дзянніца, 1918, 3 снеж.); *Так ішло датуль, пакуль з апошняю вайною, самую дзікаю і гібельнаю [д]ля жыцця многіх краёў наагул і Беларусі ў асобку, не трэснула пасада расейскага і нямецкага цароў* (СБ, 1920, 10 ліп., артыкул Цішкі Гартнага); *У асобку Андрэй, які не мог сутрымацца ад смеху, і толькі Сідор скончыў, як ён падняўся з месца і сказаў* (Гартны-ЗТ, т. 1, с. 251, апавяданне «Трэскі на хвалях»).

10. Ужыванне слоў *асобенны*, *асобеннасць* у 1910–20-я гг.

У нашаніўскі перыяд і ў пачатку 1920-х гг. у беларускай літаратурнай мове часам ужываліся словы *асобенны* ‘асобы’ і *асобеннасць* ‘асабліvasць’: ...*лішыла ўсіх асобенных правоў* (НН, 1913, 16 мая, с. 3); ...*сказаныя асобеннасці нашае мовы ярка выяўляліся і ў запісах арабскімі літарамі акуратна адзначаны* (Луцкевіч 2006, с. 80, артыкул 1921 г.). У 1920-я гг. гэтыя словы не былі кадыфікаваны і выйшлі з ужытку.

Размеркаванне значэнняў розных дэрыватаў-прыметнікаў з каранем *асоб-*, а таксама наяўнасць дэрыватаў ад асноў *асабіст-*, *асобн-*, *асаблів-*, *асабов-*, *асобен-* на розных этапах існавання новай беларускай літаратурнай мовы паказаны ў табліцы.

Значэнні некаторых прыметнікаў з каранем *асоб-* і іх дэрыватаў на розных этапах існавання новай беларускай літаратурнай мовы

Meanings of certain adjectives with the root *asob-* and their derivatives at different periods of the new Belarusian literary language

Лексема	Час узнікнення	Значэнні і дэрываты			
		XIX ст.	Нашаніўскі перыяд	1920-я гг.	Наш час
<i>Асабісты</i>	Старабеларускі перыяд	‘Відны сабой’	‘Асабісты’, ‘асаблівы’ (адзінкавая фіксацыя), ‘уласны’ (адзінкавая фіксацыя)	‘Асабісты’, ‘асаблівы’; <i>асабістасць</i> ‘асабліvasць’, <i>асабіста</i> ‘асабліва’	‘Асабісты’
<i>Асобны</i>	Старабеларускі перыяд	+	‘Асаблівы’ (адзінкавая фіксацыя), <i>асобеннасць</i> ‘асабліvasць’	‘Асобны’, ‘асаблівы’	‘Асобны’
<i>Асаблівы</i>	Старабеларускі перыяд	+	‘Асаблівы’	‘Асаблівы’	‘Асаблівы’
<i>Асабовы</i>	XX ст.	–	‘Асабісты’	‘Асабісты’, ‘асаблівы’ (?), ‘асобны’ (?)	Толькі ў складзе тэрміналагічных спалучэнняў
<i>Асобенны</i>	XX ст.	–	‘Асаблівы’	‘Асаблівы’	–

Заўвага. Наяўнасць слова ў рамках адпаведнага перыяду адзначана сімвалам +; адсутнасць слова ў рамках адпаведнага перыяду адзначана сімвалам –.

11. Заклучэнне

Ужыванне старажытных форм *асобны* і *асаблівы* ў 1920-я гг. у цэлым было стабільным. Адхіленнем на гэтым фоне выглядала (больш ці менш рэгулярнае ў 1920-я гг. або адзінкавае ў 1910-я гг.) ужыванне ў значэнні ‘асаблівы’, акрамя прыметніка *асаблівы*, яшчэ трох аднакаранёвых форм: *асабісты*, *асабовы* і *асобны*. Толькі ў адным творы – апавесці Якуба Коласа «У палескай глушы» 1923 г. – у значэнні ‘не падобны да іншых, адметны’, якое сёння звычайна замацавана за словам *асаблівы*, ужываліся тры

формы: *асаблівы*, *асабісты* і *асобны*. У такой жа функцыі ў творах Цішкі Гартнага ўжываліся аж чатыры словы: *асаблівы*, *асабовы*, *асабісты* і *асобны*.

Што да старажытнага слова *асабісты* і новага слова *асабовы*, то іх ужывальнасць у беларускай мове ў 1920-я гг. зведвала значныя ваганні. Найбольш выразнымі тэндэнцыямі, адрознымі ад сучаснага стану, былі выкарыстанне формы *асабовы* як эквівалента (заменніка) лексемы *асабісты* і ўжыванне слова *асабісты* ў значэнні 'асаблівы'.

Непаслядоўнасць у выкарыстанні слова *асабовы* была абумоўлена яго прыродай як новай адзінкі, якая да таго ж выступала ў якасці паралельнага спосабу выказвання да ўжо існуючага слова *асабісты*. Ваганні ва ўжыванні значэння слова *асабісты* сведчылі, відаць, пра тое, што семантычна яно к пачатку XX ст. было неканчаткова адаптавана ў беларускай мове. Такая нетрываласць абумоўлена кніжнасцю сучаснага значэння гэтага слова.

Можна гаварыць таксама і пра адносную нетрываласць семантычнай адаптацыі ў гэты час літаратурнай мовай слова *асабісты*. Часам яно (дарэчы, як і лексема *асаблівы*) ужывалася з націскам на корані, а не на суфіксе: *асобісты*, *асоблівы*.

Лексіка-семантычныя варыянты *асабовы* 'асабісты' і *асабісты* 'асаблівы' не маглі выцесніць форм *асабісты* 'асабісты' і *асаблівы*: першыя ўжываліся ў лепшым выпадку поруч з апошнімі.

Недастаткова дыферэнцыраванае ўжыванне прыметнікаў з коранем *асоб-*, якія сёння з'яўляюцца паронімамі, тым не менш ніколі не прыводзіла да скажэння сэнсу выказвання ў мастацкіх творах, хоць часам і давала вынікам тое, што сэнс аказваўся не зусім выразным, «размытым».

Прычынамі нястрогай дыферэнцыяцыі ва ўжыванні ў першай трэці XX ст. сучасных паронімаў з коранем *асоб-* былі наступныя:

- дынамічны характар развіцця тагачаснай беларускай літаратурнай мовы і лінгвістыкі дапускаў магчымасць узнікнення паралельных (і «збытковых») сродкаў выказвання і іх свабоднае выкарыстанне;
- ва ўмовах няпоўнай крышталізацыі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы і яе нястрогай рэгламентацыі пры выкарыстанні аднакаранёвых слоў ва узусе мог дзейнічаць прынцып паранімічнай атракцыі;
- на афармленне тых або іншых паранімічных радоў маглі ўздзейнічаць мадэлі, прынятыя ў іншых славянскіх (польскай, украінскай, рускай) мовах.

Галоўным, аднак, было тое, што ў 1920-я гг. семантычныя і дыстрыбуцыйныя процістаўленні слоў *асабовы* і *асабісты*, *асабісты* і *асаблівы* (часткова таксама *асабовы* і *асаблівы*, *асобны* і *асаблівы*) у іх сучасным выглядзе яшчэ не сфарміраваліся. На гэта ўказваюць рэгулярнае ўжыванне ў 1920-я гг. лексіка-семантычных і словаўтваральных варыянтаў *асабовы* 'асабісты' і *асабісты* 'асаблівы', дапушчальнасць для выражэння паняцця 'асаблівы' некалькіх форм, узаемазамаянальнасць форм *асабовы* і *асабісты* ў маўленчай практыцы, складанасць устанавлення для шэрагу ўжыванняў дакладных значэнняў і інш. Канчатковая крышталізацыя значэнняў слоў *асабовы*, *асабісты*, *асобны* адбылася ў 1930-я гг.

У працэсе кваліфікацыі тых або іншых ужыванняў і/або слоўнікавых рэкамендацый 1920-х гг. існуюць дзве асноўныя магчымасці. Першая – залічыць нетрадыцыйныя з пункта гледжання сённяшняга дня ўжыванні і слоўнікавыя рэкамендацыі да праяў недастатковай моўнай кампетэнцыі нармалізатараў і карыстальнікаў, нізкай моўнай культуры. Другая – прызнаць, што гэтыя ўжыванні былі натуральнымі элементамі тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. Супраць дапушчэння першай магчымасці прэчыць тая акалічнасць, што непрымальныя з пазіцыі сучаснай мовы ўжыванні прыметнікаў з коранем *асоб-* знаходзім у творах найлепшых пісьменнікаў і лексікографаў. Прыняўшы такі падыход, непазбежна прыйшлося б прызнаць, што Якуб Колас, Кузьма Чорны, Цішка Гартны, Максім Гарэцкі, Сцяпан Некрашэвіч і іншыя пісьменнікі і навукоўцы кепска ведалі беларускую мову. Але такі вывад быў бы непрымальным. У 1910–20-я гг. яшчэ не былі выпрацаваны шматлікія канкрэтныя прадпісанні культуры маўлення, якія з'яўляюцца «аксіяматычнымі» сёння. Уласна, сама дысцыпліна «Культура маўлення» яшчэ толькі нараджалася. Беларуская літаратурная мова ў гэты час знаходзілася на вельмі дынамічным этапе развіцця і не была настолькі выразна разбудавана і рэгламентавана, як цяпер. «Эксперыменты» і «вольнасці» тыпу ўжывання слоў *асабісты* і *асобны* ў значэнні 'асаблівы', кадыфікацыя ў слоўніках слоў *асабовы* і *асабісты* ў значэннях, ужо «занятых» словамі *асабісты* і *асаблівы*, часткова сягалі да практыкі ранейшага ўжывання і былі натуральнымі і нават непазбежнымі праявамі свабоднага рэжыму бытавання лексікаграфіі і тагачаснага «незанармалізаванага» стану беларускай літаратурнай мовы 1920-х гг., складалі частку тагачаснага моўнага «будаўніцтва» ў сферы *corpus planning*. Формы *асабовы*, *асабісты*, *асаблівы*, *асобны* ў гэты час былі не столькі самастойнымі словамі з уласцівымі ім строга акрэсленымі значэннямі, колькі яшчэ словаўтваральнымі і/або лексіка-семантычнымі варыянтамі аднаго слова.

Паколькі да пачатку 1930-х гг. паранімічныя апазіцыі *асабісты* – *асабовы* – *асаблівы* і *асобы* – *асобны* ў беларускай літаратурнай мове яшчэ не былі належным чынам сфарміраваны, прыцягненне прыкладаў з гэтага перыяду для ілюстравання памылковых ужыванняў у рамках паранімічных

процістаўленняў сучаснай беларускай мовы можа быць недарэчным анахранізмам. У гэтым сэнсе абгрунтаваным выглядае невыкарыстанне С. Грабчыкавым у 1994 г. ілюстрацыі з твора Р. Мурашкі ў новым выданні свайго слоўніка: перыяд, калі быў напісаны твор Р. Мурашкі, не ў поўнай меры належаў да часу існавання сучаснай беларускай мовы.

Скарачэнні

Асвета – часопіс «Асвета» (1924–1929); **Бабарэка-2** – *Бабарэка А.* Збор твораў : у 2 т. Т. 2. Вільня, Беласток : Ін-т беларусістыкі : Беларус. гіст. тав-ва, 2011; **БНТ-2** – Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 2. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва. Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1923; **БНТ-4** – Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 4. Тэрміналогія логікі і псіхалогіі. Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1923; **БНТ-10** – Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 10. Тэрміналогія права. Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1926; **БНТ-11** – Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 11. Тэрміналогія грамадазнаўства. Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1926; **БНТ-17** – Беларуская навуковая тэрміналогія. Вып. 17. Слоўнік бухгалтарскае тэрміналогіі. Мінск : Ін-т беларус. культуры, 1928; **БРіС** – часопіс «Беларуская работніца і сялянка» (1924–1929); **БРС 1925** – *Гарэцкі М.* Беларуская-расійскі слоўнічак. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1925; **БРС 1926** – *Байкоў М., Некрашэвіч М.* Беларуская-расійскі слоўнік. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926; **Бядуля-3Т** – *Бядуля З.* Збор твораў : у 5 т. Мінск : Маст. літ., 1985–1989. Т. 1–5; **Бядуля 1929** – *Бядуля З.* На зачарованых гонях. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1929; **БНк** – Беларускі N-корпус [Электронны рэсурс]. URL: <https://bnkorpus.info> (дата звароту: 01.09.2019); **ВРБС 1933** – Ваенны руска-беларускі слоўнік. Мінск : Беларус. акад. навук, 1933; **Гартны-3Т** – *Гартны Ц.* Збор твораў : у 4 т. Мінск : Маст. літ., 1987–1989. Т. 1–3; **Гартны 1932** – *Гартны Ц.* Наступ на горны : нарысы, апавяданні. Мінск : [б. в.], 1932; **Гартны 1922** – *Гартны Ц.* Сокі цаліны. Ч. 1. Берлін : Навук.-літ. аддз. Камісарыята асветы БССР, 1922; **Гарэцкі-3Т** – *Гарэцкі М.* Збор твораў : у 4 т. Мінск : Маст. літ., 1984–1986. Т. 1–4; **ГСБМ** – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Беларус. навука, 1982–2017. Вып. 1–37; **Грыб 2017** – *Грыб Т.* Выбранае. Мінск : Кнігазбор, 2017; **Дзянніца** – газета «Дзянніца» (1916, 1918–1919); **Жылуновіч 1928** – *Жылуновіч З.* Купала Я. : крытыка-біягр. нарыс // *Купала Я.* Збор твораў. Т. 1. 2-е выд. Мінск, 1928. С. 7–36; **Зарэцкі-3Т** – *Зарэцкі М.* Збор твораў : у 4 т. Мінск : Маст. літ., 1989–1992. Т. 1–4; **Звязда** – газета «Звязда»; **Звон** – газета «Звон» (1919); **Інструкцыя 1933** – Інструкцыя па навучанні ваджэнню малага танка. Мінск : Дзярж. ваен. выд-ва, 1933; **Каваль 1959** – *Каваль В.* Выбранае. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1959; **Канкарданс** – Канкарданс беларускай мовы XIX стагоддзя [Электронны рэсурс] / аўт.-склад. Н. М. Сянкевіч. Электрон. Тэкставыя дан. і прагр. (350 МБ). Мінск : Беларус. навука, 2015.; **Караблёў 1930** – *Караблёў Я.* Таямнічае мора. Мінск : Беларус. дзярж. выд-ва, 1930; **КТСБМ** – Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Беларус. навука, 2015; **Клышка** – *Клышка М. К.* Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў. Мінск : Беларус. навука, 2005; **КНБ 1927** – Кастрычнік на Беларусі : зб. арт. і дакл. Вып. 1. Мінск : [б. в.], 1927; **Колас-3Т** – *Колас Я.* Збор твораў : у 20 т. Мінск : Беларус. навука, 2007–2012. Т. 1–20; **Колас 1925** – *Колас Я.* На рубяжы. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1925; **Колас 1923** – *Тарас Гушча.* У палескай глушы. Вільня : Вілен. беларус. выд-ва Б. Клецкіна, 1923; **ЛДСБ** – Літаратурны дадатак да газеты «Савецкая Беларусь» (1928); **Ленін 1939** – *Ленін У.* Да вясковай беднаты. Мінск : Дзяржвыд Беларусі, 1939; **Ленін 1953** – *Ленін У.* Да вясковай беднаты. Мінск : Дзярж. выд-ва БССР, 1953; **Ленін 1935** – *Ленін.* Аб прадавольстве і налогу. Мінск : ЛіМ, 1935; **Ленін 1926** – *Ленін.* Аб харчовым падатку. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926; **Лёсік 1994** – *Лёсік Я.* Творы. Мінск : Маст. літ., 1994; **Лёсік 2003** – *Лёсік Я.* Збор твораў. 1921–1930. Мінск : НАРБ : Логвінаў, 2003; **Луцкевіч 2006** – *Луцкевіч А.* Выбраныя творы. Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. Мінск : Кнігазбор, 2006; **МБС 1920** – *Гарэцкі М., Гарэцкі Г.* Маскоўска-беларускі слоўнік. 2-е выд. Вільня : Выд-ва У. Знамяроўскага, 1920; **Насовіч 1983** – *Насовіч І.* Слоўнік беларускай мовы. Мінск : Беларус. сав. энцыкл. імя П. Броўкі, 1983; **Нёманскі 1984** – *Нёманскі Я.* Творы. Мінск : Маст. літ., 1984; **НК** – часопіс «Наш край» (1925–1929); **НН** – газета «Наша ніва» (1906–1915, 1920); **ПБВС 1927** – Практычны беларускі вайсковы слоўнік. Ч. 1. Мінск : Вайск. Каміс. пры Ін-це беларус. культуры, 1927; **Пэрэльман 1926** – *Пэрэльман Я. І.* Новы задачнік па геаметрыі. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926; **Полымя** – часопіс «Полымя» (1922–1919); **Працы 1927** – Працы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мінск : Ін-т беларус. культ., 1927; **ПРБС 1926** – *Байкоў М., Гарэцкі М.* Практычны расійска-беларускі слоўнік. 2-е выд. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1926; **РБС 2005** – Русско-белорусский словарь / Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т языкознания им. Я. Коласа. 9-е изд. Минск : Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 2005. Т. 1–3.; **РБС 1928** – *Некрашэвіч С., Байкоў М.* Расійска-беларускі слоўнік. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі, 1928; **РБС 1937** – Руско-беларускі слоўнік / пад рэд. А. Александровіча. Мінск : Выд-ва Акад. навук., 1937; **СБ** – газета «Савецкая Беларусь» (1920–1933); **СМНН** – Слоўнік мовы «Нашай Нівы» (1906–1915). Мінск : Тэхналогія, 2003–2015. Т. 1–3.; **Статут 1917** – Статут аб выбарах у Устаноўны збор / ператлумачыў з даручэння Усерас. па спр. аб выбарах у Устаноўны збор каміс. З. Жылуновіч. Петраград : Усерас. па спр. аб выбарах у Устаноўны збор каміс., 1917; **Статут 1931** – Статут Усесаюзнага ленинскага Камуністычнага саюзу моладзі. Мінск : Белдзяржвыд, 1931; **ТСБМ** – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Мінск : Беларус. энцыкл. імя Петруся Броўкі, 1977–1984. Т. 1–5; **Фадзееў 1932** – *Фадзееў А.* Апошні з удэгэ : раман / перакл. з рус. мовы Ц. Гартнага. Мінск : Дзярж. выд-ва Беларусі : ЛіМ, 1932; **ЧБ** – часопіс «Чырвоная Беларусь» (1930–1933); **Чорны-3Т** – *Чорны К.* Збор твораў : у 8 т. Мінск : Маст. літ., 1972–1975; **Чорны ЧГПС** – *Чорны К.* Чалавек – гэта цэлы свет. Мінск : Маст. літ., 2016; **ЭСБМ** – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск : Беларус. навука, 1978–2017. Т. 1–14.; **Arche** – часопіс «Arche»; **Luckevič-BH** – *Luckevič A.* Belaruskaja hramatyka. Č. 1. Fanetyka i etymalohija // Bieder H., Hrsg. Anton Luckevič. Belaruskaja hramatyka. Vil'na, 1916. Oldenburg : BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität, 2017. S. 47–100.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Шакун ЛМ. *Гісторыя беларускага мовазнаўства*. Мінск: Універсітэцкае; 1995. 271 с.
2. Грабчыкаў СМ. *Цяжкія выпадкі ўжывання блізкіх па гучанню слоў*. Мінск: Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна; 1977. 328 с.
3. Грабчиков СМ. *Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря*. Минск: Издательство БГУ имени В. И. Ленина; 1980. 216 с.

4. Грабчыкаў СМ. *Слоўнік паронімаў беларускай мовы*. Мінск: Народная асвета; 1994. 478 с.
5. Шаблоўскі А.І. Паранімія як сістэмная адзінка лексікі і лексічная катэгорыя. *Беларуская лінгвістыка*. 1998;48:67–74.
6. Бельчиков ЮА, Панюшева МС. *Словарь паронимов современного русского языка*. Москва: АСТ; 2002. 464 с. Совместное издание с «Астрель».
7. Вишнякова ОВ. *Словарь паронимов русского языка*. Москва: Русский язык; 1984. 245 с.
8. Кунцэвіч ЛП. Паранімія. У: Міхневіч АЯ, рэдактар. *Беларуская мова. Энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі; 1994. с. 411–412.
9. Вишнякова ОВ. *Паронимы в русском языке*. Москва: Высшая школа; 1974. 192 с.
10. Змачынская ІВ. Дынаміка нормаў беларускай літаратурнай мовы 1930–1950-х гг. (на матэрыяле перакладаў прамой У. І. Леніна на беларускую мову). У: М. І. Свістунова, рэдактар. *Беларускае слова: гісторыя і сучаснасць. Зборнік артыкулаў па матэрыялах навуковых чытанняў, прысвечаных памяці прафесара Аркадзя Іосіфавіча Жўраўскага; 27 кастрычніка 2009 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: Права і эканоміка; 2010. с. 66–71.
11. Юрэвіч АК. *Стылістыка беларускай мовы*. Мінск: Вышэйшая школа; 1983. 191 с.
12. Гарэцкі М. *Творы*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1990. 629 с.
13. Богущ СЯ. Беларуская справаводчая тэрміналогія 1930-х гадоў: спецыфіка развіцця і функцыянавання. *Беларуская лінгвістыка*. 2013;71:96–102.
14. Лёсік Я. *Збор твораў. 1921–1930*. Мінск: Логвінаў; 2003. 396 с. Сумеснае выданне з Нацыянальным архівам Рэспублікі Беларусь.
15. Баханькоў АЯ, рэдактар. *Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка; 1994. 463 с.

References

1. Šakun LM. *Gistoryja belaruskaga movaznawstva* [History of Belarusian linguistics]. Minsk: Universitjckaje; 1995. 271 p. Belarusian.
2. Hrabčykaŭ SM. *Cjazhkija выпадкі wzhyvannja blizkich pa guchannju slow* [Complex cases of word usage pronounced in a similar way]. Minsk: Publishing House of the V. I. Lenin Belarusian State University; 1977. 328 p. Belarusian.
3. Hrabčykaŭ SM. *Mezh 'yazykovye omonimy i paronimy. Opyt russko-belorusskogo slovaryja* [Cross-linguistic homonyms and paronyms. Record of the Russian-Belarusian dictionary]. Minsk: Publishing House of the V. I. Lenin Belarusian State University; 1980. 216 p. Russian.
4. Hrabčykaŭ SM. *Slownik paronimaw belaruskaj movy* [Dictionary of paronyms of the Belarusian language]. Minsk: Narodnaja asveta; 1994. 478 p. Belarusian.
5. Shablouski AI. [Paronymy as a systemic unit of vocabulary and lexical category]. *Belaruskaja linhvistyka*. 1998;48:67–74. Belarusian.
6. Belchikov YA, Panyusheva MS. *Slovar' paronimov sovremennogo russkogo yazyka* [Dictionary of paronyms of the modern Russian]. Moscow: AST; 2002. 464 p. Co-published by the Astrel. Russian.
7. Vishnyakova OV. *Slovar' paronimov russkogo yazyka* [Dictionary of paronyms of the Russian language]. Moscow: Russkii yazyk; 1984. 245 p. Russian.
8. Kuncevič LP. [Paronymy]. In: Michnievič AJ, editor. *Belaruskaja mova. Jencyklapedyja* [Belarusian language. Encyclopedia]. Minsk: Belaruskaja jencyklapedyja imja Petrusja Browki; 1994. p. 411–412. Belarusian.
9. Vishnyakova OV. *Paronimy v russkom yazyke* [Paronyms in the Russian language]. Moscow: Vysshaya shkola; 1974. 192 p. Russian.
10. Zmachynskaya IV. Dynamics of standard Belarusian norms of the 1930–1950s (based on the material of Lenin speech translations into Belarusian). In: M. I. Svistunova, editor. *Belaruskae slova: gistoryja i suchasnasc'.* *Zbornik artykulaw pa matjeryjalah navukovyh chytannjau, prysvechanyh pamjaci profasara Arkadzja Iosifavicha Zhurawskaga; 27 kастрычніка 2009 goda; Minsk, Belarus* [Belarusian word: history and modernity. Collection of articles based on the material scientific readings, devoted to commemoration of professor Arkadz' Iosifavič Žuraŭski (2009 October 27; Minsk, Belarus). Minsk: Prava i ekanomika; 2010. p. 66–71. Belarusian.
11. Jurevič AK. *Stylistyka belaruskaj movy* [Stylistics of the Belarusian language]. Minsk: Vyshhejšaja shkola; 1983. 191 p. Belarusian.
12. Harecki M. *Tvory* [Works]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1990. 629 p. Belarusian.
13. Bohush SJ. Belarusian terminology of the office administration of the 1930s: specificity of development and functioning. *Belaruskaja linhvistyka*. 2013;71:96–102. Belarusian.
14. Losik J. *Zbor tvoraw. 1921–1930*. [Collection of works 1921–1930]. Minsk: Logvinaw; 2003. 396 p. Co-published by the National Archive of the Republic of Belarus. Belarusian.
15. Bachankou AJ, editor. *Leksikologija suchasnaj belaruskaj litaraturnaj movy* [Lexicology of the modern standard Belarusian language]. Minsk: Navuka i tjehnika; 1994. 463 p. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 09.09.2019.
Received by editorial board 09.09.2019.

РЕЦЕНЗИИ

Рэцэнзіі

REVIEWS

Гутовская М. С. Лексико-фразеологическая структура поля метаязыковых обозначений в русском и английском языках. Минск : БГУ, 2019. 399 с.

Гутоўская М. С. Лексіка-фразеалагічная структура поля метамоўных абазначэнняў у рускай і англійскай мовах. Мінск : БДУ, 2019. 399 с.

Gutovskaya M. S. Lexical-phraseological structure of the metalingual nominative field in the Russian and English languages. Minsk : Belarusian State University, 2019. 399 p.

Исследование лексико-фразеологического поля в сопоставительном ключе – одна из актуальных проблем современной лингвистики, ибо именно полевая структура обеспечивает объективное воссоздание языковой картины мира и углубленное погружение в семантику языковых единиц. Представленная к публикации работа М. С. Гутовской приближает нас к конечной задаче такого рода исследований – выявлению всего многообразия типов структурных связей между номинативными единицами и констелляции всего словаря как единого сложного целого. На избранном лексико-фразеологическом фрагменте автор доказывает и показывает возможность такой целевой установки. Книга ориентирована на комплексное описание системообразующих связей лексики и фразеологии на материале метаязыкового поля, требующего структурного осмысления.

Поставив перед собой цель выявить закономерности лексико-фразеологического структурирования поля метаязыковых обозначений, М. С. Гутовская рассматривает их многоаспектно, учитывая их частеречную принадлежность, денотативную отнесенность, ономаσιологические характеристики и сходные и дифференциальные особенности

в избранных для сопоставления языках. Каждый из этих аспектов детально и последовательно анализируется.

Рецензируемая работа включает 5 глав. В первой главе лексико-фразеологическое поле представлено как система номинативных воспроизводимых единиц с тематически близкой референцией и выявлено своеобразие метаязыковой лексики и фразеологии в сопоставляемых языках. Во второй главе анализируется и сопоставляется грамматическая структура лексико-фразеологического поля метаязыковых обозначений в русском и английском языках. В третьей главе рассматривается тематическая (семантико-денотативная) организация лексико-фразеологического поля метаязыковых обозначений в таком же сопоставительном ключе. Семантико-ономаσιологическое своеобразие лексико-фразеологического поля метаязыковых обозначений – объект исследования четвертой главы. Итоговая пятая глава посвящена выявлению и лингвистической характеристике общих и различительных черт лексико-фразеологического поля метаязыковых обозначений в двух языках. В приложениях представлены корпуса метаязыковых лексем и фразем русского и английского языков с их толкованиями (4600 проанализированных и систематизированных в работе метаязыковых обозначений), сформированные М. С. Гутовской на основе авторитетных национальных словарей.

Как видим, структура монографии строга и последовательна. В оценке анализируемых фактов автор стремится к обобщающим теоретическим выводам и выдвижению значимых постулатов: чувствуется опытная рука Н. Б. Мечковской, научного консультанта автора (хотя М. С. Гутовская не во всем полностью солидарна с ее интерпретациями).

В ходе столь логично структурированного сопоставительного анализа, построенного не только на обилии языковых фактов, но и на точных статистических выкладках, М. С. Гутовская достигла значимых результатов. Ею убедительно доказана корреляция как между типом категориального значения и предпочтительным способом его выражения, так и между типом представлений в сознании человека (общих, частных, эмотивных) и предпочтительным способом их языкового выражения. Мне как фразеологу импонирует сущностное разграничение ориентированности лексики и фразеологии: если первая ориентирована на общепонятийное (*resp.* номинативное) содержание, то фразеология – на частнопонятийное и экспрессивно-оценочное. Такая интуитивно осознаваемая лексикологами и фразеологами дихотомия автором книги не только четко сформулирована, но и доказана собственными количественными измерениями (конечно, это разграничение не носит характера категориальной оппозиции, ибо и лексемы в достаточно большом количестве обладают экспрессивно-оценочным потенциалом). Но как тенденция такая оппозиция лексики и фразеологии несомненно имеет *raison d'être*, и ее формулировка М. С. Гутовской объективна. Тем более что в ходе конкретного анализа автор распределяет и лексемы, и фраземы (как номинативные единицы) на пять различающихся по характеру мотивированности и степени идиоматичности ономазиологических классов, что позволяет тонко градуировать приближенность тех или иных языковых единиц либо к полюсу «чистой» номинативности, либо к полюсу «чистой» оценочности и экспрессивности.

Сопоставительный ракурс, избранный М. С. Гутовской, позволяет проецировать сделанные ею теоретические наблюдения на структуру языка в целом. Автор *step by step* показывает, что в двух сопоставляемых языках ономазиологическая организация метаязыкового поля средствами лексики и фразеологии различна. Не буду приводить скрупулезную до дотошности статистику, но она меня убеждает, ибо М. С. Гутовская объективно выявила глубинную причину таких различий, а именно: разную степень утраты мотивированности лексем и фразем и квоты «сплавленности» компонентов в сопоставляемых языках, несмотря на их общую диффузность.

Нельзя не согласиться с автором и в том, что межъязыковые сходства и различия в сфере лексики и фразеологии стимулируют причины языкового, культурного и когнитивного характера. С особым вниманием при этом анализируются единицы с этноязыковой, этнокультурной и этнокогнитивной специфичностью. И здесь М. С. Гутовская предлагает статистически точные результаты, не-

маловажные для представления о сходстве и различии метаязыковой лексики и фразеологии русского и английского языков: в лексике в 1,3 раза больше сходного (56 % сходного, 44 % различительного), а во фразеологии в 1,4 раза больше специфического (59 % различительного, 41 % сходного) (с. 143). Различным оказался и статус языкового, культурного и когнитивного факторов в этих двух уровневых единицах. Собственно, и эти выводы стали убедительным подтверждением вышеприведенного теоретического постулата автора монографии.

Можно отметить и ряд объективных констатаций и наблюдений, сделанных М. С. Гутовской. Верно замечено, например, что «когнитивно детерминированная специфичность национального номинативного фонда проявляется также в разной продуктивности общих метафор» (с. 136). Справедлив и вывод о том, что «особенности языкового членения проявляются главным образом в различной степени детализации, конкретизации отдельных равно представленных в рассматриваемых языках семантических зон: немногочисленные единицы, не находящиеся в языке сопоставления лексических и фразеологических соответствий, объективируют специфические аспекты – высвеченные в одном языке, но затемненные в другом – общеизвестных феноменов» (с. 137). Объективны и четки классификации материала: например, вычленение шести разрядов номинативных единиц по признакам схожести vs специфичности и с учетом порождающих эти свойства факторов в лексико-фразеологических фондах сопоставляемых языков.

Привлекают внимание и некоторые яркие примеры. Меня как рецензента fascinoировал (*resp.* *I was fascinated*) анализ русского фразеологизма *наводить тень на плетень* 'намеренно запутывать, делать неясным что-либо, сбивать кого-либо с толку' (с. 130–131). Не могу не согласиться с автором, что его этноспецифичность обусловлена совместным действием двух факторов: языкового (связанность рифмой) и культурного, т. е. отражения в нем иронической оценки народом суеверных представлений о сглазе. И действительно, представление о тени, «бросаемой» на кого-либо, универсально для многих европейских языков и культур – ср. бел. *кідаць цені на каго, што*; укр. *кидати/кинути (наводити/навести) тінь на кого, на що*; болг. *хвърля сянка върху нещо*, хорв. *bacati/baciti sjenu na kogo*; англ. *to cast a shadow on smth.*; нем. *einen Schatten auf j-n, etw. werfen*; фр. *jeter une ombre sur quch*. Русское же *бросать тень на плетень* этноспецифично именно благодаря рифмовке и иронической стилистике.

Исследование Марины Степановны Гутовской «Лексико-фразеологическая структура поля метаязыковых обозначений в русском и английском

языках» решает важную научную задачу – раскрывает внутриязыковые механизмы создания специализации лексем и фразем – и вносит вклад в современную методологию и логику исследования номинативных полей. Монография написана хорошим научным языком, логично и одновременно вдохновенно, в диалоге с известными ис-

следованиями по той проблематике, которой она посвящена. Теоретическая глубина и методологическая выверенность книги непременно побудят ее читателя смело обратиться к изучению вопросов устройства номинативного уровня языка.

В. М. Мокиенко¹

Lewaszkiwicz T. Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy. Poznań : Wydaw. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza, 2017. 512 s.

Lewaszkiwicz T. The language of the post-war repatriates from Navahrudak and the surrounding areas. Poznań : Adam Mickiewicz Univ. Press, 2017. 512 p.

У розных краінах вуснае маўленне носьбітаў славянскіх моў апошнім часам вывучаецца асабліва актыўна. Даследуецца прырода такога маўлення, ступень прадстаўленасці ў ім элементаў той ці іншай мовы, магчымасць яго кваліфікацыі як прыналежага да пэўнай мовы або як «змешанага». Пры гэтым у якасці інфармантаў, чые маўленчыя асаблівасці аналізуюцца, выступаюць, як правіла, жыхары невялікіх (у тым ліку памежных) населеных пунктаў, іх маўленне звычайна разглядаецца на кароткім часавым адрэзку. Да самастойнага напрамку належаць працы, прысвечаныя вывучэнню маўлення перасяленцаў. Даследаванне маўлення перасяленцаў з Навагрудка, які ў 1921–1939 гг. уваходзіў у склад Другой Рэчы Паспалітай, на заходнія польскія землі, выкананае прафесарам Інстытута польскай філалогіі Універсітэта імя Адама Міцкевіча ў Познані Тадэвушам Левашкевічам, вылучаецца значным ахопам разглядаанай тэрыторыі, вялікай колькасцю інфармантаў і працяглым у часе перыядам назірання за рознымі формамі маўлення. Тым самым аналізаваная манаграфія ўяўляе вялікую цікавасць для лінгвістаў.

У беларускім мовазнаўстве падобныя з’явы вывучаюцца нячаста – настолькі, што для абазначэння даследаванага феномена не выпрацавана ўласнага ўзуальнага тэрміна. З аднаго боку, у навуковых працах выкарыстоўваюцца тэрміны *перыферыйныя гаворкі* (В. Вярэніч), *памежныя гаворкі* (І. Лучыц-Федарэц). З другога, услед за польскімі аўтарамі, беларускія даследчыкі ўжываюць тэрміны *польскі ўсходні культурны дыялект* (Г. Цыхун) і варварызм

палышчызна крэсова ці, прынамсі, *паняцце крэсы* (І. Лучыц-Федарэц). Усё ж з польскай перспектывы добра адчуваюцца вартасці выразу *культурны дыялект* і папулярнага «сінтэтычнага» тэрміна *polszczyzna kresowa* – яны сярод іншага ўказваюць на тое, што польская мова на беларускіх землях уяўляла сабой штосьці большае, чым звычайны дыялект. Што да тэрміна *культурны дыялект*, то ён фактычна малаўжывальны ў беларускай лінгвістыцы. У двухтомнай працы «Brasławszczyzna: pamięć i współczesność» (пад рэд. Э. Смулковай; Варшава, 2009–2011) гаворка ідзе пра *паўночна-ўсходні дыялект польскай мовы*. Аўтар рэцэнзаванага выдання карыстаецца тэрмінамі *polszczyzna kresowa* (у якасці адпаведніка намі ўжываецца тэрмін «перыферыйныя польскія дыялекты»), *południowo-wschodnia i północno-wschodnia polszczyzna kresowa* (паўднёва-ўсходні і паўночна-ўсходні дыялекты польскай мовы), *gwary kresowe* (ускраінныя гаворкі).

Кніга складаецца з наступных структурных частак: уступ, пяць раздзелаў, вывады, бібліяграфічны спіс, пералік інфармантаў, дадатак (рукапісныя тэксты ўдзельнікаў даследавання), выбраныя фотаздымкі інфармантаў.

Уступ уключае шэсць падраздзелаў, у якіх апісваецца прадмет і мэта даследавання, структура выдання, тэарэтычна-метадалагічная база даследавання, характарызуецца стан вывучэння паходжання паўднёва-ўсходняга і паўночна-ўсходняга дыялектаў польскай мовы, перанесенага паўночна-ўсходняга дыялекту польскай мовы (*przeniesiona polszczyzna północnokresowa*) і яго інтэграцыі з агульнапольскай мовай, напайненне перыферыйных польскіх дыялектаў у ранейшы і цяперашні перыяды.

Прадметам даследавання з’яўляюцца асобныя фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя рысы мовы пасляваенных перасяленцаў з ваколіц Навагрудка ў заходнюю Польшчу (гміна Слоньск Лю-

¹Валерій Михайлович Мокиенко – доктор филологических наук, профессор, профессор кафедры славянской филологии филологического факультета Санкт-Петербургского государственного университета.

Валерый Міхайлавіч Макіенка – доктар філалагічных навук, прафесар; прафесар кафедры славянскай філалогіі філалагічнага факультэта Санкт-Пецярбургскага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Valery M. Mokienko, doctor of science (philology), full professor; professor at the department of Slavic philology, faculty of philology, Saint Petersburg State University.

бушкага ваяводства, гарады Вітніца і Жары, вёскі Чарнув і Балемін), а таксама іх дзяцей, якія нарадзіліся паміж 1945 і 1956 гг. ужо на польскіх землях. У якасці інфармантаў выступаюць бацькі і іншыя родзічы аўтара, іх суседзі і блізкія знаёмыя. Ёсць дзве асобы, якія пасля вайны засталіся ў Навагрудку. Да перасяленцаў адносіцца таксама невялікая група родзічаў аўтара – эмігрантаў з Навагрудка ў ЗША і Вялікабрытанію. Большасць інфармантаў паходзяць з в. Грабнікі, якая да Другой сусветнай вайны знаходзілася за два кіламетры ад Навагрудка, а ў 1960-я гг. была ўключана ў склад горада. Некаторыя перасяленцы нарадзіліся ў Навагрудку, іншыя – пад Навагрудкам, у вёсках Мількавічы і Байкі.

Мэта працы комплексная. На аснове сабраных матэрыялаў з асобных ідыялектаў адбіраюцца пэўныя фанетычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя элементы навагрудскага польскага перыферыйнага дыялекту. Гэта перыферыйныя архаізмы, інтэрферэнцыйныя элементы беларускага, рускага і зрэдку літоўскага паходжання, рознага тыпу наватворы паўночнага польскага памежжа. Выкарыстанне рукапісных тэкстаў (школьныя сшыткі, лісты, нататкі і інш.) з ранейшых перыядаў жыцця інфармантаў дазваляе аўтару прынамсі часткова аднавіць іх тагачасную гутарковую мову. Наступная мэта выдання – паказ падабенства і адрозненняў паміж асобнымі ідыялектамі і фіксацыя працэсу знікнення рыс перыферыйнага дыялекту пад уплывам агульнапольскай мовы, або прадстаўленне вынікаў моўнай інтэграцыі перасяленцаў з агульнапольскай мовай. Акрамя таго, фіксуюцца найважнейшыя праявы ўплыву мовы былых жыхароў ваколіц Навагрудка на мову іх дзяцей, якія нарадзіліся на заходніх польскіх землях (s. 11–12).

Паколькі ў працы аналізуецца мова галоўным чынам сям’і і родзічаў аўтара, ён звяртаецца да падзей з іх жыцця і сямейных гісторый, а таксама дакладна апісвае іх і сваю моўную кампетэнцыю. Выступаючы праціўнікам думкі пра залішні суб’ектыўзм такога спосабу прадстаўлення інфармацыі, аўтар лічыць, што падобныя назіранні будуць спрыяць удакладненню вынікаў даследаванняў, якія могуць праводзіцца ў рамках аналізу функцыянавання мовы ў сямейных камунікатыўных супольнасцях (s. 12).

Тэарэтычна-метадалагічнай базай даследавання выступаюць наступныя прынцыпы і метады:

- лінгвістычны структуралізм з яго размежаваннем *langue* (мова як абстрактнае ўтварэнне) і *parole* (індывідуальная рэалізацыя мовы, маўленне). У працы гэта выражаецца ў тым, што канкрэтныя моўныя формы з вусных і рукапісных тэкстаў інфармантаў (*parole*) разглядаюцца на аснове агульных, сістэмных моўных з’яў (*langue*) (s. 13);

- размежаванне сінхранічнага і дыяхранічнага падыходаў да вывучэння моўных з’яў. Адзначаючы перавагу дыяхранічнага разрэзу моўных даследа-

ванняў (у тым ліку аналізу ідыялекту канкрэтнага інфарманта) над сінхранічным, аўтар прызнае складанасць яго ажыццяўлення. Свае назіранні ён прадстаўляе ў сінхранічным разрэзе, звяртаючыся да дыяхранічнага ў выпадках, калі канкрэтныя аспекты мовы інфармантаў разглядаюцца на фоне развіцця агульнапольскай мовы (s. 14);

- метады лінгвістычнага параўнання. Пунктамі параўнання з’яўляюцца паўночны дыялект польскай мовы, сучасная польская літаратурная мова, беларуская мова (асабліва дыялектнае маўленне), зрэдку – руская мова і ў выключных выпадках – літоўская мова (s. 14);

- сацыялінгвістычныя метады (у шырокім сэнсе). Апісваюцца такія з’явы, як польска-беларускі білінгвізм (з указаннем розніцы ў ступені ўжывання польскай і беларускай мовы), інтэрферэнцыя, дыгласія (польска-руская, польска-ўкраінская, польска-беларуская, польска-літоўская, польска-латышская), моўная канвергенцыя/дывергенцыя (s. 15).

У працы выкарыстоўваецца паняцце моўнай традыцыі ў сям’і (сямейная мова). У якасці камунікатыўнай супольнасці ў даследаванні выступаюць сямейная камунікатыўная супольнасць з Навагрудка і група суседзяў сям’і аўтара. Пасля Другой сусветнай вайны родзічы аўтара з Навагрудка жылі ў асноўным на заходніх польскіх землях – у гміне Слоньск Любушкага ваяводства, гарадах Вітніца і Жары, вёсках Чарнув (каля Костшына) і Балемін (пад Гожувам-Велькапольскім) і ваколіцах. Родзічы, якія пражываюць у пасляваенных месцах пасялення, складаюць мікрасямейную камунікатыўную супольнасць. Гэта асяродкі сямейнай мовы. Іх аб’ядноўвае шмат агульных моўных рыс, аднак часткова яны адрозніваюцца ў моўным плане.

Пасля Другой сусветнай вайны на заходнія і паўночныя польскія землі прыбылі рэпатрыянтны з так званых Усходніх Крэсаў і жыхары тэрыторыі этнічнай Польшчы. У вёсках сяліліся пераважна людзі, якія карысталіся дыялектамі (у тым ліку памежнымі). У гарадах было значна больш, чым у вёсках, тых, хто карыстаўся агульнапольскай мовай, аднак і там пасля вайны часта можна было пачуць дыялектнае маўленне. Пасля вайны для гэтых зямель была характэрна наяўнасць змешаных дыялектаў. Узорам у моўных кантактах пасяленцаў з розных рэгіёнаў была агульнапольская мова, што спараджала ўніфікацыю, гэта значыць моўную інтэграцыю, на тых тэрыторыях. Сярэдняе і маладое пакаленні ў асноўным цалкам інтэграваны ў моўным плане. Наяўнасць нешматлікіх элементаў даўняй моўнай традыцыі ў гэтых пакаленняў – вынік уплыву «коду» прадстаўнікоў старэйшага пакалення. У той жа час у некаторых ідыялектах старэйшага і найстарэйшага пакаленняў яшчэ захавалася шмат моўных элементаў, характэрных для дыялектаў, у тым ліку перыферыйных.

Лепшаму разуменню маўлення інфармантаў спрыяе знаёмства з гісторыяй функцыянавання моў на разгляданых тэрыторыях, якая падрабязна апісваецца аўтарам. На яго думку, моўныя кантакты – гэта вынік моўнага суседства, але ў першую чаргу польскай палітычнай, культурнай і гаспадарчай экспансіі на тэрыторыі Чырвонай Русі і Вялікага Княства Літоўскага. Утвараўся новы тып польскай мовы на ўкраінскім, беларускім і літоўскім субстраце, які адрозніваўся ад мовы палякаў, што жылі на захад ад Усходніх Крэсаў. Мова польскіх каланістаў таксама змянялася пад уплывам украінскай, беларускай і літоўскай моў.

У працы апісаны даследаванні перыферычных польскіх дыялектаў ад 1920-х гг. і да сучаснасці. Сярод даследчыкаў названы К. Ніч, Т. Лер-Сплавінскі, З. Курцова, Ё. Трыпуцка, Г. Турская, І. Марынякова, А. А. Зданюкевіч, Л. Беднарчук, Б. Смальнінская, У. Сакульская, Е. Конюш, Б. Двілевіч, Г. Карась, К. Марыта, К. Венгароўская, А. Басара і інш.

Аўтар, характарызуючы асаблівасці перыферычных польскіх дыялектаў у XIX–XX стст., адзначае іх шматслойны характар (наяўнасць як літаратурных, так і дыялектных элементаў). Апісваецца інтэлігенцкі тып перыферычных польскіх дыялектаў (мова А. Міцкевіча і іншых прадстаўнікоў філарэтаў і філаматаў, Т. Канвіцкага, Е. Путраманта, М. Ваньковіча і інш.), асаблівасцю якога было ўключэнне ў літаратурныя тэксты асобных дыялектных адзінак, абумоўленае ўплывам гаворкі аўтара або выкарыстанне свядома ў якасці стылістычнага сродку. Наяўнасць дыялектных элементаў (у большай ступені фанетычных, у меншай – граматычных і лексічных) характэрна і для вуснага маўлення інтэлігентаў, у прыватнасці пісьменнікаў Ч. Мілаша, Е. Путраманта і інш. (s. 40).

Іншы тып польскіх дыялектаў – перыферычныя дыялекты рознага паходжання – польскія з украінскімі або літоўскімі элементамі, а таксама дыялекты непасрэдна на ўкраінскай, беларускай, літоўскай аснове або літоўскай з папярэдняй беларусізацыяй.

Паўднёва-ўсходнія дыялекты польскай мовы да канца Другой сусветнай вайны мелі больш ці менш украінскіх фанетычных, граматычных і лексічных элементаў. У складзе паўночна-ўсходніх дыялектаў прысутнічалі рысы беларускай, часткова таксама літоўскай і рускай моў. Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Украіны, Беларусі, Літвы і Латвіі моцны ўплыў на дыялекты польскай мовы аказвала руская мова.

Апісваючы паўднёва-ўсходнія і паўночна-ўсходнія дыялекты польскай мовы міжваеннага часу, аўтар адзначае наяўнасць асобнага варыянта іх вуснай і пісьмовай разнавіднасцей – мовы, якая ўяўляе сабой нешта сярэдняе паміж інтэлігенцкім тыпам перыферычных польскіх дыялектаў і ўкраінскімі гаворкамі. Такая мова была характэрна для вучняў

польскіх пачатковых і сярэдніх школ, якія вывучалі літаратурную польскую мову, але пры гэтым часта кантактавалі з носьбітамі ўкраінскіх гаворак і ўсходнеславянскіх моў (украінскай або беларускай). Некаторыя носьбіты ўкраінскіх гаворак карысталіся мовай, якую можна назваць польска-ўкраінскай або ўкраінска-польскай, польска-беларускай або беларуска-польскай (побач з Вільняй – з большым ці меншым удзелам літоўскіх моўных адзінак). Пасля Другой сусветнай вайны, акрамя тыповых дыялектаў польскай мовы і ўкраінскіх гаворак, з’явіліся разнавіднасці выразна змешанага характару – польска-ўкраінска-руская (на поўдні) і польска-беларуска-руская (на поўначы) мова (на тэрыторыі Літвы і Латвіі да іх дадаваліся літоўскія і латышскія элементы) (s. 41).

Першы раздзел манаграфіі «**Пасляваенныя перасяленцы з Навагрудка і ваколіц**» складаецца з пяці падраздзелаў, у якіх характарызуецца моўная сітуацыя ў Навагрудку і ваколіцах у XIX і XX стст. і нацыянальная самасвядомасць іх жыхароў, крыніцы моўнага матэрыялу і метады яго збору, прыводзіцца спіс інфармантаў з іх біяграфічнымі данымі, апісваюцца моўныя біяграфіі інфармантаў, асвятляюцца прыныцы падачы моўнага матэрыялу.

Асаблівасцю моўнай сітуацыі на аналізаванай тэрыторыі ў XIX і XX стст. з’яўлялася функцыянаванне некалькіх моў: польскай (у тым ліку дыялектаў), беларускай, рускай, ідыш. Сярод жыхароў в. Грабнікі былі палякі, беларусы, яўрэі. Амаль адсутнічалі «чыстыя» польскія сем’і, у асноўным яны былі змешанымі (напрыклад, муж – паляк, жонка – беларуска і г. д.). Нацыянальная самасвядомасць некаторых жыхароў в. Грабнікі (хрысціян) была няпэўнай. У міжваенны час беларусы называлі сябе «тутэйшымі» або палякамі, а падчас савецкай акупацыі і пасля Другой сусветнай вайны дэкларавалі беларускае паходжанне. У некаторых сем’ях розныя іх прадстаўнікі мелі розную (беларускую ці польскую) нацыянальную самасвядомасць. Не заўсёды жыхары былых Усходніх Крэсаў правільна называюць мову штодзённай камунікацыі ў іх сем’ях. Галоўным сродкам камунікацыі старэйшага і сярэдняга пакаленняў палякаў, беларусаў і яўрэяў у в. Грабнікі ў міжваенны час была беларуская гаворка. Аднак калі дарослы жыхар в. Грабнікі бываў у Навагрудку, то ён карыстаўся перыферычным дыялектам польскай мовы.

Даследаванне Т. Левашкевіча ўражае разнастайнасцю крыніц матэрыялу і метадаў яго збору. Матэрыялам выступаюць зробленыя ў нататніку і на картках запісы пачутых падчас вусных сямейных размоў (з 1976 г.) асаблівасцей маўлення (фанетычных, марфалагічных, сінтаксічных, лексічных) членаў сям’і (маці, бацька, два дзядзькі, брат і сястра); магнітафонныя запісы сямейных размоў інфармантаў (1978 г. – 2000-я гг.); адказы сямі асоб (шэсць жанчын і адзін мужчына) на пы-

танні спецыяльна складзенай лексічнай анкеты, якая змяшчае некалькі соцень пытанняў; пісьмовыя крыніцы (лісты, паштоўкі, школьныя сшыткі, сямейныя ўспаміны, службовыя запісы і інш.) ад інфармантаў. Аўтар, навагрудскі *native speaker*, у якасці матэрыялу выкарыстоўвае таксама асаблівасці ўласнага маўлення, якія ён з 1983 г. старанна занатоўваў па памяці і вылучаў у сваіх рукапісах (школьныя сшыткі, лісты, нататкі). Матэрыял ад розных інфармантаў неаднолькавы: ад некаторых асоб былі атрыманы запісы вуснага маўлення і пісьмовай мовы з лістоў і г. д., ад іншых – толькі вуснага або толькі пісьмовага маўлення.

Асобны падраздзел складае спіс інфармантаў з біяграфічнымі данымі (месца нараджэння, узрост, ступень роднасці з аўтарам, адукацыя, прафесія і г. д.) і ўказаннем крыніц запісаў (лісты, вусныя размовы і інш.). У якасці асноўных інфармантаў выступаюць 57 чалавек. Акрамя таго, атрыманы запісы розных моўных з’яў з маўлення дзяцей некаторых удзельнікаў даследавання. Такім чынам, агульная колькасць інфармантаў – каля 70 чалавек, што з’яўляецца вельмі значным паказчыкам.

Прыводзяцца падрабязныя моўныя біяграфіі асноўных інфармантаў (блізкіх сваякоў аўтара): характарызуецца сям’я, веравызнанне, адукацыя і прафесія, мова сям’і, веданне моў інфармантам (у тым ліку вывучэнне моў у школе). Апісваецца моўнае акружэнне асобы на кожным этапе яе жыцця.

Характарызуюцца асноўныя прынцыпы транскрыбіравання некаторых гукаў і цяжасці, звязаныя з адрозненнем асобных з іх. Маўленне падаецца ў арыгінальным выглядзе, без выпраўлення памылак.

У наступных трох раздзелах (займаюць 320 с.) прыводзіцца характарыстыка асобных фанетычных, марфалагічных і сінтаксічных з’яў. Апісваюцца формы, якія сустракаюцца ў вусных і пісьмовых тэкстах інфармантаў, у параўнанні з літаратурнымі варыянтамі.

Сярод **фанетычных з’яў** аналізуюцца наступныя: аканне; вымаўленне насаваых галосных; змешванне *i* і *y*; вымаўленне *o* на месцы *u*, які паходзіць з *ó*, і інш.; вымаўленне зычных *ś, ź, ć, ż*; чаргаванне *s // ś, z // ź, c // ć, č // ċ, c // ċ, ż // ź* і інш.; вымаўленне *ł, ɣ* і інш.

Марфалогія (словазмяненне) прадстаўлена аналізам наступных з’яў: ваганні граматычнага роду назоўніка, некаторыя асаблівасці скланення назоўнікаў мужчынскага, жаночага і ніякага роду і інш.; поўная і кароткая формы прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў, ужыванне неасабова-мужчынскіх форм прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, займеннікаў і парадкавых лічэбнікаў замест асабова-мужчынскіх форм і інш.; займеннікі асабовыя (энклітычныя і неэнклітычныя формы, выкарыстанне асабова-мужчынскага займенніка *oni* замест неасабова-

мужчынскага *one*), няпэўныя (*inszy ‘inny’, każdy ‘każdy’*), указальныя (*samy ‘sam’, ono ‘to’*), прыналежныя (*naszy ‘nasz’, jejny ‘jej’, ichny ‘ich’*), пытална-адносныя (*któren ‘który’*) і інш.; лічэбнікі з канчаткам *-e* ў назоўным склоне (*dwadzieście*), лічэбнікі тыпу *trzechletni, trzechklasowy* і інш.; асаблівасці форм цяперашняга, прошлага, даўномінулага і будучага часу, загаднага і ўмоўнага ладу дзеяслова і інш.

Сінтаксічны ўзровень мовы прадстаўлены аналізам структуры і граматычных форм выказніка (ужыванне *jest* у складзе выказніка пры дзейніку ў множным ліку), характарыстыкай асаблівасцей кіравання дзеяслова (канструкцыя *u mnie jest ‘tam’* + назоўны склон), апісаннем функцыянавання зваротных дзеясловаў (асаблівасці размяшчэння часціцы *się*) і інш.

Слоўнік перасяленцаў з Навагрудка ўключае больш за 4200 лексем, сярод якіх тыповыя «крэсавізмы» польскага паходжання, беларусізмы, русізмы, архаізмы, патэнцыйныя ўтварэнні, неалагізмы перасяленцаў і іх дзяцей, экспрэсіўная лексіка, агульнапольская лексіка (у тым ліку размоўная), якую часта ўжываюць інфарманты, з адлюстраваннем фанетычных і марфалагічных асаблівасцей (*jon ‘on’, brydki ‘brzydki’, doczekać* замест *doczekać się* і інш.). Большасць сабранага матэрыялу датычыцца перыферыйнай лексікі, якую аўтар плануе сістэматызаваць і выдаць вялікім слоўнікам (у кнізе прадстаўлена частка матэрыялу).

Падагульняючы свае назіранні, аўтар манаграфіі робіць наступныя **вывады**. Даследаванне маўлення перасяленцаў і іх дзяцей прадэманстравала тэндэнцыю да моўнай інтэграцыі, гэта значыць выкарыстання норм літаратурнай польскай мовы. Узровень такой інтэграцыі ў інфармантаў адрозніваецца і залежыць ад іх адукацыі, моўнага акружэння і асабістай увагі да правільнага выкарыстання моўных адзінак.

Большасць інфармантаў, паводле аўтара, – моналінгвы (польскамоўныя з вельмі добрым або добрым пасіўным веданнем беларускай мовы і сярэднім або слабым актыўным веданнем беларускай мовы), хоць ёсць і білінгвы (польская і беларуская) і некалькі трылінгваў (польская, беларуская, руская).

Сітуацыя польска-беларускага білінгвізму да 1945 г. і часткова ў пасляваенныя гады апісваецца як дыгласія: дыялектная беларуская мова менш прэстыжная, чым польская мова. Першая выкарыстоўвалася ў размовах з роднымі і суседзямі. Пасля вайны ў размовах паміж роднымі ў прысутнасці людзей не з радні беларуская мова перастала ўжывацца (з-за боязі дыскрымінацыі). Інфарманты-білінгвы дэманстравалі здольнасць да пераключэння кодаў (з беларускай мовы на польскую і радзей наадварот).

Перасяленцы з Навагрудка і іх дзеці на заходніх польскіх землях найчасцей кантактавалі з людзьмі, якія паходзілі з былых Усходніх Крэсаў (часцей

паўднёва-ўсходніх, чым паўночна-ўсходніх): суседзямі, калегамі, настаўнікамі, – што паслабляла інтэнсіўнасць працэсу іх інтэграцыі з агульнапольскай мовай. Нягледзячы на гэта, большасць з іх змаглі ў значнай ступені (акрамя вымаўлення) абмежаваць выкарыстанне перыферычных элементаў, асабліва тых, што ўспрымаліся як грубыя моўныя памылкі. На думку аўтара, гэта сведчыць аб прынамсі частковай здольнасці інфармантаў да пераключэння з украіннай мовы на агульнапольскую (s. 457).

Інфарманты ў большай ці меншай ступені інтэгрваліся на моўным узроўні, гэта значыць прыстасаваліся да норм агульнапольскай мовы, праз некалькі дзясяткаў гадоў. Даходзіла да знікнення ўкраінных элементаў, або агульнапольскія моўныя адзінкі ўжываліся побач з украіннымі як варыянты. У значна меншай ступені ў параўнанні з іншымі моўнымі ўзроўнямі адбываліся змены ў фаналагічна-фанетычнай падсістэме: узровень моўнай інтэграцыі вельмі адрозніваўся ў інфармантаў і залежаў ад іх адукацыі, моўнага акружэння і індывідуальнага старання прытрымлівацца культуры мовы. Аднак ніхто цалкам не пазбавіўся ад уплыву ўкраіннай мовы.

Элементы даўняй моўнай традыцыі і сёння спарадычна выступаюць у маўленні асобных

прадстаўнікоў сярэдняга і маладога пакаленняў (1970–80-х гг. нараджэння). Гэта, як сцвярджае аўтар, вынік кантакту з сямейнай мовай старэйшага і найстарэйшага пакаленняў.

У манаграфіі прыведзены найважнейшыя рысы, якія датычацца прысутнасці ў вуснай і пісьмовай мове інфармантаў украінных рыс на ўзроўнях фанетыкі, марфалогіі (словазмянення) і сінтаксісу. Часам таксама ўзгадваюцца выпадкі замены ўкраінных форм агульнапольскімі і з'яўлення паралельных форм пад уплывам агульнапольскай мовы. Часта «паўночнакрэсовыя» (у тым ліку і навагрудскія) моўныя элементы – гэта вынік кантактаў з беларускай і рускай мовамі.

Пэўную эмацыянальнасць кнізе надаюць рукапісныя тэксты інфармантаў, змешчаныя ў дадатку, і выбраныя фотаздымкі ўдзельнікаў даследавання.

Манаграфія Т. Левашкевіча – адметная падзея ў даследаванні вуснага маўлення перасяленцаў. Нетыповы паводле паходжання і разнастайны паводле характару моўны матэрыял, значная колькасць інфармантаў і блізкае знаёмства з імі аўтара, зробленыя ў доўгай часовай перспектыве назіранні робяць працу каштоўнай для лінгвістаў у навуковым і метадалагічным плане.

Н. В. Яненка¹

¹Наталья Васильевна Яненко – кандидат филологических наук; ведущий редактор управления редакционно-издательской работы Белорусского государственного университета.

Наталля Васілеўна Яненка – кандыдат філалагічных навук; вядучы рэдактар упраўлення рэдакцыйна-выдавецкай работы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Natallia V. Janienka, PhD (philology); senior editor at the editing and publishing department, Belarusian State University.

E-mail: natallia.janienka@gmail.com

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

ВЫДАТНЫЯ ВУЧОНЫЯ

OUTSTANDING SCIENTISTS

— — — — —
**Светлана Михайловна
ПРОХОРОВА
(1939–2010)**

**Святлана Міхайлаўна
ПРОХАРАВА
(1939–2010)**

**Svetlana Mikhailovna
PROKHOROVA
(1939–2010)**
— — — — —

В 2019 г. отмечалась юбилейная дата – 80-летие профессора Светланы Михайловны Прохоровой. Жизнерадостный и творческий человек, она несла в себе заряд энергии, который и сейчас, почти через десять лет после ее ухода, вдохновляет коллег, учеников и всех тех, кто знал ее, учился у нее, в том числе учился смотреть на мир особым взглядом сквозь призму научного знания.

В 1961 г. С. М. Прохорова с отличием окончила Белорусский государственный университет. Отработав несколько лет по распределению редактором в Совете Министров БССР, в 1967 г. поступила в аспирантуру БГУ и, защитив кандидатскую диссертацию, начала заниматься педагогической дея-

тельностью, не оставляя научную работу. Многие годы С. М. Прохорова тщательно исследовала переходные говоры Смоленщины. Ежегодные поездки со студентами на диалектологическую практику дали ей возможность накопить фундаментальный материал по русско-белорусской языковой переходной зоне, послуживший основой диссертации на соискание степени доктора филологических наук. Защита докторской диссертации «Ареально-типологическая характеристика синтаксиса переходной русско-белорусской зоны» состоялась в 1991 г. Данная работа осуществлялась в рамках фундаментальных исследований Института славяноведения и Института языкознания Академии наук СССР,

в ней представлена теория вертикальных синтаксических полей, которая базируется на общей теории поля и является развитием фрейм-грамматики. Синтаксис говоров западной Смоленщины исследовался с учетом теории поля, анализировались также периферийные языковые зоны, часть из которых была отнесена докторантом к так называемым вибрационным зонам.

Материал для исследования Светлана Михайловна начала собирать еще в 1968 г., а практическая работа продолжалась вплоть до 1982 г.: она использовала полевой метод сбора информации, на магнитную ленту ею было записано свыше 200 текстов из 10 районов Смоленской области. Результаты работы отражены в монографии «Синтаксис переходной русско-белорусской зоны: ареально-типологические исследования» (Минск, 1991), которая и стала основой докторской диссертации. С. М. Прохорова рассмотрела синтаксические поля изучаемых диалектных зон, сопоставила их с соответствующими полями русского и белорусского литературных языков. В результате были выявлены дифференцирующие явления. Далее она обратилась к сравнительно-историческому и типологическому методам анализа: изученный языковой материал был последовательно сопоставлен с данными других славянских говоров, затем было проведено сравнение с материалом балтийских языков, так как на пограничной с Беларусью территории Смоленщины издавна проживали кривичи и радимичи. Исследователь выделила три типа синтаксических балтизмов в рамках простого предложения, на синтаксическом уровне зафиксировала тесные связи с латышскими говорами, особенно латгальскими. Итоги изысканий в данной области были представлены в докладе «Славяно-балтыйскія сінтаксічныя ізагласы», представленном на XI Международном съезде славистов в Братиславе (Словакия, 1993). Особенности взаимодействия балтских языков со славянскими всегда были в поле научных интересов С. М. Прохоровой, и это стало предпосылкой ее многолетних тесных научных связей с лингвистами Института литовского языка и коллегами из Латвийского университета.

Таким образом, и в монографии, и в докторской диссертации нашли отражение две сферы научных интересов С. М. Прохоровой: ареально-типологические исследования и разработка теории синтаксического поля. В монографии на основе анализа конкретного языкового материала ею было показано, что в иерархии полей поле предиката основополагающее, а за ним следуют поля субъекта и объекта. Отмечена тесная связь между полем объекта и отдельными обстоятельственными полями, при этом среди обстоятельственных полей просматривается определенная иерархия. Синтаксические поля предиката, субъекта и объекта тесно коррелируют

между собой, так как отношения между субъектом, предикатом и объектом являются самыми важными для языков номинативного строя. Сцепление «субъект – предикат – объект» образует конструкцию, через которую проходит одно значение (как указывал Ю. С. Степанов, «длинный» семантический компонент), что создает, в свою очередь, синтаксическое поле простого предложения. Правило названного компонента формирует синтаксическое поле по горизонтали, соответствуя линейному принципу построения любого текста, в связи с чем этот принцип может действовать и вне простого предложения. Существует подобный компонент для построения микро- и макротекста. Горизонтальное построение пересекается вертикальными синтаксическими полями предиката, субъекта, объекта, различных обстоятельств.

При разработке теории вертикальных полей С. М. Прохорова исходила из вербоцентрической концепции, учитывающей теорию валентности Л. Теньера (начало 1950-х гг.). В статье «Вертикальное синтаксическое поле как разновидность корреляции» вертикальное синтаксическое поле (ВСП) было определено ею как способность глаголов перемещаться в актантные рамки, «заряженные» другими глаголами, что приводит к переводу первых на периферию семантических полей зарядивших рамку глаголов. Именно так глаголы реализуют потенциальные и ассоциативные семы, а следовательно, осуществляется их вторичная номинация.

Метод описания материала с помощью ВСП позволяет, с точки зрения С. М. Прохоровой, детально рассмотреть каждый случай выхода глагола из основного фрейма и перехода на периферию других семантических полей. Являясь свернутой пропозицией, глагол в основном своем значении (вне контекста) задает определенную рамку, или фрейм. Эта актантная рамка является стандартным (стереотипным) фреймом ситуации, названной глаголом. Поэтому актантная рамка, «заряженная» глаголом, продолжает сохранять основные значения глагола. Согласно закону асимметрии языкового знака (С. О. Карцевский), заключающемуся в несовпадении плана выражения и плана содержания, глагол имеет возможность перейти на периферию других семантических полей (вторичная номинация). В силу этого в каждом языке есть множество ВСП, которые отражают переходы глаголов в другие семантические поля. При этом происходит пересечение пропозиций разных глаголов: например, говорить кому-то что-то (говорение + интеллектуальная деятельность + передача информации). Различные глаголы имеют различные ВСП, что отмечается и в словарях сочетаемости глаголов. Исследования с помощью предложенной методики показывают, что глагол *играть* имеет разветвленное ВСП, гла-

гол *работать* – неразветвленное, глагол *любить* – разветвленное, *ненавидеть* – неразветвленное, что выявляет то принцип языковой непрерывности, то, наоборот, прерывности. С. М. Прохорова определила, что при неразветвленности ВСП в них может быть отражено только развитие основной ситуации, следовательно, такие ВСП соответствуют фрейму. Таким образом, она выделила две разновидности ВСП – не совпадающие с одним фреймом и совпадающие с последним. В первых находит отражение языковая непрерывность, во вторых – прерывность. И в первой, и во второй разновидностях ВСП, по мнению С. М. Прохоровой, находит отражение динамический аспект языковой и концептуальной картины мира. В ВСП, равных фрейму, отражается сеть фрейма. В двух разновидностях ВСП находит отражение семантическая корреляция.

После исследования вертикальных полей глагола на основе фрейм-грамматики С. М. Прохорова обратилась к более широкому исследовательскому полю – к когнитивистике. Светлана Михайловна была первой, кто начал в Беларуси практиковать преподавание когнитивной лингвистики; именно ею была разработана первая в стране учебная программа по данной дисциплине. Когнитивные исследования давно оформились в новое направление в лингвистике, но во второй половине XX в. подобный подход находился в стадии формирования. Создание учебной программы и включение этой дисциплины в учебные планы филологического факультета БГУ свидетельствуют о новаторском подходе С. М. Прохоровой к развитию науки, расширению сферы лингвистических исследований. Опыт когнитивных исследований был представлен ею в докладе «Национально-культурный компонент текста» на VIII Конгрессе МАПРЯЛ в Регенсбурге (Германия, 1994).

Светлана Михайловна участвовала в работе более чем 20 международных лингвистических конгрессов, в том числе в XVI конгрессе лингвистов в Париже, съездах славистов в Братиславе и Кракове, в конгрессах диалектологов и геолингвистов в Люблине и Риге, в конгрессах балтистов в Вильнюсе, белорусистов в Минске, ряде конгрессов МАПРЯЛ – Международной ассоциации преподавателей русского языка и литературы. На конгрессах МАПРЯЛ она дважды избиралась членом Президиума (в Регенсбурге в 1994 г. и в Братиславе в 1999 г.).

Научная и преподавательская деятельность профессора С. М. Прохоровой была тесно связана с научно-исследовательскими институтами и высшими учебными заведениями России, Украины, Польши, Литвы. В разные периоды она тесно сотрудничала с научными лингвистическими школами университетов Люблина, Варшавы, Гданьска, Кракова, Белостока, в том числе с редакцией журнала «Acta

Baltica-Slavica», являлась членом Совета по защите диссертаций в Российском государственном университете имени И. Канта в Калининграде. Она была глубоко связана с научными кругами Беларуси: неоднократно приезжала в Гродненский государственный университет имени Янки Купалы, где ее лекции собирали полные аудитории не только студентов и аспирантов, но и преподавателей. Она подготовила 16 кандидатов наук, которые работают в образовательной среде Беларуси, России, Китая. Международные научные конференции «Ареология: проблемы и достижения» (1993), «Когнитивная лингвистика конца XX века» (1997), в организации и проведении которых профессор С. М. Прохорова принимала активное участие, вызвали большой интерес и имели огромный успех.

Доктор филологических наук С. М. Прохорова – автор более 220 научных работ. Наиболее значительные результаты ее научной деятельности представлены в сборнике трудов, который вышел в серии «Моваведы Беларусі», – «Выбранные работы» (2009). Все четыре раздела книги – «Языковой статус говоров Смоленщины. Пласты переходностей на уровне синтаксиса. Синтаксические балтизмы», «Теория вертикальных синтаксических полей и теория языковой непрерывности. Динамизм картины мира», «Языковая концептуальная картина мира на территории Беларуси», «Когнитивная лингвистика. Концептология. Текст» – показывают последовательное расширение сферы научных интересов С. М. Прохоровой, ее движение от анализа конкретных языковых фактов к их теоретическому обобщению.

Профессор С. М. Прохорова разработала проблемное поле конференции «Национально-культурный компонент в тексте и языке» на основе названного ранее доклада, прочитанного ею в Регенсбурге. Тематика диалога культур стала определяющей для данной конференции, которая проводится периодически (с 1994 г.).

В дни юбилея Светланы Михайловны, 4–6 апреля 2019 г., в МГЛУ состоялась VII международная научная конференция «Национально-культурный компонент в тексте и языке», посвященная 80-летию со дня рождения профессора С. М. Прохоровой. На ней традиционно работают лингвистическая, лингвокультурологическая, методическая и литературоведческая секции и круглый стол «Русский язык как иностранный в системе подготовки специалистов лингвистического профиля». На лингвистической секции обсуждались такие вопросы, как языковая, концептуальная и наивная картины мира, отраженные во фразеологии и паремиологии, типы концептов, концептосфера языка, базовые метафоры, национально-культурный компонент в кодифицированном языке и языке «возможных миров», диалекты как основа национального духа языка.

В методической секции анализировались особенности темы диалога культур в процессе обучения языку, национально-культурного компонента текста как предмета обучения, психолого-педагогических тенденций в современном преподавании, формирования когнитивных структур языковой личности. В лингвокультурологической секции рассматривалась специфика национально-языковой картины мира в зеркале разных языков, культурологического подхода к обучению языку как средству общения, роли культуры и цивилизации разных народов в обучении языкам, а также глобализация в языке и некоторые другие вопросы.

Проблемные направления научной конференции «Национально-культурный компонент в тексте и языке», разработанные профессором С. М. Прохоровой, свидетельствуют о широте и современности ее научных взглядов. Данная конференция – современная площадка для контактов ученых из разных стран, а также для апробации итогов исследований в области лингвистики, культурологии, методики преподавания русского языка как иностранного. Возможно, это и есть наилучшее признание трудов ученого.

Л. Ф. Гербик¹, Л. В. Рычкова²

---

¹Людмила Францевна Гербик – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры прикладной лингвистики филологического факультета Белорусского государственного университета.

Людміла Францаўна Гербік – кандыдат філалагічных навук, дацэнт; дацэнт кафедры прыкладнай лінгвістыкі філалагічнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Lyudmila F. Gerbik, PhD (philology), docent; associate professor at the department of applied linguistics, faculty of philology, Belarusian State University.

E-mail: lgerbik@mail.ru

²Людмила Васильевна Рычкова – кандидат филологических наук, доцент; профессор кафедры перевода и межкультурной коммуникации Гродненского государственного университета имени Янки Купалы.

Людміла Васільеўна Рычкова – кандыдат філалагічных навук, дацэнт; прафесар кафедры перакладу і міжкультурнай камунікацыі Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы.

Lyudmila V. Rychkova, PhD (philology), docent; professor at the department of translation and intercultural communication, Yanka Kupala State University of Grodno.

АННОТАЦИИ ДЕПОНИРОВАННЫХ В БГУ РАБОТ

АНАТАЦЫІ ДЭПАЊІРАВАННЫХ У БДУ ПРАЦ

INDICATIVE ABSTRACTS OF THE PAPERS DEPOSITED IN THE BSU

УДК 811.111'36(075.8)

Практическая грамматика английского языка [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для студентов 1-го курса спец. 1-21 06 01-01 «Современные иностранные языки (преподавание)» / сост.: Л. М. Блинкова, О. С. Гончаренко, Н. В. Ушакова ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2019. 170 с. : ил. Библиогр.: с. 170. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/223215>. Загл. с экрана. Деп. 09.07.2019, № 007709072019.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) предназначен для студентов младших курсов специальности 1-21 06 01-01 «Современные иностранные языки (преподавание)». Содержание ЭУМК предполагает изучение следующих вопросов практической грамматики: части речи, их формы и функции; глагол; имя существительное; местоимение; имя прилагательное; наречие; построение предложения; структурные и коммуникативные типы предложений и др. ЭУМК также содержит учебную программу дисциплины, задания для внеаудиторной учебной самостоятельной работы студентов, вопросы для подготовки к зачету, критерии оценки знаний и практических навыков, образцы тестов для текущего, промежуточного и итогового контроля знаний студентов, список рекомендуемой литературы.

УДК 81'38(075.8)

Зелезинская Н. С. Стилистика [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1-21 06 01-02 «Современные иностранные языки (перевод)» / Н. С. Зелезинская ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2019. 161 с. : ил. Библиогр.: с. 73–75. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/223226>. Загл. с экрана. Деп. 09.07.2019, № 007809072019.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) «Стилистика» предназначен для студентов специальностей 1-21 06 01-02 «Современные иностранные языки (перевод)». Содержание ЭУМК предполагает ознакомление студентов лингвистической специальности с важнейшими направлениями современных стилистических исследований в отечественной и зарубежной лингвистике, с основными актуальными проблемами в этой области языкознания. ЭУМК фокусируется на изучении следующих вопросов: терминологический аппарат стилистики, практическая стилистика, функциональная стилистика (стили и подстили английского языка, их характеристики, область применения).

Комплекс обеспечивает все виды занятий по дисциплине «Стилистика».

УДК 80(06)

Мова і літаратура [Электронный ресурс] : матэрыялы 76-й навук. канф. студэнтаў і аспірантаў філал. фак. БДУ (Мінск, 24 крас. 2019 г.) / БДУ ; [пад рэд. К. А. Тананушкі]. Электрон. тэкставыя дан. Мінск : БДУ, 2019. 205 с. Бібліягр. у тэксце. Рэжым доступу: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/229857>. Загал. с экрана. Дзп. 06.09.2019, № 008606092019.

У зборнік увайшлі матэрыялы дакладаў 76-й навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў філалагічнага факультэта БДУ па актуальных праблемах сучаснага мовазнаўства, літаратуразнаўства, метады выкладання, міфалогіі, культуралогіі і фальклору.

Прызначаецца студэнтам, аспірантам і шырокаму колу чытачоў.

УДК 811.131.1'373(075.8)

Мельникова Л. С. Лексикология изучаемого языка (итальянский) [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1-21 05 06 «Романо-германская (итальянская) филология» / Л. С. Мельникова ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2019. 64 с. : табл. Библиогр.: с. 40–41. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/232229>. Загл. с экрана. Деп. 14.10.2019, № 009614102019.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) по учебной дисциплине «Лексикология изучаемого языка (итальянский)» предназначен для студентов 3-го курса филологического факультета специальности 1-21 05 06 «Романо-германская филология». Содержание ЭУМК включает пояснительную записку, в которой представлены цели и задачи учебной дисциплины, требования к освоению учебного материала и организации учебной работы, теоретический раздел с вопросами и материалами для изучения, практический раздел с тематикой семинарских занятий и управляемой самостоятельной работы студентов, раздел контроля знаний с примерами заданий и списком вопросов для подготовки к итоговой аттестации, а также вспомогательный раздел с перечнем литературы для изучения дисциплины. ЭУМК может быть использован студентами соответствующих специальностей других учреждений высшего образования.

УДК 811.131.1'342(075.8)

Мельникова Л. С. Теоретическая фонетика (итальянский язык) [Электронный ресурс] : электрон. учеб.-метод. комплекс для спец. 1-21 05 06 «Романо-германская (итальянская) филология» / Л. С. Мельникова ; БГУ. Электрон. текстовые дан. Минск : БГУ, 2019. 49 с. : ил. Библиогр.: с. 37–39. Режим доступа: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/232231>. Загл. с экрана. Деп. 14.10.2019, № 009714102019.

Электронный учебно-методический комплекс (ЭУМК) по учебной дисциплине «Теоретическая фонетика (итальянский язык)» предназначен для студентов 3-го курса филологического факультета специальности 1-21 05 06 «Романо-германская филология». Содержание ЭУМК включает пояснительную записку, в которой представлены цели и задачи учебной дисциплины, требования к освоению учебного материала и организации учебной работы, теоретический раздел с вопросами и материалами для изучения, практический раздел с тематикой семинарских занятий и управляемой самостоятельной работы студентов, раздел контроля знаний с примерами заданий и списком вопросов для подготовки к итоговой аттестации, а также вспомогательный раздел с перечнем литературы для изучения дисциплины. ЭУМК может быть использован студентами соответствующих специальностей других учреждений высшего образования.

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

<i>Хмельницкий Н. Н.</i> Белорусско-польское пограничье в произведениях Марии Родзевич 1920–30-х гг.: специфика художественного отображения	5
<i>Синило Г. В.</i> Книга Псалмов как архетекст религиозно-философской лирики Ф. Г. Клопштока.....	15
<i>Третьяк З. И.</i> Специфическое осмысление понятия «война» в документально-художественном цикле С. Алексиевич «Голоса утопии»	31
<i>Петрович А. Ю.</i> «Дикий ирис» Луизы Глюк в свете культурного наследия иудаизма	40

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Зуева О. В.</i> Вводные конструкции в русском эпистолярном тексте 1700–1710-х гг.: проблема синтаксической квалификации	49
<i>Кожарнович М. П.</i> Культурно обусловленные аспекты коннотативного значения прецедентных топонимов в белорусском и словацком медиадискурсе	60
<i>Корбачёва Т. В.</i> Равнозначность vs неравнозначность компонентов лексических циклов (на материале суточного цикла в испанском языке).....	69
<i>Запрудский С. Н.</i> Белорусские прилагательные-паронимы с корнем <i>асоб-</i> как объекты исторической лексикологии (на материале литературного языка 1910–30-х гг.)	79

РЕЦЕНЗИИ

<i>Мокиенко В. М.</i> Готовская М. С. Лексико-фразеологическая структура поля метаязыковых обозначений в русском и английском языках.....	94
<i>Яненко Н. В.</i> Lewaskiewicz T. Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy [Левашкевич Т. Язык послевоенных переселенцев из Новогрудка и окрестностей]	96

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

Светлана Михайловна Прохорова.....	101
Аннотации депонированных в БГУ работ	105

ЗМЕСТ

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

<i>Хмяльніцкі М. М.</i> Беларуска-польскае памежжа ў творах Марыі Радзевіч 1920–30-х гг.: спецыфіка мастацкага адлюстравання	5
<i>Сініла Г. В.</i> Кніга Псальмаў як архетэкст рэлігійна-філасофскай лірыкі Ф. Г. Клопштак	15
<i>Трацяк З. І.</i> Спецыфічнае асэнсаванне паняцця «вайна» ў дакументальна-мастацкім цыкле С. Алексіевіч «Галасы ўтопіі»	31
<i>Пятровіч А. Ю.</i> «Дзікі касач» Луізы Глюк у святле культурнай спадчыны іўдаізму	40

МОВАЗНАЎСТВА

<i>Зуева В. У.</i> Побочныя канструкцыі ў рускім эпістальным тэксце 1700–1710-х гг.: праблема сінтаксічнай кваліфікацыі	49
<i>Кажарновіч М. П.</i> Культурна абумоўленыя аспекты канататыўнага значэння прэцэдэнтных тапонімаў у беларускім і славацкім медыядыскурсе	60
<i>Карбачова Т. В.</i> Раўназначнасць vs нераўназначнасць кампанентаў лексічных цыклаў (на матэрыяле сучаснага цыклу ў іспанскай мове)	69
<i>Запрудскі С. М.</i> Беларускія прыметнікі-паранімы з каранем <i>асоб-</i> як аб'екты гістарычнай лексікалогіі (на матэрыяле літаратурнай мовы 1910–30-х гг.)	79

РЭЦЭНЗІ

<i>Макіенка В. М.</i> Гутоўская М. С. Лексіка-фразеалагічная структура поля метамоўных абазначэнняў у рускай і англійскай мовах	94
<i>Яненка Н. В.</i> Lewaszkiewicz T. Język powojennych przesiedleńców z Nowogródka i okolicy [Левашкевіч Т. Мова пасляваенных перасяленцаў з Навагрудка і ваколіц]	96

ВЫДАТНЫЯ ВУЧОНЫЯ

Святлана Міхайлаўна Прохарава	101
Анатацыі дэпаніраваных у БДУ прац	105

CONTENTS

LITERARY RESEARCH

<i>Khmalnitski M. M.</i> The Belarusian-Polish borderland in the works of Maria Rodziewiczówna of 1920–30s: the specifics of the artistic display	5
<i>Sinilo G. V.</i> The Book of Psalms as the archetext of F. G. Klopshtok's religious-philosophical lyrics	15
<i>Tratsiak Z. I.</i> Specific understanding of the concept of war in the documentary-fictional cycle «Voices of utopia» by S. Alexievich	31
<i>Piatrovich A. Yu.</i> Louise Glück's «Wild iris» in the light of cultural heritage of Judaism	40

LINGUISTICS

<i>Zuyeva V. U.</i> Parenthetical constructions in the Russian epistolary text of 1700–1710s: the problem of syntactic qualification.....	49
<i>Kazharnovich M. P.</i> Culturally conditioned aspects of the connotative meaning of precedent toponyms in the Belarusian and Slovak media discourse.....	60
<i>Karbachova T. V.</i> Equality vs inequality of lexical cycle components (on the material of the daily cycle in the Spanish language)	69
<i>Zaprudski S. M.</i> Belarusian adjectives-paronyms with the root <i>asob-</i> as the objects of the historical lexicology (based on the material of the literary language of the 1910–30s).....	79

REVIEWS

<i>Mokienko V. M.</i> Gutovskaya M. S. Lexical-phraseological structure of the metalingual nominative field in the Russian and English languages	94
<i>Janienka N. V.</i> Lewaszkiewicz T. The language of the post-war repatriates from Navahrudak and the surrounding areas	96

OUTSTANDING SCIENTISTS

Svetlana Mikhailovna Prokhorova	101
Indicative abstracts of the papers deposited in the BSU	105

Журнал включен Высшей аттестационной комиссией Республики Беларусь в Перечень научных изданий для опубликования результатов диссертационных исследований по филологическим и педагогическим наукам.

Журнал включен в библиографическую базу данных научных публикаций «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ).

**Журнал
Белорусского государственного университета.
Филология.
№ 3. 2019**

**Часопіс
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Філалогія.
№ 3. 2019**

Учредитель:
Белорусский государственный университет

Юридический адрес: пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск.

Почтовый адрес: пр. Независимости, 4,
220030, г. Минск.

Тел. (017) 259-70-74, 259-70-75.

E-mail: jphil@bsu.by

URL: <https://journals.bsu.by/index.php/philology>

«Журнал Белорусского государственного университета. Филология» издается с января 1969 г. До 2017 г. выходил под названием «Веснік БДУ. Серыя 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка» (ISSN 2308-9180).

Редакторы *Т. В. Мейкишане, С. Е. Богущ,
А. С. Люкевич*
Технический редактор *Ю. А. Тарайковская*
Корректор *К. Б. Скакун*

Подписано в печать 31.10.2019.
Тираж 100 экз. Заказ 408.

Республиканское унитарное предприятие
«Информационно-вычислительный центр
Министерства финансов Республики Беларусь».
ЛП № 02330/89 от 03.03.2014.
Ул. Кальварийская, 17, 220004, г. Минск.

© БГУ, 2019

**Journal
of the Belarusian State University.
Philology.
No. 3. 2019**

Founder:
Belarusian State University

Registered address: 4 Niezaliežnasci Ave.,
Minsk 220030.

Correspondence address: 4 Niezaliežnasci Ave.,
Minsk 220030.

Tel. (017) 259-70-74, 259-70-75.

E-mail: jphil@bsu.by

URL: <https://journals.bsu.by/index.php/philology>

«Journal of the Belarusian State University. Philology» published since January, 1969. Until 2017 named «Vesnik BDU. Seryja 4, Filalogija. Zhurnalistyka. Pedagogika» (ISSN 2308-9180).

Editors *T. V. Meikshane, S. J. Bohush,
A. S. Lyukevich*
Technical editor *Y. A. Taraikouskaya*
Proofreader *K. B. Skakun*

Signed print 31.10.2019.
Edition 100 copies. Order number 408.

Republican Unitary Enterprise
«Informatsionno-vychislitel'nyi tsentr
Ministerstva finansov Respubliki Belarus'».
License for publishing No. 02330/89, 3 March, 2014.
17 Kal'varyjskaja Str., Minsk 220004.

© BSU, 2019